

МУЗЕЙ ЖАРШЫСЫ

№ 3

**Ақтөбе облысының мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасы
Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі**

**Управление культуры, архивов и документации Актюбинской области
Актюбинский областной историко-краеведческий музей**

МУЗЕЙ ЖАРШЫСЫ

ВЕСТНИК МУЗЕЯ

№3

Ақтөбе, 2025

УДК069
ББК 79.1
М78

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі / МУЗЕЙ ЖАРШЫСЫ – Қарағанды,
«ЭКОЖАН» ӨнК – 2026 – 230 б

Бас редактор / Главный редактор

М.Н. Дүйсенғали – Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің директоры / директор
Актюбинского областного историко-краеведческого музея

Редакциялық кеңес / Редакционный совет:

Р.А. Бекназаров – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Ақтөбе қ.) / доктор
исторический наук, профессор (г. Ақтөбе)

Т.Б. Мамиров – тарих ғылымдарының кандидаты (Алматы қ.) / кандидат исторических
наук (г. Алматы)

Г.Б. Ізбасарова – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Ақтөбе қ.) / доктор
исторических наук, профессор (г. Ақтөбе)

А.М. Мамедов – археология және этнология магистрі (Алматы қ.) / магистр археологии и
этнологии (г. Алматы)

Редакциялық алқа / Редакционная коллегия:

А.Қ. Ержанов – тарих магистрі (Ақтөбе қ.) / магистр истории (г. Ақтөбе)

Ф.М. Мұстафин – тарих магистрі (Ақтөбе қ.) / магистр истории (г. Ақтөбе)

Ә.Б. Шалманова – тарих магистрі (Ақтөбе қ.) / магистр истории (г. Ақтөбе)

Жауапты хатшы / Ответственный редактор:

А.Н. Тауман – тарих магистрі (Ақтөбе қ.) / магистр истории (г. Ақтөбе)

Редакцияның мекенжайы:

030000 Ақтөбе қаласы, Ораз Тәтеұлы көшесі 3
+7 (7132) 74 21 41, +7 (7132) 74 21 49
E-mail: kraeved29.zhurnal@mail.ru

Адрес редакции:

Город Ақтөбе, улица Ораза Тәтеулы 3
+7 (7132) 74 21 41, +7 (7132) 74 21 49
E-mail: kraeved29.zhurnal@mail.ru

ISBN 978-601-210-336-6

Басылымда соңғы кезде қолға алынған археологиялық қазба жұмыстары, өлкенің тарихы мен мәдениеті, тарихи тұлғалардың өмірі мен еңбектері, туризмді дамыту мәселелері мен ескерткіштерді қорғау төңірегінде авторлардың ой-пікірлерімен танысуға болады.

Журнал зерттеушілерге, мектеп мұғалімдеріне, студенттерге, музей ісінің мамандарына және осы бағытта қызығушылық танытқан оқырмандар қауымына арналған.

В издании можно ознакомиться с мнениями авторов относительно последних археологических раскопок, истории и культуры края, жизни и трудов исторических личностей, проблем развития туризма и охраны памятников.

Журнал предназначен для исследователей, учителей школ, студентов, специалистов музейного дела и читателей, заинтересованных в данной тематике.

ISBN 978-601-210-336-6

УДК069
ББК 79.1
М78

© Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

АРХЕОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ / ВОПРОСЫ АРХЕОЛОГИИ

Тұяқбаев М.Қ., Өсеров Т.О. «Мергентөбе» обалар қорымында жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары.....	6
Құлмұқанов М.Е., Джекбаева Ә.С. Ақтөбе облысында жас археологтар мектебінің қалыптасуы	13

МУЗЕЙ КОЛЛЕКЦИЯЛАРЫ / МУЗЕЙНЫЕ КОЛЛЕКЦИИ

Данабаева Ж.Ә. Музей қорындағы жүнді ұқсату құралдары (Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қор материалдары негізінде)	27
Кадыльчина А.С. Копия карты Э.Дженкинсона из фонда Актюбинского областного историко-краеведческого музея	30
Мұстафин Ф.М. XV–XVIII ғасырлардағы қазақтардың дәстүрлі ұзын жүзді қаруларын атау мәселесі	35
Нүрпейсов Б.А. Ә. Қастеев еңбектерінің музей қорындағы орны мен маңызы.....	40
Сейітхан К.С. Құнды жәдігерге айналған самаурын	47
Талжанов Қ.А. Ат әбзелдерінің айшықты бөлшегі жүгендер туралы (Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қор материалдары негізінде)	50
Урдашева Г.К. Көне сүйек бұйымдар – рухани мұрамыздың бір бөлшегі	57

МУЗЕЙ ІСІ / МУЗЕЙНОЕ ДЕЛО

Болат М.Д. Музей және мәдени мұра сабақтастығы.....	67
Вожжова Е.Б. Роль музея памяти жертв политических репрессий в формировании культурно-развитой и образованной личности	71
Жолдасов Т.М. Инновациялық технологияның музей ісінде алар орны.....	77
Жунусов Б.Н., Алимжанов А.Х. Хан Абылай и его время в музейной экспозиции.....	82
Қайырбекова В.К. «Әлем тарихы» пәнін оқытуда қолданылатын заманауи әдістер мен технологиялардың тиімділігі	89
Нурахметова Г.Б. Предыстория появления музеев в Павлодарском Прииртышье	94
Рахатова Ж.Т. Қазынамыз – руханият, жетер биік асулар.....	99
Рахатова М.О. Шоқан Уәлиханов атындағы «Алтынемел» мемориалды музейінің құрылу тарихы мен қызметі.....	106
Тугулгалиева А. Жаңарған музей тынысы	111

ӨЛКЕТАНУ / КРАЕВЕДЕНИЕ

Айдархан М.Н. Ақтөбе өңіріндегі қазақ шаруаларын тәркілеу: идеялық негізі, барысы және салдары (1920 ж. аяғы – 1930 ж. басы).....	117
Болат М.Д. Степлаг лагеріндегі тұтқындардың түрмедегі жағдайлары және еңбекке пайдалану туралы.....	121
Джанибекова А.С. Құдайберген Жұбановтың 90 жылдық мерейтойында өткен термешілер мен ақындар айтысы туралы.....	127
Дюсенбаева М.Н. Жаңақорған өңіріндегі мешіт-медреселердің тарихы (XVIII–XIX ғғ)	139
Жаксыгарина Г.Н. Мәртөк ауданы – тарихи-мәдени мұралар мекені.....	142
Кумарова Б.М. Культурное наследие народов Восточного Казахстана.....	145
Қуанбаев Н.Т. XIX ғасырдың II жартысындағы ірі сауда орталығы болған Темір (Қарақамыс) жәрменкесі	152
Махамбетов Н.К. 1930–1950 жылдардағы Ақтөбе химия комбинатының тарихы.....	159
Турлубекова А.Н. От лагеря к мемориалу: путь памяти военнопленных и интернированных Спасского лагеря №99.....	166
Тюлембекова М.Ж. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы кеңестік қуғын-сүргін саясатының ерекшеліктері мен салдары	175
Уразымбетова С.У. Ұлттық тарихи жәдігер – ұлт құндылығы.....	178

ТҰЛҒАЛАР / ЛИЧНОСТИ

Аман Ә.Б. Әлкен Бихановтың ағартушылық және қоғамдық-саяси қызметі.....	183
Буханова М.Т. Ғылымға арнаған ғажайып тағдыр: Райса Күзденбаева.....	192
Жақсылықова З.А. Белгілі жазушы Т.Ахтановтың балалық шағы туралы деректер сыр шерткенде.....	199
Молдагулова Г.С. Кеудесі толған оның медаль еді.....	205
Осанова Ұ.Т. Өңір есіндегі – Нұрым молда.....	210
Сибгатова Г.К. В памяти поколений навсегда	216
Сүлейменова М.Б. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорындағы әнші Әли Құрмановтың құжаттар коллекциясы	221
2026 ЖЫЛҒЫ АТАУЛЫ КҮНДЕР МЕН МЕРЕЙТОЙЛАР / ЗНАМЕНАТЕЛЬНЫЕ ДАТЫ И ЮБИЛЕИ 2026 ГОДА.....	227

АРХЕОЛОГИЯ МӘСЕЛЛЕРІ
ВОПРОСЫ АРХЕОЛОГИИ

«МЕРГЕНТӨБЕ» ОБАЛАР ҚОРЫМЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ БАРЛАУ ЖҰМЫСТАРЫ

М.Қ. Тұяқбаев

«Әзірет Сұлтан»

*Ұлттық тарихи - мәдени музей қорығы
tuyakbayev.m@mail.ru*

Т.О. Өсеров

«Әзірет Сұлтан»

*Ұлттық тарихи - мәдени музей қорығы
userov79@mail.ru*

Түркістан қаласынан 40 шақырымдай жерде, Қаратаудың күнгей бетінде, Жаңақорған өзені мен Ақтөбе өзенінің қосылған сағасында Бабайқорған елдімекені орналасқан. Сонау қола, темір дәуірлерінен бастау алатын өлке тарихы көне Жаңақорған өзенімен байланысты. Ауыл территориясында VII–XIV ғғ. арасында өмір сүрген Айнакөл, XV–XIX ғғ. Жататын Төрткүл-Бабайқорған қалашықтарының қирандысы сақталған. Орыс әскерлері келген соң 1864 жылдары қала тұрғындары өзеннің оң жағалауына көшіп үлкен қоныс салады. Біз оның солтүстік бөлігін тауып Жаңа Бабай қонысы деп атадық. 1864 ж. орыс әскерлері Түркістанды басып алған соң Бабай батыр және Жұмантай өздерінің қолында бар адам күші мен байлықты пайдаланып осы жерден үлкен қорған-қоныс салдырады. Қорған сол кезден-ақ Бабайдың қорғаны аталады» (Саркұлов А., 2012, 40–67). Мәселен, «Большой Атлас истории и культуры Казахстана» атты еңбектегі 1880 ж. Петербург қаласында жасалып шыққан Түркістан әскери округының картасында, Бабайқорғанды қорғаныс қалашығы ретінде атап көрсетсе (Бимендиев Ә, 2008, 121 б), 1929 ж. Бабайқорған ауылдық округ болып құрылады (Ержігітов Арманның жеке қоры) 1963 ж. Кеңес өкіметінің саясаты әсерінен ауыл «Куйбышев» қаракөл қойын өсіру кеңшары болып аталады (Оңтүстік Қазақстан энциклопедиясы, 121 б). Әйтсе де, Бабайқорған атауы бұл тұста да халық жадынан шыққан жоқ. Тәуелсіздік алғаннан кейін ауыл қайта «Бабайқорған» деп атала бастады.

Мергентөбе обалар қорымы Бабайқорған ауылынан солтүстікке қарай 200 м. шамасында ал, Жаңақорған өзенінің сол жағалауынан 110–130 м. жерде орналасқан.

«Мерген» атауының шығуын біз алғашқыда жаугершілік кезде немесе ашаршылық кезде осы өлкеде тұратын халықты атақты бір мерген аң атып асыраған, кейін дүниеден озған соң сол кісінің құрметіне атаған болуы керек деп ойлағанбыз. Ауыл ішінен жинаған деректер бұл пікірдің қате екенін көрсетті. Ауыл тұрғыны, 1937 жылы дүниеге келген Мәдмұсаұлы Тасболат қариядан (руы Сунақ) Мерген атауы туралы нақты деректерді алдық.

Бұл кісінің ата-бабалары Нұрбай (руы Сунақ) 1715–1720 жж. аралығында қазіргі Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданы жақтан Бабайқорған елді-мекеніне көшіп келеді. Олар кіші жүздің Сасық руынан қазіргі «Жаңақорған» өзенінің бойын сатып алады. Осылайша ел ішінде өзен бойын Жаңақорғаннан келген сунақтар сатып алып қоныстаныпты деген сөз желдей есіп, өзен «Жаңақорған» өзені деп аталып кеткен.

Нұрбай атаның Құрманбике атты тұрмысқа уақытылы шыға алмай, отырыңқырап қалған қызы болған. Осы қызды Әлібай есімді сунақ жігітіне тұрмысқа береді. Әлібайдың бір көзі қитар, ал бір көзін жыпылықтатып, ашып-жаба беретін болған.

Осыған байланысты оны ағайын-туыстары есімімен атамай, «Мерген» деп атап кеткен. Қазіргі таңда Бабайқорған ауылының солтүстік бөлігі Әлібайдан тараған үрім-бұтақтары тұратын болған соң, Мерген ауылы деп аталады.

Жаңақорған өзені туралы мәліметтерді т.ғ.к. М.Қ. Тұяқбаевтың «Түркістан өзен-сулары» атты ғылыми мақаласынан табуға болады. Бұл мақаладан Түркістан өңіріндегі өзен-суларға арналған барлық мағлұматтар мен деректерді кездестіреміз.

«Түркістан» деген атауға бағзы замандарда аса үлкен аймақтар мен елдер енгені белгілі. Қазіргі Түркістан ауданы территориясы археология, тарих ғылымдарында Түркістан жазирасы (шұраты) деп айтылады. Бұлай деп аталуына мұнда шоғырланған отырықшылық (егіншілік) мәдениеті ескерткіштерінің аса тығыз орналасуы мен басқа жазиралармен салыстырғандағы суландыру ерекшеліктері себеп болған. Ықылым замандардан мұнда өмір сүрген адамдардың тұрақтарының тау өзендері бойында тізіле орналасуы оның басты ерекшелігі болып табылады.

Сауран жазирасының оңтүстігінде Сидақ ата кіші жазирасы орналасқан. Бұл жазирамен Көксарай, Жаңақорғанөзен, Тастақсай, Аша, Бозбұтақ, Жылағаната, Ақтөбе, Табақбұлақ және Игілікөзен жылғалары ағып өтеді. Сонымен бірге, қолдан қазылған Бұлдырықарық, Сунақарық, Шорнақарық, Батырбас, Жаңғызжиде, Сасықбұлақ, арықтары егістікке пайдаланылған. Осы өзен, жылғалардың бойында Көксарай I, Шорнақтөбе, Мазартөбе, Сидақ ата, Сасықбұлақ, Ақтөбе, Айнакөл-Бабай, Бұзауқорған, Саухым ата, Көксарай II, Төрткүл-Бабайқорған, Жана Бабайқорған және басқа да қалалар мен қоныстар орналасқан.

Суларына келсек, Игілік ауылының жоғарағы жағындағы Табақбұлақтан бастау алған жылға ауылдан өткен соң Игілік өзені деп аталған, қазіргі күн бұлақ бастаудан 11 шақырымнан соң тарап кетеді. Игілік өзенінің ұзындығы 23 км., ол Сауран стансасына барып бітеді. Қазіргі сақталған арнаға Бұлдырық бұлағы құяды.

Тау қойнауындағы Жылаған ата, Бозбұтақ, Қоғашық бұлақ, жылғалары бірігіп Ақтөбе өзеніне айналады да Ақтөбе ауылының тұсында ұсақ арналарға бөлініп кетеді. Тек Ақсерке деген арнасы Бабайқорғанның солтүстік бетіндегі Тастақсай деген арнаға келіп құяды. Бір кездері бұл арнаның Бабайқорғанның ішімен өтетін Жаңақорған өзеніне келіп қосылған ізі әлі күнге сақталған. Ақтөбе өзенінің ұзындығы 30 шақырымға жуық.

Тағы бір Теміртау, Жаңақорған т.б. бұлақтар бірігіп Көксарай деген өзенге айналып ескі Абай (Көксарай) ауылының тұсына жеткенде бірнеше жылғаларға бөлініп кетеді. Негізгісі Жаңақорғанөзен деп аталып Бабайқорғанның ішімен өткен соң Тастақсай, Найманарық деген құрғақ арналарға жетіп жоғалады. Бұл арналар Шорнаққа жете бере Найманарық Қызыл әскерге (Сунақ елдімекені) қарай бұрылып барып бітеді, ал, тастақсай Шорнақтан өткен соң Ашасай деп аталады. Ол Сидақ ата қаласының солтүстік-батысынан 600 м. жерден өтіп Жайылма деген жерден бітеді. Бұл су көзінің жалпы ұзындығы 53 шақырым. Жаңақорған өзенінің тағы бір саласы мен Сасықбұлақ жылғасы Үлгілі ауылының солтүстігіндегі Сасықбұлақ тоғанын толтырады (Тұяқбаев М., 2013, №17, 18, 20).

Көлемі жағынан 21 га. жерді алып жатқан Мергентөбе қорымы Бабайқорған ауылынан солтүстікке қарай 4 км. жердегі Абай елді мекеніне тіке тартылған асфальт жол мен одан шығысқа қарай 600–650 м. жерде ағып жатқан Жаңақорған өзені аралығына орналасқан. Шекарасы Бабайқорған ауылының солтүстік-шығыс бетіндегі ең соңғы үйден солтүстікке қарай 200 м. жерден басталады, осы бағытпен Ескі Абай (Көксарай) ауылына баратын қара жолдың екі бетін бойлай 54 жерлеу орыны

анықталды. Олардың 15-і қара жолдың оң жақ оңтүстік-шығыс бетінен 150–250 м. жерде ағып жатқан Жаңақорған өзені аралығына орналасса, 39-ы қара жолдың сол жақ (солтүстік-солтүстік-батыс) бетінде тізіле және шоғырлана жайғасқан. Қорымға енетін 54 ескерткіштің 20-сы қорған, 34-і бетін таспен жапқан (оба) жерлеу орны деп анықталды. Қорым орналасқан жердің өлшемдері 700x300 м. осы жерде «қорған» және «оба» атауларына түсінік беріп кетейік деп отырмыз, себебі бұл атауларға байланысты археологтар арасында талас пікір туып, әлі күнге бір шешімін таппағаны мәлім. Ең алғаш рет «қорған» атауы С.И. Ожеговтың 1949 ж. шыққан «Словарь русского языка» еңбегінде кездеседі, онда «куган, Холм, в частности могильный холм у древних народов» – деп анықтама берілген (Ожегов С.И., 2006, 415 б.) Ал, ғалым Г.Н. Матюшиннің «Археологический словарь» атты еңбегінде (1996 ж.) «Курган-круглая или продолговатая насыпь над захоронениями» делінген (Матюшин Г.Н., 1996, 110 б.).

Ағылшын ғалымдары У. Брей мен Д. Трамптың 1970 ж. басылып, 1990 ж. орыс тілінде шыққан «Археологический словарь» деген еңбектерінде «курган, округлая или продолговатая насыпь, воздвигнутая над одним или несколькими захоронениями... Русский термин Курган обозначает насыпь, переерывающую захоронение в яме, домике мертвых или катакомбе» – деп анықтама беріледі (Брей У., Трамп Д., 128–129 б.).

А.И. Бейсебаевтың «археологиялық терминдер сөздігі» атты 2008 ж. шыққан еңбегінде «Курган-Оба – қабір үстіне қолдан үйілген немесе ішінде қабірі бар төбе» – деген түсінік беріліп қорған мен оба екеуі бір сөз екендігі ұсынылады. Осы еңбекке пікір жазған академик Ә.Т. Қайдаров та кітаптың 4-бетінде «мысалы, орыс тілді терминологияда «курган» сөзі «оба» мағанасын береді. Орыс тілінде алынып отырған сөз қазақ тілінде басқа мағанада айтылады. Ал археолог-мамандар қазақшасын да «қорған» деп жаза салатын сәттері кездесіп отырады. Қазақша дұрысы – «оба», мұны автор жақсы біліп-түсінген», - дейді (Бейсебаев А.И., 2008, 4–33 б.).

Ал, енді, «қорған, оба» атауларын энциклопедиялық (ҚСЭ) Қаз.Сов.Энци. көрейік. Алғашқысы (6-том) жайлы «қорған-көне қабірлер үстіндегі тас немесе топырақ үйінділері. Халық арасында мұндай ескерткіштер төбе (Үштөбе) немесе оба (Қособа) деп те аталады... Қорғандар астындығы қабірлер кейде ағаш бөренелерден өріп салынады (Есік), катакомба, сағана (Бөріжары) түрінде де жасалады» дей отырып, (8 томда) екіншісі жайлы «Оба-(археологияда) өлген адамдар жерленген орын... Обалар тас, топырақ немесе тас пен топырақ үйіндісінен тұрады» делінген (Қазақ Совет энциклопедиясы. 1975., 6-том., 610 б.; 1976. 8-том. 428 б.). Сонымен бірге, осы бетте «Қорған» сөзіне тағы бір анықтама беріледі, онда «Қорған-Қазақстан мен Орта Азия жерінде орта ғасырды жау шабуылынан және сырттан келетін қауіп-қатерден сақтану үшін жасалған бекініс... Мұндай қорғандар... тастан, күйдірілген кірпіштен, саз балшықтан қабырғалары биік етіліп қолмен қаланады. Кейбір қорғанның сыртынан айнала ор қазылады, кейде орға су толтырылады», деп жазылған. Бұл анықтама ортағасырлық қамал-қорғандар, кешік-замоктар, бекіністер, қалаларға қатысты болғанымен біз зерттеп отырған өлік жерлеу ғұпына байланысы қорғандарға да қатысы бар. Себебі, көне қорғандардың кейбірінің сыртын қоршап ор қазылған, шеңбер түрінде үйілген қорғанмен қоршалған және ортасындағы қабір үстіне де тас төселген. Алайда, мұндай тас қоршаулар диаметрі 5–6 метрден 20–25 метрге дейін жететін ірі қорғандарда кездеседі, одан кішірек диаметрі 3–4 метрлік жерлеу орындарының үстіне топырақ

үйіліп (биіктігі 0,1–0,5 м.), олардың үсті түгелдей таспен жабылған. Олардың пошымы дөңгелек те, төрт бұрышты да, сопақ та болып келе береді, таспен жабу, сірә, өлікті дұшпандары қорламасын немесе жыртқыш аңдар (қасқыр, түлкі, шибөрі) жеп кетпесін деген мақсатпен жасалған болуы керек. Б.А. Литвинский зерттеген Батыс Ферғана жеріндегі қорғандардың барлығының дерлік үсті топырақпен, оның үсті майда таспен және кейбірінің жиегі ірі тастардан қаланған дөңгелек қоршаулармен қоршалған. Мұндай қоршаулар екі қатар етіліп жасалғандары да кездеседі (Литвинский Б.А., 1972, 6–110 б.). Қысқаша айтқанда, орыс тіліндегі әдебиеттердің барлығында мұндай жерлеу орындары «Курган» деп аталады (Акишев К.А., Кушаев Г.А., 1963.)

Ал, археолог Дөкей талеев өзінің «Археология» атты жоғарғы оқу орындарына арнап жазған оқулығында «қорған» деген атаудан мүлде бас тартып олардың кішісін де, орташасын да, үлкенін де «оба» деп атайды, сірә А.И. Бейсебаевтың сөздігін негізге алған сияқты. Біз «оба» атауына қарсы емеспіз, бірақ диаметрі 100 метрден асатын, биіктігі 15–17 м. болатын алып төбені жәй ғана «оба» дей салу шындыққа сай келмейтін сияқты. Себебі, оңтүстіктің қазақтары «оба» деп тек биік етіліп (1–2 м.), диаметрі 3–10 м. арасындағы топырақ немесе тастан үйілген төбешікті ғана айтады. Бұған дәлел ретінде 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» атты ғылыми жинақтың XI-томындағы анықтаманы келтіреміз, онда «Оба-1 дөңес жерге тастан, топырақтан үйіліп жасалынған жебе, белгі; 2 өлген адамдар жерленіп, үйінді төмпешік түрінде жасалған орын. Обаларға жерлеу орындарының бәрі емес, тек қабір үстіне тас, топырақтан үйінді тұрғызылғандары ғана жатады» - делінген. Ал, «қорған» атауы жайлыосы сөздіктің 10 томында «Бір нәрсені айнала соққан қошау, дуал, биік қабырға» – дей келе «Қорғанда, қорғанды» деген сөздерге «Белгілі бір жерді қошау, қорған салу, бекіту... Қоршауы бар, айнала қоршалған» деп түсінік береді (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2014, 74–76; 598–599 б.). Бұдан шығатын қорытынды – ірі көлемдегі (6–30 м.), үстіне топырақ үйіліп, тастан дөңгелек қоршау жасалған төбе түріндегі жерлеу орындарын «қорған» деп, ал үстіне топырақтан немесе тастан кішігірім төбешік жасалғандары мен топырақ үйіліп, оның үстіне таспен жабын жабылғандарын «оба» деген дұрыс сияқты, мұнан басқа сағана там түріндегі науыстар да кездеседі, олар да құлап үстін топырақ, құм басып қалған, бірақ «оба» деуге келмейді.

Белгілі ғалымдар К.М. Байпақов пен А.Н. Подушкин өздерінің «Памятники земледельческо-скотоводческой культуры Южного Казахстана» атты еңбектерінде қорымдардың топографиясын талдай келе оларды екі топқа бөледі. Біріншісін сақ-үйсін кезеңі, екіншісін түркі және одан кейінгі кезеңдер ескерткіштері деп топтастырады.

Бірінші топтағы қорымдардың ерекшеліктеріне: а) өзен арналары, сайлары арасына орналасқан биік аллювиальді қырлардың жотасына, жон арқасына және су көздерінен алыстау орналасуы; б) су арналарын бөліп тұрған (водораздел) жоталардың үстіне бір не екі қатар болып тізіле жайғасуы, кейде олар бірін-бірі қиып өтеді; в) қорымда 5-тен 50-ге дейін қорғандардың болуы және олар бір-бірінен 10–15 м. қашықтықта орналасады; г) құрылымы жағынан бір текті және аралас келіп (құм тектес бос топырақ пен тас), профилі анық байқалады, көбіне тонаушылық белгілері (80% төбесінде «воронка» тәрізді шұқыр сақталады) бар, кейбір қорғандардың төменгі жиегімен шенбер тәрізді тас қоршаулар орналасқан. Ғалымдар, сонымен бірге, барлық жеке-жеке тұрған алып қорғандарды сақ-үйсін кезеңіне жатқызады.

Екінші топқа жататын қорымдар ерекшеліктеріне: а) көне қалалардың, қоныстардың және ірі су көздерінің маңына жақын орналасуы және таскын кезінде су жайылатын

жерлер мен жағалық террасалардың басым бөлігін алып жатуы; б) қорғандардың үлкен көлемінің жүйесіз орналасуы (ондаған қорғаннан бірнеше жүз қорғандар шоғыры), олар өзен жағасы террасасына бірнеше шақырымға дейін созыла орналасып кейде су жайылатын (пойма) жерлерге дейін түсіп кетеді; в) қорғандардың бірнеше құрамнан тұруы (топырақ, тас) және олар кейде бірінің үстіне екіншісі орналасып, жауып жатады. Мұндай қорғандар әр түрлі кезеңде қалыптасқан және оларды жіктеп, талдау қазба жұмысынсыз өте қиын. Олардың арасында жер өңдеу-малшылық мәдениетіне қатысты жерлеу құрылыстарымен қатар түркі және кейінгі заман қорғандары да кездеседі. кейбір қорымдар тек түркі немесе жер өңдеу-малшылық шаруашылығымен айналысқан халықтарға тиесілі. оңтүстік Қазақстандағы сақ-үйсін заманынан бастау алып түркі кезеңі және біршама кейінгі замандарға дейін жеткен мәйіт жерлеу құрылыстары негізінен қорған түрінде кездеседі. Олардың ерекшеліктері: жерлеу шұқыры мен жер бетіне бөренелерден тұрғызылған құрылыстар; әр түрлі құрылымдағы катакомбалар; лахаттар; жер бетіне пахсадан тұрғызылған мүрдеханалары (склепы); жер бетіндегі сүйек жерлеу аландары және наус түріндегі жерлеу орындары. Қорған үю құрылымы мен сүйек жерлеу құрылыстары түрлері арасында тікелей байланыс бар деуге болады (Байпаков К.М., Подушкин А.Н., 1989, 90–93 б.).

Жоғарыдағы екі топтың ерекшеліктерінің біразы мергентөбе қорымында да кездеседі, атап айтсақ бірінші топтың барлық ерекшеліктері, екінші топтың а) бөлігіндегі «қала не қонысқа жақын орналасуы» деген ерекшелік пен в) бөлігі түгелдей осы қорым қорғандарына қатысты демекпіз. Әсіресе әртүрлі кезеңдердегі қорғандардың бірін-бірі басып жатуы деген ерекшеліктің Мергентөбе қорымының №1,2,3,4 қорғандарында кездесетіндігіне көз жеткіздік және бұлардың барлығы аса ірі (диаметрі 20–25 м.) қорғандар болып табылады. Ал, бетін түгел таспен жапқан, диаметрлері 3–5 м. аралығындағы, биіктіктері 0,1–0,5 м. ғана болатын жерлеу орындарын «оба» деген дұрыс деп, диаметрі 6 метрден 25 метрге дейінгі, жиегі тас қоршаумен дөңгелек етіп қоршалған және биіктіктері 0,5 м. мен 2 м. аралығындағы жерлеу орындарын «қорған» деп атаған шындыққа сай келеді демекпіз.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Сарқұлов А. Бабай батыр. Алматы, 2012.
2. Большой Атлас истории и культуры Казахстана / Гл. рук. проекта А. Бимендиев. Алматы: АБДИ-компани. 2008. – 880 с.: карты, илл.
3. Ержігітов Арманның жеке қоры (Бабайқорған орталық аудан әкімшілігі).
4. Оңтүстік Қазақстан: энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. – 560 б., сурет.
5. Тұяқбаев М. Түркістан өзен-сулары. «Түркістан» газеті, 2013 ж. №17,19,20 нөмірлерде жарияланған.
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка. - 25-е изд., испр. и доп. Москва: Оникс : Мир и Образование, 2006. 972 с.
7. Матюшин Г.Н. Археологический словарь. Москва: Просвещение: АО «Учеб. лит», 1996. – 303 с.
8. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. Перевод с английского. М., 1990. – 366 с.
9. Бейсебаев А.И. Археологиялық терминдер сөздігі. А.,2008. 4, 33 б.

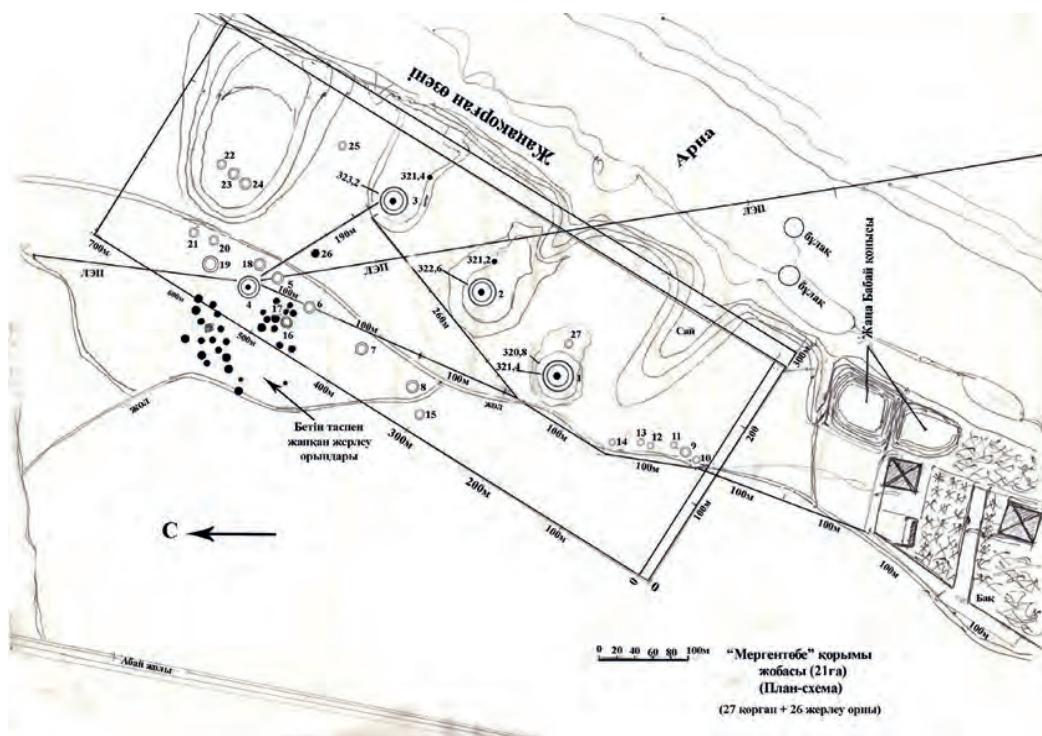
10. Қазақ Совет энциклопедиясы. Бас ред. М.Қ. Қаратаев. Алматы: Қазақ ССР ғылым академиясы, 1975. 6-том; Қазақ Совет энциклопедиясы. Бас ред. М.Қ. Қаратаев. А. Алматы: Қазақ ССР ғылым академиясы, 1976. 8-том.

11. Литвинский Б.А. Курганы и корумы Западной Ферганы. М., 1972. Таблицы 6–110.

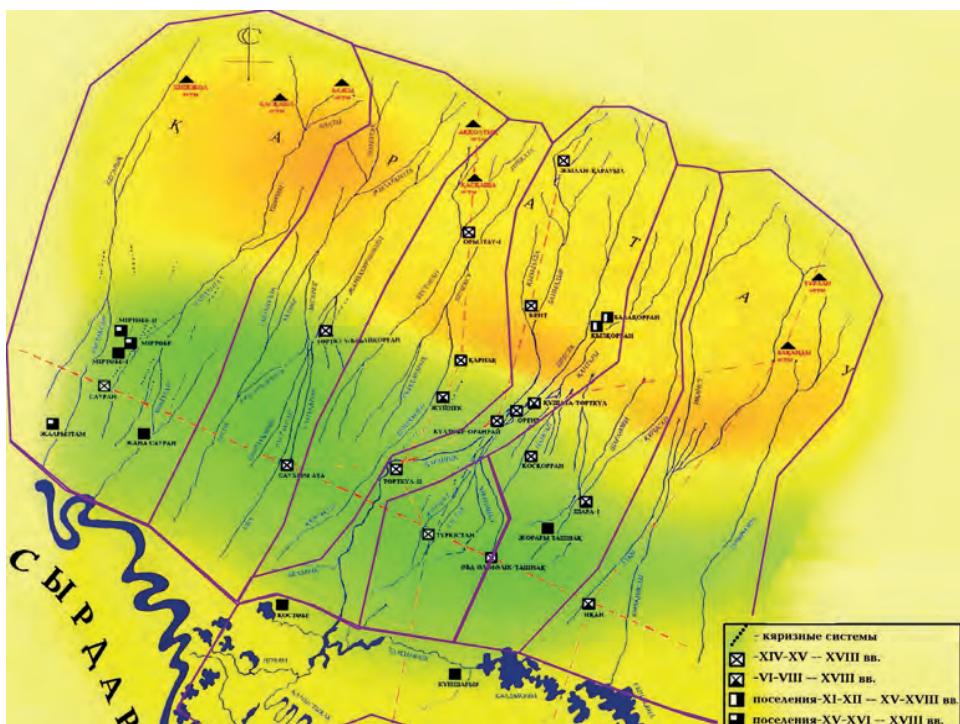
12. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. А-Ата, 1963. – 297 с.; По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата, 1970. –293 с.; Евразийский народ Саки. Сост. В.Ю. Франк. Алматы: Болашак-Балапандары, 2006. – 248 с.; Байпаков К.М., Подушкин А.Н. Памятники земледельческо-скотоводческой культуры Южного Казахстана (I тысячелетие н. э.) АН Каз ССР, Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. Алма-Ата : Наука Каз ССР, 1989. – 157 с.; Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ержигитова А.А. Раннесредневековые некрополи Южного Казахстана. МОН РК., Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы: БАУР, 2005. – 236 с.

13. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. А., 2014. Х-т. 74–76 б.; 598–599 б.

14. Байпаков К.М., Подушкин А.Н. Памятники земледельческо скотоводческой культуры Южного Казахстана. А-Ата.1989. – 157 с.

1-сурет. «Мергентөбе» обалар қорымының жобасы

2-сурет. Түркістан өзен-суларының картасы

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДА ЖАС АРХЕОЛОГТАР МЕКТЕБІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

М.Е. Құлмұқанов

*Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану
музейі директорының орынбасары*

Ә.С. Джекбаева

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің
7M01601 –«Тарих» мамандығының 2 курс магистранты*

Археология ғылым ретінде адамзаттың тарихи өткенін заттай ескерткіштер бойынша зерттейді және солар арқылы адамзат қауымының өткенін қарастырады. Заттай деректерді ежелгі дәуір мен ортағасырлық ескерткіштерден қалған қоныстардың орны, кен өндірісі, керуен сарайлар, әскери бекіністер мен қала орындары, тұрмыстық бұйымдар, обалар, зираттар және т.б.

1950–1990 жылдары Қазақстанда археология қарқынды дамып, Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты мен өлкелік музейлердің жұмысы жанданды. 1970 жылдары өлкетану музейлері археологиялық зерттеулерге белсенді қатысып, 1980 жылдары Ақтөбе педагогикалық институтында тарих факультетінің ашылуы өңірдегі зерттеу ісін күшейтті.

Мақала материалдары Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорынан алынды. Кеңестік кезеңде мектеп оқушыларының қатысуымен ұйымдастырылған жас археологтар қозғалысы тарихи білім мен зерттеу ісін ұштастырған жаңа қоғамдық құбылыс болды. Осы тұрғыда Ақтөбе облысында жас археологтар мектебінің қалыптасу тарихы, оның институционалдық негіздері, қатысушылардың тәжірибесі мен ғылыми ықпалы жан-жақты қарастырылады.

1950 жылдардың соңы мен 1960 жылдардың басында кеңестік білім беру жүйесінде өлкетану жұмыстары ерекше мәнге ие болды. Ақтөбе қаласындағы №14 орта мектепте ұйымдастырылған археология бағытындағы өлкетану бұрышы – осы процестің нақты мысалы. Бұл бұрыш жеті жыл бойы оқушылардың бастамасымен және тарих пәні мұғалімі Мария Васильевна Сидаштың (Жаворонкова) жетекшілігімен жұмыс істеді. Жиналған жәдігерлердің көпқырлылығы (қола дәуірі, ерте темір дәуірі, азамат соғысы кезеңі) мектеп музейін бірегей дереккөзге айналдырды.

Оқушылардың алғашқы қадамдары қарапайым далалық зерттеулерден басталып, нақты археологиялық табыстарға ұласты. Мысалы, кірпіш зауыты маңындағы жорық кезінде табылған жебе және найза ұштары, қыш сынықтары – олардың археологиялық ой-өрісінің кенеюіне ықпал етті. Бұған қоса, жеке оқушылардың табыстары (мамонт азуы, бақсы мүсіні, көне ваза) археологияға деген қызығушылықтың мектеп шеңберінен асып, қалалық деңгейге шығуына себеп болды (Отчет об археологической работе шк. №14 г. Актюбинск, 1964, 5 б.).

Ақтөбе облысындағы Тасты-Бұтақ қонысында 1957 жылдан бастап басталған археологиялық жұмыстарға оқушылардың ресми түрде қатысуы 1963 жылы жүзеге асты. КСРО Ғылым академиясының Археология институтының Ленинград бөлімшесі ұйымдастырған Батыс Қазақстан экспедициясы құрамында Ақтөбе қаласының №14 мектебінен 12 оқушы жұмыс істеді.

Экспедиция жетекшісі В.С. Сорокиннің есебіне сәйкес, 1963 жылғы далалық маусымда қоныстың 310 шаршы метр аумағы зерттеліп, №3 баспана толық аршылып, №4 баспана табылған. Сонымен қатар, қоныстың солтүстік шекарасы барланып,

кеңейтілді. Оқушылар нақты археологиялық міндеттерді орындап қана қоймай, еңбекқорлықтарымен, тәртіптерімен ерекшеленді. Жетекшілер олардың тәжірибесінің аздығын еңбекқорлықпен өтегенін атап көрсетеді.

Экспедиция барысында оқушылар «Археология дегеніміз не?» және «Андронов археологиялық мәдениеті» атты дәрістер тындап, өздерінің қазба жұмыстарына ғылыми тұрғыдан қарауға мүмкіндік алды. Бұл тәжірибе олардың танымдық көзқарасын кеңейтіп, археологияға кәсіби қызығушылық қалыптастырды.

Жас археологтардың экспедицияға қатысуы тек ғылыми жұмыспен шектелген жоқ. Олардың күнделікті өмірі дұрыс ұйымдастырылды: кезекшілік, тамақ дайындау, гигиена ережелерін сақтау, кітап оқу, спорттық ойындар, серуендер – мұның бәрі кешенді білім беру мен тәрбие жүйесінің бөлігі болды. Экспедиция барысында балалардың бірде-біреуі ауырмағаны жоғары ұйымдастырушылықтың дәлелі.

Мұғалім М.В. Сидаштың (Жаворонкова) жетекшілігі балалардың моральдық-психологиялық жай-күйіне оң ықпал етіп, өз бетімен өмір сүру дағдыларын қалыптастырды. Бұл ретте жас археологтар мектебі тек тарихи білімнің емес, сонымен қатар азаматтық тәрбиенің де мектебі болғанын байқаймыз.

Жас археологтар мектебінің жұмысы тек жергілікті деңгейде ғана емес, орталық ғылыми мекемелер тарапынан да жоғары бағаланды. Ленинградтағы КСРО Ғылым академиясының Археология институты мектеп оқушыларының жұмысына оң баға беріп, арнайы алғыс хат жолдады. Институт меңгерушісі, академик Б.Б. Пиотровский Ақтөбе облысындағы мектеп пен оның мұғалімінің жұмысын атап өтті. Бұл жағдай жасөспірімдер археологиясының ғылыми ортаға енуіне ықпал етті (Сорокин В.С., 1963, 1 б.; Отчет об археологической работе шк. №14 г. Актюбинск, 1964, 36-38 б.).

1970 жылдардың ортасынан бастап Қазақстандағы археология ғылымы тек кәсіби зерттеушілер шеңберімен шектеліп қана қоймай, кең әлеуметтік-мәдени қозғалысқа айнала бастады. Бұл үрдіс аймақтық деңгейде де көрініс тапты. Соның ішінде, Ақтөбе облысында археологияны насихаттаудың, жас ұрпақты тарихи-мәдени мұраны зерттеуге баулудың және археологиялық білімді мектеп оқушыларына үйретудің бірегей үлгісі – «Жас археологтар» үйірмесінің құрылуы мен дамуы болды. Үйірменің қалыптасуы өлкелік музеймен, нақтырақ айтқанда Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейімен, оның директоры Н.П. Петров пен геолог, өлкетанушы В.В. Родионовтың белсенді ғылыми-педагогикалық қызметімен тығыз байланысты.

1974 жылдың II жартыжылдығына арналған Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің жұмыс жоспарында «Жас өлкетанушылар» археологиялық үйірмесін ұйымдастыру міндеті алғаш рет нақты қойылды. Бұл бастама сол уақыттағы археология ғылымына деген қоғамдық қызығушылықтың өсуіне, сонымен бірге мектеп оқушыларының танымдық белсенділігін арттыруға бағытталған еді (План работы Актюбинского областного историко-краеведческого музея на II полугодие, 1974).

Бұл кезеңде геолог, өлкетанушы В.В. Родионовтың есімі ерекше аталады. Ол 1975 жылдан бастап Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі жанындағы археологиялық жасақты және «Жас археолог» үйірмесін басқарды. Үйірменің негізгі мақсаты – жойылып кету қаупі бар апатты жағдайдағы археологиялық ескерткіштерді анықтап, сипаттау болды (Пацаева Г., <https://proza.ru>. 2013).

1975 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясы Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының берген №1/148 «Ашық рұқсат хатының» негізінде музей үйірмесі өлкетанушы В.В. Родионовтың жетекшілігімен алғашқы далалық археологиялық зерттеулерге шықты. Экспедиция құрамына Ақтөбе қаласындағы №3, №9, №19 және №469 мектептерінің оқушылары тартылды. Бұл –

кәсіби археология мен мектеп оқушыларының тікелей байланысқа түскен алғашқы жағдайларының бірі болды.

1975 жылы алғаш ұйымдастырылған экспедиция шеңберінде «Жас археолог» үйірмесі «Оқу полигоны», Жаман-Қарғалы қорғанды зиратын, Жаман-Қарғалы тұрақжайын және Мәртөк ауданындағы көне қорғандарды барлады. Бұл зерттеулер кезінде бұрын И.А. Кастанье сипаттаған, кейін ұмыт болған нысандар қайтадан ғылыми айналымға енгізілді (Петров Н.П., Родионов В.В., 1976, 1-42 б.)

Оқушылар тек қатысушы ретінде ғана емес, белсенді ізденуші, зерттеуші ретінде әрекет етті. Павлов Гена, Нұрғалиев Айдос және Елемесов Болат сынды оқушылардың белсенділігі ерекше аталды. Археологиялық әдістерді, далалық жұмыстың тәртібін, құжат жүргізуді үйренген бұл жасөспірімдер болашақта археологиямен тереңірек айналысуға ынталанды (Родионов В.В., 1975, 5-6 б.).

Келесі 1976 жылы «Жас археологтар» үйірмесі өзінің қызметін одан әрі кеңейтіп, ғылыми тұрғыдан анағұрлым жүйелі бағытта жұмыс істей бастады. Үйірме мүшелері үшін дәрістер мен практикалық сабақтар саны 32-ге жетіп, олардың жартысы археологиялық теория мен тарихқа арналды (Петров Н.П., Родионов В.В., 1976, 1 б.).

Үйірме оқушылары көктемнен бастап далалық маусымға дайындалып, мамырдан шілдеге дейін Ақтөбе қаласы маңындағы Оқу полигонында, Жилинка ауылындағы қола дәуірі қорымында, сондай-ақ Иманғазы-Қарасу, Шпаки, Шилисай, Хлебодаровка (Бесоба), Шұбарқұдық (Красная Круча), Соркөл сияқты ескерткіштерде кең көлемді зерттеу жұмыстарын жүргізді. Жаңа ескерткіштер анықталып, олардың ғылыми сипаттамасы жасалды. Тек 1976 жылдың өзінде 8 жаңа археологиялық нысан тіркеліп, облыс картасына енгізілді (Петров Н.П., Родионов В.В., 1976, 2-6 б.; Родионов В.В., 1976, 1-3 б.; «Путь к коммунизму» газеті, 1976; Родионов В.В., 1976, 1-3 б.).

1977 жылы В. Родионов бастаған үйірме оқушылары Бесоба қорымы, Шпаки II және Иманғазы Қарасу қорымдарының қалған бөліктерін зерттеп, маңызды деректер жинады (Китов Е.П., Мамедов А.М., 2014, 14 б.)

Жас археологтар мектебінің қалыптасуына өлшеусіз үлес қосқан тұлға — Виктор Васильевич Родионов болды. Ол өз білімін жастарға беріп қана қоймай, нақты далалық тәжірибеге жетеледі, балалардың дербес зерттеу қабілеттерін дамытуға тырысты. Оның қатысуымен және тікелей ұйымдастыруымен үйірме:

- Облыстық музейдің археологиялық жасағына айналып;
- Кәсіби археологияның нақты бөлігі ретінде есептеліп;
- Ғылыми экспедицияларға (Қадырбаевтың экспедициясы секілді) қатысуға мүмкіндік алды.

Оның педагогикалық әдісі теория мен практиканы ұштастыру арқылы оқушыларды зерттеуші деңгейіне дейін жетелеуге негізделді. Оның бұл бағыттағы қызметі тек Ақтөбе облысы үшін ғана емес, жалпы Қазақстан үшін бірегей педагогикалық-ғылыми тәжірибе саналады.

1970 жылдардың соңында Ақтөбе облысында археологиялық және тарихи-мәдени ескерткіштерді сақтау мен зерттеу жұмыстары жүйелене бастады. 1979 жылы облыстық Халық депутаттары кеңесінің атқару комитеті бекіткен іс-шаралар жоспары аясында «Жас археолог» үйірмесінің жұмысын жалғастыру және «Ізденіс» (Поиск) тобының құрылуы осы бағыттағы алғашқы маңызды қадам болды (План мероприятий по организации учета, консервации, реставрации, охраны и использования памятников истории и культуры области на 1979–1980 годы, 10.01.1979, 2 б.)

1981–1985 жылдарға арналған облыстық жоспарларда жас археологтардың қызметі арнайы бөліммен көрсетіліп, оларға ақпараттық, әдістемелік және логистикалық

колдау қарастырылды. «Ақтөбе облысының тарих және мәдениет ескерткіштері» атты жолсілтемелер мен буклеттер шығару жұмыстарының аясында үйірменің 10 жылдығы аталып өтті. Бұл кезеңде археологиялық зерттеулер жоспарлы сипат алып, музей мен жергілікті билік тарапынан тұрақты қолдау көрсетілді (План мероприятий по организации учета, консервации, реставрации, охраны и использования памятников истории и культуры области на 1981-1985 годы, 1981, 4 б.).

1981 жылы Ақтөбе облысының солтүстігіндегі Нагорное ауылы маңында қорғандарға зерттеу жұмыстары жүргізілді. Алматыдан келген археологтарға облыстық музей қызметкерлері, Ақтөбе қалалық Пионерлер мен оқушылар сарайының тәрбиеленушілері және Нагорное орта мектебінің жоғары сынып оқушылары көмектесті (Пацаева Г., <https://proza.ru>. 2013).

1984 жылы Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейіндегі археологиялық экспедицияға С.Ю. Гуцалов жетекшілік етті. Ол Родионовпен бірлесе Болгарка I–II, Қызылжар, Жаман Қарғала II, Шығыс Қурайлы II және III қорымдарын қазып, зерттеді. Бұл кезеңде Гуцалов Родионовтың бастаған дәстүрді жалғастырып, қалыптасып келе жатқан ұрпақты ортақ рухта тәрбиеледі және музейде «Жас археолог» үйірмесін одан әрі ұйымдастырды (Гуцалов С.Ю., Родионов В.В., 1985, 1-3 б.; Китов Е.П., Мамедов А.М., 2014, 15 б.).

1984 жылы «Путь к коммунизму» газетінде жарық көрген мақалада жас археологтардың Болгарка-I обасын зерттеуге қатысқаны туралы жазылды. Онда оқушылардың ынтасы, тәртіптілігі, жауапкершілігі ерекше аталып өтілді. Мысалы, Арман Құлмұрзин мен Валера Лаевский қазба жұмыстары барысында ерекше белсенділік танытқан (Гуцалов С.Ю., Родионов В.В., 1984).

1985 жылдан бастап үйірме жұмысы толыққанды экспедициялық сипат ала бастады. Ақтөбе облыстық өлкетану музейінің археологиялық жасағы құрылып, оған қатысушы оқушылар облыстың түрлі аудандарында — Ақтөбе, Ленин (Қарғалы ауданы), Мәртөк аймақтарында зерттеу жұмыстарын жүргізді (Гуцалов С.Ю., 1985, 1-3 б.; Қатынас хат, 1985.; Приказ № 5-П, 1985).

Жасақтарда 12–18 жас аралығындағы мектеп оқушылары, сондай-ақ кәсіптік-техникалық училищелердің (СПТУ) студенттері қатысты. Олардың арасында археологиялық практикадан өткендер кейін осы саланы таңдағандар да болды. Экспедициялар тек ғылыми ізденістермен шектелмей, оқушылардың техникалық құралдармен (компас, нивелир) жұмыс істеу дағдысын дамытуға, деректерді құжаттауға үйретті (Список членов кружка, 1985.; План работы кружка «Юный археолог на 1985-1986 гг.»)

Бұл кезеңде С.Ю. Гуцаловтың рөлі де айрықша. Ол Ақтөбе педагогикалық институтының оқытушысы ретінде «Жас археолог» үйірмесі мен облыстық музейдің археологиялық жасақ жұмыстарына жетекшілік етті. Оның басқаруымен жүйелі археологиялық барлау мен қорғау қазбалары ұйымдастырылды. Оқушылар археологиялық нысандарды картаға түсіру, сызба жасау, табылған олжаларды камералдық өңдеу жұмыстарына қатысты. 1985 жылы Ақтөбе педагогикалық институтының филология факультеті жанынан тарих бөлімшесі ашылып, оған Сергей Юрьевич Гуцалов оқытушы ретінде шақырылды. Осы сәттен бастап облыста жоғары оқу орындық археологияның негізі қаланды (Китов Е.П., Мамедов А.М., 2014, 15 б.; Пацаева Г., <https://proza.ru> 2013).

1986 жылы Ақтөбе педагогикалық институты мен облыстық өлкетану музейі арасында ғылыми-әдістемелік ынтымақтастық күшейтілді. Студенттер мен оқушылардан құралған бірлескен археологиялық экспедициялар ұйымдастырылды.

Бұл тәжірибе кейінгі жылдары археологиялық практиканың міндетті компонентіне айналды.

Мәселен, 1986 жылы Жаман-Қарғалы I қорымындағы жұмыстар Родионовтың 1975 жылғы сызбасына сүйене отырып жалғастырылды. Бұл сызба болмағанда, қорғандардың нақты орнын анықтау мүмкін болмас еді. Археологиялық зерттеу жұмыстарының тиімділігі жергілікті өлкетанушылар мен кәсіби археологтар арасындағы сабақтастықтың нәтижесінде артты (Гуцалов С.Ю., 1986, 1–3 б.).

1988 жылы археологиялық жұмыстар ауқымы кеңейіп, 82 жаңа қорым табылды. Жасақ құрамында тек оқушылар мен студенттер ғана емес, сонымен қатар бұрынғы экспедицияларға қатысқан тәжірибелі жастар да болды. Осылайша, жас археологтар мектебі бірнеше буынды қамтитын ғылыми ортаға айналды (Гуцалов С.Ю., 1989, 2-3 б.).

Ақтөбе облысындағы жас археологтар мектебі – кеңестік кезеңдегі өлкетану мен археологияны жастар арасында насихаттау ісінің табысты үлгісі. Оның қалыптасуына В.В. Родионов, С.Ю. Гуцалов секілді тұлғалардың еңбегі айрықша. Үйірме мен археологиялық жасақтар ғылыми зерттеулерге нақты үлес қосты, ал олардың қатысушыларына бұл мектеп өмірлік тәжірибе мен құндылықтар сыйлады.

1990-жылдары Ақтөбе облысында жас археологтар мектебі жұмысын жалғастырды. Археологиялық жұмыстарға Ақтөбе облыстық жас туристер станциясы мен Ақтөбе педагогикалық институтының білім алушы жастарының белсенділігімен жүргізілді. Осы жылдары жастарға өз мүмкіндіктерін ашуға жол берілді. Олардың қатарында Виталий Ткачёв, Сергей Виноградов, Арман Бисембаев болды.

1991 жылғы жаз маусымы облыстық археологиялық ізденістер үшін ерекше кезең болды. Экономикалық қиындықтарға қарамастан, Ақтөбе облыстық жас туристер станциясы мен АПИ (Ақтөбе педагогикалық институты) тарих факультетінің студенттері күш біріктіріп, Елек өзенінің Танаберген бұлағы жағасында далалық лагерь ұйымдастырды. Жұмысқа мектеп оқушыларынан құрылған археологиялық жасақ тартылды. Бұл жасаққа тарих факультетінің жоғары курс студенттері жетекшілік етті (Ткачёв В.В., Виноградов С.М., Феськов А.А., Бисембаев А. және т.б.). Мұның өзі оқушылар мен студенттер арасындағы байланыс пен сабақтастықтың негізін қалады (Гуцалов С.Ю., 1991, 3 б.).

1993 жылы Қазақстан Республикасы ҰҒА Далалық комитетінің рұқсатымен жүргізілген археологиялық жұмыстар барысында Ақтөбе педагогикалық институтының студенттерімен қатар, облыстық жас туристер станциясы жанындағы археология үйірмесіне мүше мектеп оқушылары да қатыстырылды. Олар Жақсы-Қарғалы өзенінің бойындағы Шаншар, Қарғалы I және II қорымдарында жүргізілген қазба жұмыстарына белсенді атсалысты. Осы кезеңде мектеп оқушылары нақты тарихи-мәдени нысандармен танысып, кәсіби археологтардың жетекшілігімен тәжірибе жинақтады (Ткачёв В.В., 1993, 1 б.).

1995 жылы Ақтөбе облысында үш археологиялық отряд құрылып, олардың жұмысын В.В. Ткачёв, С.Ю. Гуцалов және А.А. Бисембаев басқарды. Бұл отрядтар құрамына Ақтөбе қаласындағы №20, №19, №15 және №25 мектептердің оқушылары тартылды. Аталған оқушылар – жас туристер станциясы жанындағы «Жас археолог» үйірмесінің белсенді мүшелері болды. Үйірменің жетекшілері – тарих пәнінің тәжірибелі мұғалімдері Д.Назаров, А.Көптілеуов, А.Чуб және С.Виноградов – бірнеше жыл қатарынан археологиялық жұмыстарға қатысып, педагогикалық әрі ғылыми тұрғыдан қомақты үлес қосты (Гуцалов С.Ю., Ткачёв В.В., Бисембаев А.А., 1996, 3 б.).

1996 жылы археологиялық зерттеулер Ақтөбе облыстық туристік станциясының археологтарымен жалғасты. Ақтөбе облысының тарихи-мәдени мұраны қорғау инспекциясының қаржылай қолдауымен Шилісай қорымында (Жақсы-Қарғалы өзенінің сол жағалауындағы екінші террасада) қазба жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде біздің заманымызға дейінгі IV–III ғасырларға жататын олжалар табылды (Китов Е.П., Мамедов А.М., 2014, 19 б.).

Бұл кезеңде археологиялық білім беру тек теориямен шектелмей, нақты дала жұмыстары арқылы жүзеге асып отырды. Жасөспірімдер тарихи-мәдени мұраны өз көзімен көріп, оны зерттеуге қатысу арқылы туған өлкесінің өткені туралы терең түсінік алды. Бұл — патриоттық тәрбие мен ғылыми ойлаудың үйлесімді дамуына ықпал етті.

1997–2000 жылдары Жайық өзенінің солтүстік бөлігінде қола дәуірі мен орта ғасырға жататын Салтақ, Кеңсайран секілді ескерткіштерге археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Алайда ХХІ ғасырдың басында Ақтөбе облысындағы зерттеулер тұрақты болмады. 2001 жылы Мұғалжар ауданындағы Басшилі қорымында жұмыстар жүргізілгенімен, қаржылық қиындықтар салдарынан зерттеулер баяулап, кей жылдары мүлде тоқтап қалды.

2006 жылы облыстық тарих, этнография және археология орталығы құрылып, өңірде археологиялық зерттеудің жаңа кезеңі басталды. Алғашқы зерттеу нысаны Гүрілдек қорымы болды. Бұл жұмыстар Арман Бисембаевтың басшылығымен жүргізілді. 2006–2013 жылдары орталық Қ.Жұбанов атындағы университет және педагогикалық институтпен бірлескен экспедициялар ұйымдастырып, тарих факультетінің студенттері тәжірибелік қазба жұмыстарына тартылды (Китов Е.П., Мамедов А.М., 2014, 19-20 б.).

Алайда осы кезеңде бұрын белсенді жұмыс істеген жас археологтар үйірмесінің (оқушылардың) қатысуы күрт азайып, 1997–2013 жылдар аралығында олардың белсенділігі тоқтады. Олардың орнын жоғары оқу орындарының студенттері басты. Осылайша, археологиялық жұмыстарда оқушылардың үлесі төмендеп, кәсіби бағытталған студенттік археология мектебі қалыптасты.

С.Ю. Гуцалов пен А.А. Бисембаевтан тәжірибе алған студенттердің бірқатары кейін Ақтөбе және Қазақстан археологиясының дамуына елеулі үлес қосты. Олардың қатарында: Мейрам Дүйсенғали, Аслан Мамедов, Талғат Мамиров, Нұрбол Бидағұлов, Қайрат Мамиров.

2013–2022 жылдар аралығы – Жас археолог мектебінің қайта жанданған кезеңі болды. Археология үйірмесі қаладан емес, керісінше аудандардан қалыптасу үдерісі басталды. Бұл үдеріске университет қабырғасында білім алып, археология мектебінен өткен жастар әсер етті.

2013 жылы Ақтөбе облысы, Қарғалы аудандық өнер мектебі жанынан оқушыларға арналған «Жас археолог» үйірмесі құрылды. Үйірменің жетекшісі – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің түлегі Бағдат Омарбеков болды. Ол Арман Бисембаев бастаған археология мектебінің өкілі.

Бұл үйірме оқушыларды отансүйгіштікке, тарихты құрметтеуге және зерттеу дағдыларына баулитын ерекше білім алаңы болды. Үйірме 6–7 сынып оқушыларына арналған және үш жылдық бағдарлама негізінде жұмыс істеді. Аптасына бір рет өтетін сабақтар жылына 35 сағат көлемінде жүргізілді.

Оқушылар археология негіздерімен танысып, артефактілермен жұмыс істеу, картаға түсіру, ескерткіштерді сипаттау секілді практикалық дағдыларды меңгерді.

Сонымен қатар, Ақтөбе өңірінің тарихи кезеңдері бойынша (тас дәуірі, қола дәуірі, ерте темір дәуірі, орта ғасырлар) жобалар дайындады.

2015 жылы үйірме мүшелері Шилісай қорымындағы археологиялық қазба жұмысына қатысып, нақты далалық тәжірибе жинақтады. Жазғы археологиялық лагерьлерде білімдері мен дағдылары бекітілді.

Қорытындысында, 2013–2016 жылдар аралығында жұмыс істеген «Жас археолог» үйірмесі оқушыларға археология ғылымы туралы терең білім беріп, зерттеу жұмыстарына қатысуға мүмкіндік ашты (Қуандыққызы Б., 2023).

Жас археологтар мектебінің негізі 2016 жылы Ш.Берсиев атындағы Ойыл аудандық өнер және өлке тарихы музейі мен Ш. Бекмұхамбетова атындағы мектеп-гимназиясы арасындағы меморандум негізінде қаланды. Осы меморандум нәтижесінде «Жас археолог» үйірмесі өз жұмысын бастап, оқушыларға археология, өлкетану және тарихи мұралармен жұмыс істеудің қыр-сырын үйретуді мақсат етті. Үйірмеге Медет Құлмұқанов жетекшілік етті.

Археология ғылымының тартымдылығы мен практикалық ерекшелігі балалардың қызығушылығын оятып, оларды тарихи ескерткіштерді іздеп табуға, сипаттап, қорғауға баулыды. Теория мен практиканы қатар ұштастырған үйірме жұмыстары оқушылардың ізденісін ғылыми бағытқа бұрып, алғашқы жетістіктерге жетуге мүмкіндік берді.

Үйірменің авторлық бағдарламасы үш жылдық құрылым бойынша дайындалған. Бағдарлама мазмұны оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес үш деңгейге бөлінеді:

- I деңгей – 5–6 сынып оқушыларына (ғылыми-көпшілік бағыт);
- II деңгей – 7–8 сынып оқушыларына (құзыреттілік бағыт);
- III деңгей – 9–11 сынып оқушыларына (ғылыми-зерттеушілік бағыт).

Бағдарлама аясында оқушылар археология, өлкетану, туризм салаларына қатысты теориялық білім алып, жазғы археологиялық экспедицияларға қатысуға мүмкіндік алды. Бұл тәжірибелер оқушылардың практикалық дағдыларын дамытып, ғылыми ойлау қабілетін жетілдірді (Құлмұқанов М.Е., 2023, 100–116 б.).

Тәжірибеге негізделген білім беру моделі бойынша оқушылар сабақта алған теориялық білімдерін музейлерде және далалық экспедициялар барысында қолданды. Бұл әдіс оқушылардың археологияға деген қызығушылығын арттырып, оларды ғылыми-зерттеу қызметіне тартуға, сондай-ақ ғылыми байқаулар мен конференцияларға қатысуға жол ашты.

Жас археологтар алғаш рет 2016 жылы «Зерде» жобалық жарысына қатысып, жүлделі орынға ие болды. Кейінгі жылдары республикалық және халықаралық деңгейдегі байқаулар мен конференцияларда бірнеше мәрте жеңіске жетті. Мысалы:

- 2017–2018 жылдары үйірме оқушылары Шакенов Саят пен Оразбаев Ерасыл Ақтау қаласында өткен республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияда I орын иеленді.

- «Золотое руно» халықаралық конкурсында жеңімпаз атанды.
- «Рухани қазына-2018» байқауында үйірме жетекшісі ҚР Мәдениет және спорт министрінің алғыс хатымен марапатталды.

2021–2022 оқу жылдары – үйірме үшін табысты жыл болды. Оқушылар республикалық «Зерде» ғылыми жобалар байқауында Ойыл ауданындағы ерекше ескерткіштер – Қаздыарал тұрағы мен Құмсай қорымына қатысты зерттеулерін ұсынып, олардың тарихи маңызын ғылыми дәлелдермен көрсете білді. Сонымен қатар, оқушылар құмды аймақта орман алқабын қолдан жасау, қой жүнін жол төсеніш ретінде пайдалану сияқты тәжірибелік ұсыныстарын да қорғады.

2022 жылы Шакенов Саят Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің байқауында ІІ орын алып, 50% білім грантына ие болды. Ал жетекші М. Құлмұқанов Алматы қаласында өткен «Үздік авторлық бағдарлама» байқауында ІІ орын иеленіп, республикалық деңгейде танылды.

Музеймен байланыс орнатудың арқасында «Жас археолог» үйірмесі «Рухани қазына-2022» фестивалінде «Балаларға арналған үздік музейлік жоба-2022» номинациясы бойынша облыстық және республикалық деңгейде жеңімпаз атанды.

Үйірме оқушылары Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі ұйымдастырған археологиялық қазба жұмыстарына тұрақты қатысады. Олар Ақбұлақ, Құмсай, Шөптікөл, Қаздыарал, Қурайлы, Жағабұлақ, Сегізсай қорымдары және Досжан ишан медресесі маңындағы жұмыстарға қатысып, археологиялық әдістерді тәжірибе жүзінде меңгерді (Құлмұқанов М.Е., 2023, 92-99 б.).

2016–2022 жылдар аралығында Ойыл ауданындағы археология үйірме жұмысына 29 оқушы белсенді қатысты. Олар 32 ғылыми байқауға қатысып, жеңімпаздар қатарынан көрінді. Оның ішінде республикалық және халықаралық деңгейдегі 17 ғылыми байқаулар болды.

8 рет археологиялық қазба жұмыстарына қатысып, 7 оқушы кәсіби-шаруа деңгейінде практикалық білім алды.

Оқушылар 12 ғылыми жобаны зерттеп, жазды. Барлық зерттеулер өз өлкесіне қатысты болды. Сонымен қатар, жазылған ғылыми жобалар газет беттеріне мақала ретінде беріліп, нәтижесінде 11 мақала газет, журнал және сайттарда жарияланды. Жазылған ғылыми жобалар облыстық деңгейде 10 рет, республикалық және халықаралық деңгейде 17 рет қорғалды.

Ойылдағы «Жас археолог» мектебінің белсенді түлегі Оразбаев Ерасыл қазіргі таңда Атырау қаласында тарих мамандығы бойынша білім алып, жазғы археологиялық маусымдарда Ақтөбе өңіріндегі қазба жұмыстарына қатысуды жалғастырып келеді. Бұл — үйірменің кәсіби археологтар даярлауға ықпал еткенінің нақты дәлелі.

2022 жылы күз айында облыстық тарихи-өлкетану музейінде «Жас археолог» үйірмесі (жетекшісі Медет Құлмұқанов) көп жылдан соң қайтадан жұмысын бастады. Мақсаты – оқушыларды өлкеміздің тарихы мен мәдениетін зерттеуге баулу және далалық тәжірибе беру. №63 мектеп-лицеймен ынтымақтастық орнатылып, 5–11 сыныптарға бағдарлама дайындалды. Қазіргі таңда 10 оқушы қатысуда.

Оқушылар музей қабырғасында республикалық онлайн байқауларға қатысып, Ақтөбе қаласы, 2023 жылы Есет батыр шағын ауданында ұйымдастырылған археологиялық қазба жұмыстарында белсенділік көрсетті.

Сонымен қатар, оқушылар «Қаздыарал» тұрағын зерттеп, облыстық ғылыми жарыста ІІ дәрежелі дипломмен марапатталды. Мағжан Ахметжанұлы екі байқауда жүлделі орындарға ие болды (aqtobe-museum.kz, 2023).

Бүгінде Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті тарих факультетінің студенттері қатысатын «Жас археолог» үйірмесі жалғасын табуда. Болашақ тарихшылар археологиялық қазба жұмыстарына белсене араласып, жұмыс уақытының екінші жартысында қазба жұмыстары барысында табылған археологиялық олжаларды қалпына келтіріп, өңдеу жұмыстары, қорғандар мен қорымдарға жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарына белсене араласады.

Ақтөбе облысында археология саласы қарқынды дамып келеді. Бұл бағытта қазіргі таңда археология мектебінің өкілдері сүбелі үлес қосып отыр. Атап айтқанда, олардың қатарында Виктор Амелин, Нұрсұлтан Баиров, Самрат Қуандық, Рамазан Жанұзақ, Баубек Мелисов, Нұршат Уразмағанбетов және Ерасыл Жолдыбай сынды мамандар бар.

Әдебиеттер мен деректердің тізімі

1. Гуцалов С.Ю., Родионов В.В. Музеи потомкам расскажут находки археологов. // «Путь к коммунизму» №220 (14203), 16.11.1984. // Фонды АОИМК 1984.
2. Гуцалов С.Ю., Родионов В.В. Отчет об археологической разведке в Актыбинской области летом 1984 года. // Фонды АОИМК, 1985.
3. Гуцалов С.Ю. Предварительный отчет о работе археологического отряда Актыбинского областного краеведческого музея. // Фонды АОИМК 1986.
4. Гуцалов С.Ю. Предварительный отчет о работе археологических раскопках и разведках в Актыбинской области летом 1985 года. // Фонды АОИМК 1985.
5. Гуцалов С.Ю. Отчет об археологических разведках и раскопках в Актыбинской области летом 1988 г. // Фонды АОИМК 1989.
6. Гуцалов С.Ю. Отчет об археологических разведках и раскопках в Актыбинской области летом 1991 г. // Фонды АОИМК, 1991.
7. Гуцалов С.Ю., Ткачѳв В.В., Бисембаев А.А.. Отчѳт об археологических работах в Актыбинской области в 1995 г. // Фонды АОИМК, 1996.
8. Жас археолог. URL: <https://aqto-be-museum.kz/kz/news/obrazovatelnye-programmy/142-zhas-arkheolog>. (Шыққан күні: 2023).
9. Китов Е.П., Мамедов А.М. Ерте темір дәуіріндегі Батыс Қазақстанның көшпелі тұрғындары. // Астана, 2014.
10. Қатынас хат. Автобусный парк № 2 тов. Ворончихину П.Р. №108, 22.06.1985. // Фонды АОИМК 1985.
11. Қуандыққызы Б. Қазба жұмыстарына қатысты . URL: <https://egemen.kz/article/334161-qazba-dgumystaryna-qatysty>. (Шыққан күні: 31.01.2023).
12. Құлмұқанов М.Е. Авторлық бағдарлама «Жас археолог» үйірмесі // Музей жаршысы журналы №1, Ақтөбе, 2023. 235 б.
13. Құлмұқанов М.Е. «Жас археолог» үйірмесінің үйретері көп // Музей жаршысы журналы №1, Ақтөбе, 2023. 235 б.
14. Отчет об археологической работе шк. №14 г. Актыбинск. // Фонды АОИМК КП-9370, 1964.
15. Пацаева Г. Исторический очерк - Роксана [Электрондық ресурс]. URL: <https://proza.ru/2013/02/27/1237>. (Шыққан күні: 2013).
16. План работы Актыбинского областного историко-краеведческого музея на II полугодие 1974 года. // Фонды АОИМК 1974.
17. Петров Н.П., Родионов В.В. Отчет об археологической разведке в Актыбинской области летом 1975 года. // Фонды АОИМК КП-9380, 1976.
18. Петров Н.П., Родионов В.В. Краткая информация об археологической разведке выполненной кружком «Юный археолог» Актыбинского областного историко-краеведческого музея за 7 месяцев 1976 года. // Фонды АОИМК 1976.
19. Петров Н.П., Родионов В.В. Краткая информация об археологической разведке выполненной кружком «Юный археолог» Актыбинского областного историко-краеведческого музея за 7 месяцев 1976 года. // Фонды АОИМК 1976.
20. «Путь к коммунизму» газеті, 1976 жылғы 29 маусым// Фонды АОИМК 1976.
21. План мероприятий по организации учета, консервации, реставрации, охраны и использования памятников истории и культуры области на 1979-1980 годы. // Фонды АОИМК 10.01.1981.
22. План мероприятий по организации учета, консервации, реставрации, охраны и использования памятников истории и культуры области на 1981-1985 годы. // Фонды АОИМК 1981.

23. Приказ № 5-П. По Актюбинскому областному музею от 12 июня 1985 г. // Фонды АОИМК 1985.

24. План работы кружка «Юный археолог на 1985-1986 гг.» // Фонды АОИМК 1985.

25. Родионов В.В. Дневник полевых работ археологического кружка Актюбинского областного истори-краеведческого музея за 1975 год. // Фонды АОИМК 1975.

26. Родионов В.В. Исследования в Актюбинской области. // Фонды АОИМК 1976.

27. Родионов В.В. Краткий отчет о результате деятельности археологического отряда Актюбинского областного историко-краеведческого музея, созданного на базе кружка «Юный археолог» при облмузее за полевой период 1976 года. // Фонды АОИМК 1976.

28. Сорокин В.С. Отчет о раскопках поселения Тасты-бутақ (Актыбинская обл.) в 1963 году. // Фонды АОИМК КП – 9368, 1964.

29. Список членов кружка «Юный археолог» // Фонды АОИМК 1985.

30. Ткачёв В.В. Отчёт об археологических исследованиях на территории Актыбинской области в 1993 году. // Фонды АОИМК ГКП-13108, 1993.

1-сурет. Мария Васильевна Сидаш (Жаворонкова) және Ақтөбе қаласындағы №14 мектеп жанынан құрылған алғашқы жас археологтар тобының мүшелері

2-сурет. Ақтөбе қаласындағы №14 мектеп жанынан құрылған алғашқы жас археологтар тобының мүшелері В.С. Сорокин жетекшілік еткен экспедицияның қазба жұмыстарында

3-сурет. Виктор Васильевич Родионов және 1975 жылы құрылған «Жас археолог» үйірмесінің алғашқы мүшелері

4-сурет. Алғашқы зерттеулер кезінде «Оқу полигонындағы» жерлеуді тазалап жатқан жас археолог, 1975 ж.

5-сурет. Археологиялық жерлеуді тазалау барысы. «Жас археолог» үйірмесінің мүшелері

6-сурет. С.Ю. Гуцаловтың жетекшілігімен археологиялық қазба жұмыстарына қатысқан Ақтөбе педагогикалық институтының тарих факультетінің студенттері

7-сурет. Батыс Қазақстан облысындағы Лебедёвка қорымын зерттеуге қатысқан Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің тарих факультетінің студенттері, 2000 ж.

8-сурет. Ақтөбе облыстық тарих, этнография және археология орталығының экспедиция құрамындағы жас археологтар. Құмсай обасы (Ойыл ауданы), 2012 ж.

9-сурет. 2016 жылы Ойыл ауданында құрылған «Жас археолог» үйірмесінің мүшелері

10-сурет. Темір ауданы, Досжан хазірет мемориалдық кешені, 2021 жыл. Ойыл аудандық жас археологтардың қазба жұмыстарындағы сәті.

11-сурет. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі жанында құрылған «Жас археолог» үйірмесінің мүшелері, 2022 ж.

МУЗЕЙ КОЛЛЕКЦИЯЛАРЫ
МУЗЕЙНЫЕ КОЛЛЕКЦИИ

МУЗЕЙ ҚОРЫНДАҒЫ ЖҮНДІ ҰҚСАТУ ҚҰРАЛДАРЫ (Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қор материалдары негізінде)

Ж.Ә. Данабаева

*Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі
Қорларды ғылыми-зерттеуді қамтамасыз ету бөлімінің
сектор меңгерушісі*

Кеңес үкіметінің ғасырлар бойы тарихында қол жеткізген табыстарымыздың барлығы – еңбекшілердің қажымай-талмай еткен еңбектің жемісі. Бұқараның жасампаздығы, ерен еңбегі еліміздің экономикалық, мәдени, әлеуметтік гүлденуінің негізі болды. Өнеркәсіпті дамытуды қайла мен тәшкеден, ұршық пен тас түйгіштен бастаған Қазақстан Одақ көлеміндегі ірі мал шаруашылығының базасы болды. Дарқан даламызда қой мен ешкі, ірі қара, жылқы мен түйе жайылып, су қоймаларында үй құстары өсірілді. Бұның барлығы қарапайым еңбекқор адамдардың қолымен жасалды (Бейсембаев А.Б., Жанғалин М.О., Ысқақов Д.А., Бейсембаев С.Б., 1970, 5 б.).

Бұл жерде де өлкенің қызығы мен қиындығы мол мал өсіру жұмыстарын таңдап алып, оған өзінің бүкіл саналы өмірін мал шаруашылығын өркендетуге арнап, мыңдаған мал басын өсіріп, ондаған тонна бірінші сортты жүн мен семіз мал еттерін мемлекетке өткізіп отырған азаматтар көп болды. Сол мал шаруашылығымен айналысқан кез-келген отбасы колхоз орталығындағы үйін қалдырып, жазда жайлауда, қыста қыстауда көшіп-қонудың азабын көре жүріп, мал басын көбейту үшін талмай еңбек етті. Малшылардың балалары үшін орталықтан интернаттар ашылды.

Жылдың әр мезгілінде малды дұрыс азықтандырып, суару, жайылым жерін тиімді пайдалана білу малшының негізгі жұмыстары. Жазда өріске күн шықпай өргізіп, ыссы уақытта малдың демалуына мүмкіндік береді. Ал түс қайта оларды тағы да өріске шығарып, шөбі шүйгін балауса шалғынға жайып, қысқа күйлі түсіреді. Малшылар үшін қыс ең қиын және жауапты кезең болатын. Ауа-райының қандай кезінде болмасын табанды бола білді. Жыл сайын төл алудан жоспарды артығымен орындап, малдың жүнін қыркы жоспарын да ойдағыдай орындап, вагон-вагон жүнді жіберіп отырған осы шаруашылықпен айналысқан азаматтардың еңбегі (Бейсембаев А.Б., Жанғалин М.О., Ысқақов Д.А., Бейсембаев С.Б. 227 б.).

«Мал баққанға бітеді» демекші малдың бейнеті көп екені мал соңында жүрген шаруашылықта қызмет еткен азаматтар жақсы біледі. Түрлі қиын кездерде еңбек адамдары бәрін де көрді, бәріне де көнді, бәріне де сенді, бәріне де бейімделді, бәріне де шыдады, бәрінен де аман, абыроймен тері теспей, қан шығармай, өгіз өлтірмей, арба сындырмай шықты.

Отанымыз сол кездегі малшылардың жанқиярлық еңбегін жоғары бағалады. «Бітер істің басына, жақсы келер қасына» демекші, ақтөбелік 105 азамат пен азаматшаға Социалистік Еңбек Ері атағы беріліп, омырауларында «Алтын жұлдыз» жарқырады. Жігерлікпен еңбек етіп, мал өнімін үздіксіз арттыру өз жемісін беріп, жеткен табыс көп жылғы маңдай тер еңбектің нәтижесі еді (Облыс шопандарының 1970 жылғы төл алу кітапшасы, 1970, 224 б.).

Жоғарыда айтылған шаруашылық түрлері біз үшін еліміздің өсіп-өніп, дамығанын айғақтайтын бірден-бір мәдени құндылықтар болып саналады.

Қой қыркы малшылар үшін үлкен науқан болатын. Қойлардан көктемде жабағы жүнін қыркып алса, күзде қыркатын жүнді күзем деп атайды. Маусымдық жұмыстар

тұсында (қой қоздату, тоғыту, қырку, қораларды жөндеу) жұмыстарына қойшылар бригадасына қосымша бірнеше кісі бөлініп, сонымен қатар жоғарғы класс оқушыларын еңбекке баулып, ер балалар жағы қи ойып, қой қыркуға көмектесіп, қоғамдық шаруашылыққа деген жауапкершілікті әрқашан жете сезінді. Жалпы қой қыруды шыбын-шіркей шықпай тұрып аяқтайтын. Күні бойы еңбек етіп, шаршаса да жастар кешкілік мамыр айындағы жайлаудың қызылды-жасылды гүлдерге толған жаймашуақ күндерінде ән айтып, серуендеп, көңіл көтеретін. Сол заманды көз алдымызға елестететін мал шаруашылығында қолданылған құралдар - қой қырыққыш машиналар, қол қайшылар мен ешкіні тарауға арналған арнайы тарақтар - сол қалпында музейде сақталып келеді (Қой шару-ғы негіздері, 1964, 95 б.).

Малдан алынған өнімді өңдеу үшін шеберлер да қарап қалмай еңбек құралдарын ауыл тұрғындарының сұранысына сай жасап беріп отырған. Соның бірі Якуда Жолмырзаұлының қолынан шыққан қой жүнін қырқатын НҚТ-16179 санымен 2004 жылы тіркелген қайшыларды шебердің ұрпақтары тапсырған болатын (1-сурет).

Қол қырықтық ҚҚТ-7069 санымен 2013 жылы тіркелген. Тапсырған А.Карасаев (2-сурет).

Шеберлердің қолынан жасалған ешкілердің түбітін тарап алатын тарақ музей қорында НҚТ-403 санымен 1966 жылы тіркеліп сақтаулы тұр (3-сурет).

Алынған түбітті өңдеу үшін қолданған аяқ тарақ (түбіт тарақ), тарап алынған түбітті тазарту құралы ҚҚТ-6186 санымен 2012 жылы тіркелген. Тапсырған М.Губайдуллина (4-сурет).

Үй тұрмысындағы қыз-келіншектер қол қалт еткенде қылшығы алынып, аяға салынған ешкінің түбітін жуып-түгіп, тазартылған қойдың жүнін жіп қылу үшін ұршықпен иіріп, тұрмыста пайдасына жаратып отыратын. Осындай аналар тұтынған 30-ға жуық ұршық музей қорында сақталып тұр. Суретте шалқарлық шебер Дәме Арынғазиеваның тұтынған ұршығы ҚҚТ-6633 санымен 2015 жылы тіркелген (5-сурет).

Ата-бабамыз үшін алғашында күн-көріс әрі тіршілік көзі саналған бұл заттар бүгінде халқымыздың бабалар жолын жоғалтпай сақтап келе жатқан ата кәсібінің дәлелі ретінде музейде мұра болып тұр.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музей қорының тіркеу кітабы
2. Бейсембаев А.Б., Жанғалин М.О., Ысқақов Д.А., Бейсембаев С.Б. Қазақстандық социалистік Еңбек Ерлері. Алматы: Қазақстан, 1970. – 716 б.
3. Еламанов А., Сысолятин А. Қой шаруашылығы негіздері. Алматы, 1964 – 95 бет
4. Облыс шопандарының 1970 жылғы төл алуы. Кітапша. Ақтөбе, 1970.

1-сурет. Қырықтық. АОТӨМ қоры, НҚТ-16179. Шебер Якуда Жолмырза қолданған

2-сурет. Қырықтық. АОТӨМ қоры, ҚҚТ-7069. Тапсырған А.Карасаев. 2013 ж.

3-сурет. Түбіт тарақ. АОТӨМ қоры, НҚТ-403. 1966 ж. тіркелген.

4-сурет. Аяқ тарақ. АОТӨМ қоры, ҚҚТ-6186. Шебер Дәме Арынгазиева қолданған.
2015 ж.

5-сурет. Ұршық. АОТӨМ қоры, ҚҚТ-6633. Шебер Дәме Арынгазиева қолданған.
2015 ж.

КОПИЯ КАРТЫ Э.ДЖЕНКИНСОНА ИЗ ФОНДА АКТЮБИНСКОГО ОБЛАСТНОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

А.С. Кадыльчина

*Заведующий сектором учета
Актюбинского областного
историко-краеведческого музея*

Человечество нуждалось в картах всегда. Сотни лет назад мореплаватели и путешественники уже нанесли расположение материков, большинства островов, крупных рекигор. Карты были одним из важнейших изобретений человека на протяжении тысячелетий, позволяя людям объяснять окружающий мир и ориентироваться в нем. Когда и как были составлены самые ранние карты, неясно, но считается, что карты местного рельефа были независимо изобретены многими культурами. Первые карты появились тысячи лет назад. Самые ранние сохранившиеся карты включают наскальные рисунки, гравюры на бивнях и камнях. Карты широко создавались в древнем Вавилоне, Греции, Риме, Китае и Индии. На самых ранних картах не учитывалась кривизна земной поверхности, как потому, что форма Земли была неопределенной. Конечно, это были непривычные в современном понимании карты, а скорее схемы, где прямыми и волнистыми линиями изображались изгибы рек морей, вершины гор и т.д. История карт началась с двумерных чертежей. Однако, начиная с эпохи классической Греции, карты больших регионов, и особенно мира, использовали проекцию модели земного шара, чтобы контролировать распределение неизбежных искажений на карте. По мнению некоторых учёных картирование представляет собой значительный шаг вперёд в интеллектуальном развитии человечества.

В период Великих географических открытий для масштабного изучения и нанесения на бумагу множество географических объектов были изобретены компас, телескоп и другие навигационные приборы. Середина прошлого тысячелетия считается расцветом картографии. Картография – наука об исследовании, моделировании и отображении пространственного расположения, сочетания и взаимосвязи объектов и явлений природы и общества, является неотъемлемой частью человеческой жизни и истории. Примерно в то время были изобретены основные картографические проекции, математические методы и принципы построения карт. Но все равно этого было недостаточно, чтобы создавать точные карты.

Новый этап в картографии начался с топографической наземной съемки местности, а позже и аэросъемки. Первые снимки труднодоступных участков были сделаны с борта самолета в 1910 году. Сейчас наземной - и аэросъемкой занимаются все меньше, а на смену им пришли спутники дистанционного зондирования Земли. Спутниковые снимки открывают перед современными картографами намного более широкий спектр возможностей. На основе спутниковых снимков и замеров местности создаются векторные карты, которые потом продаются компаниям, печатающим бумажные карты или создающим картографические сервисы. В настоящее время картографирование в значительной степени зависит от компьютерного программного обеспечения для разработки и предоставления разнообразных услуг, которая зародилась еще в конце прошлого века.

Начало развития картографии в Казахстане связано с российской и советской картографией.

Первую известную карту Казахстана создал английский посол Энтони Дженкинсон. Это уникальное изображение территории Казахстана того времени, ценный исторический источник.

В 1672 году С.У.Ремезовым была составлена оригинальная по тому времени карта размещения народностей Сибири в прилегающих районах Европейской России и Средней Азии.

В 1914 году на Азиатскую часть России, в частности, на территорию Казахстана, был составлен «Атлас Азиатской России». В нём было много специальных отраслевых карт и порайонные карты землепользования.

В фонде областного музея в коллекции географических карт хранится копия Карты Русского государства и Средней Азии 1562 года (рис.1.), составленная английским путешественником-купцом Энтони Дженкинсоном. Копия написана художником А.Алабиным в 1966 году. Фотокопия карты английского купца Э.Дженкинсона, посетившего в 1558–59 гг. Среднюю Азию. Копия представляет собой настенную карту размерами по горизонтали 60 см x 53 см по вертикали. На внутренней вертикальной части рамки вычерчена широтная разметка. По центру каждой из сторон рамки обозначены стороны света. На черно-белой версии (копии) все четко рассматривается и можно уверенно определить насколько внешний вид оригинала богат декоративностью: карта усилена раскраской и множеством всевозможных бытовых, жанровых и батальных сценок и тексты – помещенные в рамки латинские надписи (Книга учета основного фонда №4 (ГКП–5151).

Энтони Дженкинсон (1529/1530–1610/1611) – английский дипломат и посол в Российском государстве, путешественник, купец. Дженкинсон в Лондоне в 60-х годах XVI века издал карту России, Каспийского моря и Средней Азии под названием «Nova Absolutaque Russiae, Moscoviae et Tartariae descriptio». Один прекрасно сохранившийся экземпляр этой оригинальной карты Дженкинсона в середине 90-х годов XX века нашелся в Польше и была приобретена Библиотекой Вроцлавского университета у частного владельца.

Карта датирована 1562 годом и была издана в Лондоне в 1570 году для «Великого Атласа» нидерландского картографа Абрахама Ортелиуса «Theatrum Orbis Terrarum». Карта имеет пять известных оттисков, которые отличаются либо иной цветовой гаммой, либо более глубокой графической прорисовкой рисунков, либо монохромной (черно-белой) версией. Карты Ортелиуса хорошо представлены в мировых картографических коллекциях. Таким образом, это была первая карта, созданная на основе реальных исследований, сделанных во время путешествий английского дипломата, купца и путешественника Энтони Дженкинсона.

В 1558 году Дженкинсон выехал из Москвы и совершил путешествие по рекам Ока и Волга до Астрахани, затем пересёк Каспийское море, вошёл в Мангышлакский залив, где сошёл на берег п-ва Мангышлак. Вышел на берег в старом Мангышлаке, иначе Сарташем (Пристань Сарташ (Желтый Камень) получила наименование от небольшого Восточный Каратау и далее к узловой точке у родника Чепе (современный посёлок Шетпе, Казахстан), называемом и лежащем при входе в залив Кочак (73,9 км на северо-восток от Актау), Дженкинсон ездил в Бухару, но, столкнувшись с рядом серьёзных препятствий и угроз от отдельных групп степных кочевников, он возвратился, не достигнув поставленной цели. Англичане не были остановлены сею неудачей и впоследствии неоднократно пытались утвердить торговлю на западных и южных берегах Каспийского моря (Записки Императорского русского географического общества, 1883 г. с. 435).

Энтони Дженкинсон основательно изучил русские и татарские земли, Каспийское море и Среднюю Азию. Он несколько раз бывал в России и создал одну из самых известных европейских карт Московии 16-го века. Дженкинсон использовал старые русские чертежи московских земель как основу, к которой добавил собственные наблюдения. На его «Карте России, Московии и Тартарии» (1562 г.) последней названы земли к северу от Каспийского моря.

Энтони описал подробно очертания Каспия и пытался воспроизвести сложную сеть дельты Волги, современных географов и историков поражает точность нанесения Волги на карту, необычная для того времени. Это объясняется тем, что Дженкинсон составлял карту по своим впечатлениям и зарисовкам.

Карта украшена рисунками с пояснениями к ним, как принято было в те века в картографии. Это своеобразные комментарии, рассказывающие вкратце о жителях или обычаях какой-либо территории. В левом нижнем углу указано название карты и авторы: (Russiae, Moscoviae et Tartariae descriptio. Auctore Antonio Ienkensono Anglo, edita Londini Anno. 1562 et dedicata illustriŕ: D. Henrico Sýdneo Walliae praesidi”. В левом верхнем углу изображен Иван Грозный, восседающий на роскошном троне под шатром и прописана надпись с указанием титула в которой он именуется императором, согласно международному этикету, признанному в Англии: «Ioannes Basilivs Magnus Imperator Russie; Dux Moskovie». То есть «Иоанн Базилевс Великий Император Руси и князь Московский». «Басилевс» – это титул византийских императоров, а Императором он назван от «Царя» (а «царь» это – от «Цезарь»). Удивительный титул, признающий и императорское достоинство русского царя.

Дженкинсон создал эту карту в результате своих экспедиций в поисках сухопутного торгового пути в Китай. Английский путешественник 4 раза посетил этот регион Евразии, в период с 1557 по 1571 годы. Именно его сведения, его графические зарисовки государственного устройства, военного, экономического, культурного быта казахов легли в основу карты Ортелиуса в качестве иллюстраций. Это одна из красивейших карт Средних веков, где указано Казахское государство. Карта богато иллюстрирована. Каждое государство, указанное на карте, снабжено тематической, содержательно насыщенной иллюстрацией (рис.2.).

Земля казахов вполне логично обозначена как Cassakia (Казакия - Казахия). Государство «Cassakia» на карте написано в четыре ряда, сверху вниз по слогам Cassak-ki-a. На северо-западе государство Ногаев (Nagaia), на юго-западе – государство Туркмен, на севере – государство Калмыков (Baida Colmack). Английский купец Э.Дженкинсон, посетивший в 1558–59 годы Среднюю Азию отзывался о «Кассаках маголитовой веры, как весьма сильном и многочисленном народе».

...А на карте, изданный в Лондоне в 1852 году английским торговым агентом Антонио (Энтони) Дженкинсоном, приведена на пространстве к северу от Сырдарьи надпись «cassak», т.е. казах (Ярошенко О.Г., Жумагалиев. Н.Н., 2019. с.14).

Ученый Мухит-Ардагер Сыдыкназаров отметил: «В 1558 году экспедиция Дженкинсона уехала, чтобы исследовать и найти новые рынки сбыта в Азии, и найти кратчайший сухопутный путь в Индию. Он естественным образом пролегал через земли Казакии. С Хак-Назаром ханом наладил теплые, прагматичные отношения и, заручившись его охранной грамотой, смог безопасно под выделенной ему охраной путешествовать и изучать страну его дипломатического пребывания. Англичанин создал ее когда искал в Азии новые рынки сбыта» (Омаров Р.https://el.kz/ru/uchenyu-pokazal-v-sotssetyah-kartu-kazahskogo-hanstva-1562-goda_100814/).

Позднее карту дополняли, вносили в нее поправки в угоду политическим интересам или связанные с новыми открытиями. Копии оригинальной карты Энтони Дженкинсона встречаются достаточно редко, так как ее изначальный вариант был установлен только в конце прошлого века. Именно поэтому эта карта ценна как наглядный материал, помогающий открыть новые страницы истории. Карта будет великолепным подарком как ценителю истории, так и любителю антиквариата.

Список литературы и источников

1. Записки Императорского русского географического общества. Том десятый. Издан под редакцию профессора М.Н. Богданова. СПб, Типография императорской академии наук, 1883. – 497 с.
2. Книга учета основного фонда №4, ГКП–5151.
3. «История Казахстана в русских источниках. 1 том. Алматы: «Дайк–Пресс», 2005.
4. Омаров Р. Ученый показал в соцсетях карту Казахского ханства 1562 года [Электронный ресурс] // Информационное агенство El.kz URL: https://el.kz/ru/uchenyu-pokazal-v-sotssetyah-kartu-kazahskogo-hanstva-1562-goda_100814/
5. Ярошенко О.Г., Жумагалиев Н.Н. Ойыл. История в архивных документах. 1 часть. Актобе: ТОО Полиграфкомбинат, 2019. – 596 с.

Рис. 1. Копия карты Русского государства и Средней Азии 1562 года (Книга учета ОФ. №4 (ГКП–5151))

Рис.2. Карта Московии и Тартарии, составленная Энтони Джекинсоном в 1562 году, из атласа Ортелиуса «Theatrum Orbis Terrarum» (Посольские материалы Русского государства (XII–XVII вв.). Кн. «История Казахстана в русских источниках. 1 том, Алматы: «Дайк–Пресс», 2005, с.433–434)

XV–XVIII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҰЗЫН ЖҮЗДІ ҚАРУЛАРЫН АТАУ МӘСЕЛЕСІ

Ф.М. Мұстафин

*Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі
Қазіргі заман тарихы ғылыми-зерттеуді
қамтамасыз ету бөлімінің
аға ғылыми қызметкері*

Андатпа. Мақалада автор қазақтардың дәстүрлі ұзын жүзді қаруларын атау мәселесіне назар аударады. Зерттеуге арналған материалдар авторлардың тарихи жазбаларынан, мұрағат құжаттарынан және ғылыми зерттеулердің нәтижелерінен алынған мәліметтер болды. Жұмыс барысында автор соңғы жылдары қазақтың дәстүрлі жүзді қаруының атауларын бірқатар қару-жарақ мамандары қате анықтағанын атап өтті. Бұл мақаланың мақсаты – қазақтың дәстүрлі жүзді қаруының әрбір түрін анықтау.

Түйінді сөздер: қылыш, алмас қылыш, алдаспан, семсер, наркескен, селебе.

Кіріспе. XV–XVIII ғасырларда қазақ жауынгерлері кең ауқымды жүзді суық қару арсеналына ие болды (қылыш, семсер, наркескен, алдаспан, зұлпықар, селебе және т.б.). Алайда қарутану саласындағы зерттеушілер арасында қазақтардың дәстүрлі жүзді қаруының семсер, селебе, наркескен және басқа атауларының нақты қандай қару түріне жататыны жөнінде әлі күнге дейін бір пікір қалыптаспаған. Мысалы, e-history.kz сайтындағы «Қазақтардың дәстүрлі қаруы» (1) атты мақалада және Қазақстанның әскери сайтында жарияланған «Қазақтардағы қару» (2) мақаласында: «... Орта ғасырлардағы қазақтардың ең қуатты қаруы – селебе (қылыш), ал палаш – семсер ...» деген мәліметтерді кездестіруге болады. «Жауынгерлер мен әскери техника» wiki сайтында: «Селебе» – қос қырлы жүзі түзу қазақтардың шабуылдаушы суық қаруы (3) деп көрсетілген. «Қазақ энциклопедиясының» 6-томында: «Наркескен – қылыштың бір түрі, асыл металдан екі жүзді етіп жасалады» (яғни ұзын әрі түзу, шаппа және түйреу мүмкіндігі бар қос жүзді суық қару) (4) деп жазылған.

Бұл мақалада біз қазақ халқының дәстүрлі жүзді суық қаруының әрбір түріне нақты анықтама беруге тырысамыз.

Қылыш – қазақ тілінде ұзын жүзді кесу қарудың жалпы атауы. «Алмас қылыш» ерекше болаттан, арнайы шыңдау арқылы жасалған. Қазақтарда әр тарихи кезеңде қылыштың әртүрлі типтері болған.

Ресейлік зерттеушілер Л.А.Бобров пен А.О.Пронин «XVI–XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ қылыштарының типологиясы» атты еңбегінде қазақтардың ұзын жүзді суық қаруының барлық белгілі түрлерін жүйелеп, олардың конструкциялық ерекшеліктерін, қылыштарының пішіндері мен саптама үлгілерін, қынаптарының көркемдік безендірілуін, сондай-ақ атрибуциясы мен ұрыста қолданылу ерекшеліктерін жан-жақты зерттеген (Бобров Л.А., 2012, 572 б.).

Қылыштың ұшы кеңейтіліп (қаз. «жалман») жасалған типі «алдаспан» деп аталған. Кейбір сирек дана үлгілері өте ірі мөлшерде болып, қынапқа сыймаған (1-сурет) (Ахметжан К.С., 2007, 216 б.). Қазақ даласы мен Орта Азияда жалманы бар қылыштардың шарықтау кезеңі XV–XVI ғасырларға сәйкес келеді. XVII–XVIII ғасырларда олардың қолданысы біртіндеп азая бастады. Түрік-османдардың «кычпен» салыстырғанда (XVIII ғасырдың екінші жартысы – XIX ғасыр), қазақтың «алдаспаны» өте жіңішке емес, жүзі қалыңдау әрі салмақты келеді (Бобров Л.А., 2012, 572 б.). Осылайша, «алдаспан» – иілген, бір жүзді және ұшына қарай жалман тәрізді кеңейтілетін жүзі бар қылыш типі (2-сурет).

Семсер. Қазақстандық қарутану дәстүрінде семсер ұғымы түзу, екі жүзді, қос қырлы шабушы әрі түйреуші қасиеті бар қылышты білдіреді. Бұл анықтама К.С.Ахметжанның «Қазақтардың дәстүрлі қарулануының этнографиясы» (Ахметжан К.С., 2007, 216 б.) және А.К.Құшқымбаевтың «XVII–XVIII ғасырлардағы қазақтардың әскери ісі» (Құшқымбаев А.К., 2001, 68–69 б.) еңбектерінде дәл осылай берілген. Шетелдік қарутану әдебиетінде семсер (парсыша «шамшир») әртүрлі деңгейде иілген (әлсіз, орташа немесе айқын) және үшкір ұшты, шабу-кесу қасиеті басым ирандық қылыш ретінде сипатталады, әрі XVII–XVIII ғасырларда кең тараған. Мұндай қылыштардың көпшілігі жіңішке, жеңіл, иілген жүзімен ерекшеленіп, төменгі бөлігінде біртіндеп жіңішкеріп ұшына қарай тартылады; сондай-ақ крест тәрізді балдағы және Г-пішінді сабы болған (Бобров Л.А., 2012, 573 б.). Семсерлердің басым бөлігі Иранда жасалған, ал «семсер» атауының өзі парсы тілдік негізден шыққан. Бүгінгі күнге дейін сақталған қазақ жауынгерлерінің қылыштары Батыс Азиядағы әскери-мәдени дәстүр шеңберінде жасалғаны байқалады (Бобров Л.А., 2012, 131 б.). Парсылық «исфагани» типіндегі қылыштар қазақтар арасында аса жоғары бағаланып, «наркескен» деп аталған (Валиханов Ч.Ч., 1984, 35–39 б.). Осылайша, семсер мен наркескен — иілген, бір жүзді қылыш типіндегі бір қарудың әртүрлі атаулары болып табылады (3-сурет).

Наркескенмен (семсер) қатар қатардағы жауынгерлер ұзындығы 1 метрге дейін жететін палаш түріндегі қысқа жүзді қаруды – «селебе» қолданған, ол ойраттардың «сулим» палашының баламасы болып саналады (Бобров Л.А., 2010, 131 б.). Қазақ әскери тарихшысы А.К. Құшқымбаев өз еңбегінде: «Селебе – ұзындығы 1 м-ге дейін, ені шамамен 5 см, ұшы сәл иілген бір жүзді қылыш» деп жазады (Құшқымбаев А.К., 2001, 68–69 б.).

Ч. Валиханов өзінің еңбегінде: «Қырғыздар (қазақтар) ұзын пышақтарды немесе дәлірек айтқанда түзу жартылай қылыштарды жасап, оларды селебе немесе жекеауыз деп атаған; жекеауыз сәл қысқарақ болған. Селебе мен жекеауыз белге тағу үшін қынаптың дәл жоғарғы бөлігіне бекітілетін жалғыз шығыршықпен немесе сақинамен жабдықталған. Сондай-ақ саптамасында бау тағуға арналған тағы бір сақинасы болған» деп жазады (Валиханов Ч.Ч., 1984, 464 б.) (5-сурет). Валиханов суретінде селебенің клинкі саптамадан шамамен төрт жарым есе ұзын екені анық көрсетілген.

Осылайша, қазақтың селебесін бір жүзді, түзу қалыңдау қыры бар, ұзын жүзді (жартылай қылыш, палаш, фальшион) және шабу–кесу–түйреу әрекеттеріне арналған суық қару ретінде сипаттауға болады, ал оның саптама пішіні де осы шабушы-кесуші функцияға бейімделгенін дәлелдейді. Селебе – қазақтардың өздері жасаған дәстүрлі клинкті қару түрі.

Аңыз бойынша Зұлпықар пайғамбар Мұхаммедтің күйеу баласы әрі төртінші әділ халифа хазреті Әлиге тиесілі болған. «Зұлпықардың» айрықша белгісі – ұшы екі айыр болып жасалуы саналады. Жаңа дәуір кезеңінде Оңтүстік, Орта және Алдыңғы Азияның ақсүйектері арасында «Зұлпықар» стилінде жасалған салтанатты қылыштарға сән қалыптасқан. Фольклорлық деректерге сүйенсек, мұндай қылыштарды қазақ жауынгерлері де қолданған (Құшқымбаев А.К., 2001, 102 б.).

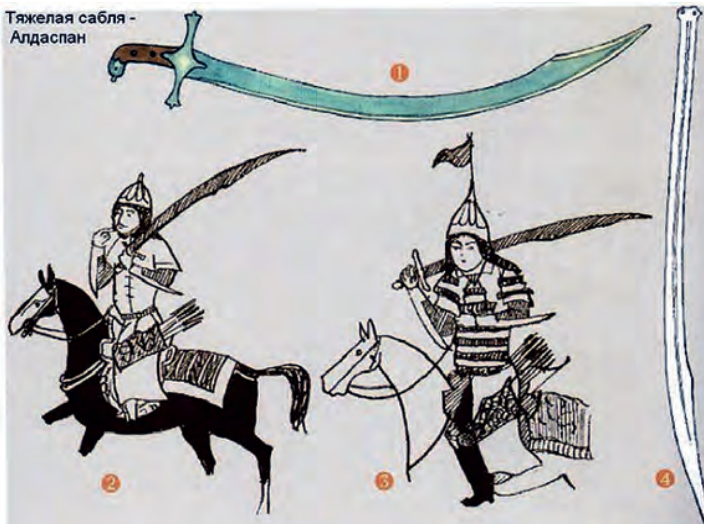
Зұлпықар қазақ жауынгерлерінің арасында ең сирек кездесетін қылыштың типі болып табылады, оның басты ерекшелігі — қылыштың жүзі «толқынды» (фестон түрінде жасалған) пішіні (түрікше «атеш-қылыч» – «от қылыш»). Біздің зерттеу сериясында мұндай екі үлгі бар (ҚР Орталық мемлекеттік музейі қорынан және жеке коллекциядан). Олар өзара ұшының пішіні, фестондарының формасы және сәндік безендірілу ерекшеліктері бойынша ажыратылады (Бобров Л.А., 2012, 576 б.).

Қорытынды

Осылайша, XV–XVIII ғасырлар аралығында қазақтың ұзын жүзді суық қарулары кешені айтарлықтай алуан түрлі болғанын айтуға болады. XV–XVII ғасырлар кезеңіне жалманы бар ауыр қылыштар – алдаспандар тән. Қорғаныс жарактарының әскери қолданыстан біртіндеп шығуына байланысты ирандық семсерлердің (наркескендердің) рөлі тұрақты түрде өсіп отырды. Қазақ қылыштары бұл кезеңде Алдыңғы және Орта Азиядағы ұзын жүзді қару түрлерімен тығыз байланысты дамып, иілген бір жүзді болды. Ал селебе түзу бір жүзді қылыш болып ерекшеленіп, Орталық Азияның әскери мәдени дәстүрімен тығыз сабақтастықта жасалған.

Әдебиет мен деректер тізімі

1. <https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/28955>
2. <http://www.bilu.kz/oruzhie.php>
3. <https://warriors.fandom.com/ru/wiki>
4. <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B1%D0%B5>
5. Бобров Л.А., Пронин А.О. Типология казахских сабель XVI – середины XIX в. // Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. СПб.: ИИМК РАН: Периферия, 2012. Кн. 2. С. 572–581.
6. Ахметжан К.С. Этнография традиционного вооружения казахов. – Алматы: «Алматы кітап» ТОО, 2007. – 216 с.
7. Кушкумбаев А.К. Военное дело казахов в XVII–XVIII вв. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 172 с.
8. Бобров Л.А., Борисенко А.Ю., Худяков Ю.С. Взаимодействие тюркских и монгольских народов с русскими в Сибири в военном деле в позднее Средневековье и Новое время. Новосибирск, 2010. – 288 с.
9. Валиханов Ч.Ч. Вооружение киргиз в древние времена и их военные доспехи. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4 – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985, 2-е изд. доп. и переработанное, стр. 464.

1-сурет. «Алдаспан» қылышымен қаруланған жауынгерлер. (Қ. Ахметжан. «Этнография традиционного вооружения казахов» еңбегінен).

2-сурет. Жалманы бар алдаспан қылыш. Реконструкция

3-сурет. «Алдаспан» қылышымен қаруланған қазақ жасауыгері. Сурет Дж. Кэстль XVIII ғ.

4-сурет. Ирандық «семсер» немесе «наркескен» қылышы. Реконструкция.

Ә. ҚАСТЕЕВ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ МУЗЕЙ ҚОРЫНДАҒЫ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ

Б.А. Нұрпейсов

*Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің
Ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету бөлімінің
аға ғылыми қызметкері
nurpeysov.bahtiyar@mail.ru*

Әбілхан Қастеевтің (1904–1973) шығармашылығының қазақ бейнелеу өнерінің тарихында алатын орны ерекше маңызды. Қазақстандық кәсіби кескіндеме өнерінің негізін қалаушылардың бірі ретінде Қастеев өз жұмыстарында ұлттық рухтың ерекшеліктерін, жеріміз бен табиғатымыздың сұлулығын және маңызды тарихи оқиғаларды ашып көрсетті. Суретшінің көркемдік мұрасы бүгінде еліміздің жетекші музейлерінде, соның ішінде аймақтық жинақтарда да сақталған. Бұл оның шығармашылығының жалпыұлттық маңыздылығын айқындайды.

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қоры құнды өнер туындыларына бай, оның ішінде Әбілхан Қастеевтың екі картинасы бар. Бұл шығармалар көркемдік және тарихи-мәдени құндылыққа да ие болып, ХХ ғасырдың ортасындағы қазақ кескіндемесінің дамуын айғақтайды.

Ә. Қастеевтің өмір жолы мен шығармашылығы туралы еңбектер көп. Зерттеу тақырыбымыздың аясында біз суретшінің шығармалары көрсетілген ғылыми зерттеу жұмыстары мен каталогтарды қарастырдық. Нәтижесінде көптеген еңбектерде Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі көрсетілгенімен, туындылардың суреттері, кейбір жерлерде атаулары да көрсетілмеген. Мысалы, 2005 жылы Алматы қаласы «Ернұр» баспасынан шыққан каталогта Ә. Қастеевтің 3 шығармасы Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінде тұр деп көрсетілген (Каталог, 2005, 17 б.). Оның ішінде «Қысқы көрініс» картинасы 2000 жылдардың басында Ә. Қастеев атындағы Қазақстан Республикасының мемлекеттік өнер музейіне қайта тапсырылған болатын.

Осы тақырыптың зерттелу тарихына тоқталатын болсақ, негізінен Ә. Қастеевтің аймақтық музейлердегі орны туралы зерттеу жұмыстары көптеп кездеседі, соның ішінде 2004 жылы Павлодар облыстық көркемөнер музейінің директорының орынбасары Дубовая Е.В. «Произведения Абылхана Кастеева в фондах Павлодарского областного художественного музея» еңбегінде Павлодар көркемөнер музейінің қорында сақтаулы суретшінің шығармаларына талдау жасаған болатын. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорындағы суретшінің шығармалары туралы 2000 жылдардың басында ұзақ жылдар бойы музей директоры болған, Қазақстан мәдениетіне еңбегі сіңген қызметкер Рысжан Илиясова «Алтын Орда» газетіне «Қастеев салған Махамбет» мақаласында баяндаған болатын. Аталған мақалада, музей қорындағы «Махамбет Өтемісов» картинасы сипатталып, түсу тарихы нақты белгісіз екендігі баяндалады және 1986 жылы «Өнер» баспасынан шыққан «Қастеев Бейнелеу өнерінің шеберлері» атты альбомдар сериясында портрет көрсетілмегені айтады (Илиясова, 2003). Дегенмен, аталған шығарма Қазақстан өнертану мектебінің негізін қалаушылардың бірі болып саналатын Елена Борисовна Вандровскаяның 1955 жылғы «Абылхан Кастеев» кітабында, суретшінің шығармалар тізімінде (Мохамбет Утемісов, Б., кв. 33х30) көрсетілгені айта кетуіміз қажет (Вандровская, 1955, 61 б.).

Қастеевтің өмірбаяны ХХ ғасырдың басындағы ауқымды тарихи өзгерістермен тұспа-тұс келді. Бұл үдерістер аймақтың рухани және көркемдік дамуына да ықпал еткен болатын (Ердинбекова А.Б. және т.б., 2024, 16 б.). Ол 1904 жылы Жаркент

қаласының маңындағы Шежін ауылында дүниеге келді. Алты жасында әкесі қайтыс болып, сегіз жасынан мал бағып жұмыс істеуге мәжбір болады. Болашақ суретшінің дүниетанымының қалыптасуына және көркемдік жадында алыс қашықтыққа мал көшіру (айдау) кезінде көрген жасыл таулы беткейлер мен өзен аңғарларының көріністері айрықша із қалдырған болатын.

Суретшінің шығармашылық жолы қиын болды. Онымен әңгімелесіп, шеберханасындағы шығармаларын қарап отырғанда, кітап сөрелерінде орыс және кеңес классиктерінің еңбектері тұрғанын көріп, Қастеевтің жиырмадан асқанша сауатсыз болғанын, туған ауылынан тыс өмір туралы мүлде хабары болмағанын елестету қиын. Тіпті қалам мен қағазды алғаш рет он сегіз жасында, 1922 жылы ауылда бірінші мектеп ашылған кезде көрген (Вандровская, 1955, 5 б.).

Ол бала кезінен халық өнеріне ерекше қызығушылық танытты. Болашақ суретшінің анасы тұрмыстық заттардың барлығын жасай алатын шебер адам болған. Сырмақтардағы анық өрнектер, текеметтің жұмсақ, көмескі түстері, көз тартар бау-басқұрлар, бәрі де үйдің ажарын кіргізіп тұратын. Ауылда күміс, ағаш және сүйектен түрлі бұйымдар жасайтын аты шыққан зергер өмір сүрді. Оның қолынан шыққан бұйымдар – өрнекті сырғалар мен білезіктер, күміс тақташалармен безендірілген белбеулер, сүйекпен қапталған керуеттер мен ер-тұрмандар, сондай-ақ, ыдыс-аяқ салатын кебезелер үлкен шеберліктің жемісі еді. Халықтық өрнектердің байлығы мен табиғат сұлулығы бір-бірімен керемет үйлесімділігін ойлап отырып, кішкентай Әбілхан ауыр тұрмыстық жағдайларды ұмытып кететін.

1926 жылы Жаркент қаласына көшіп, кейіннен еңбек жолын Түркісіб темір жолының құрылысына қатысудан бастайды. Жұмыстан бос уақыттарында ол құрылыс алаңындағы жолдастарын бейнелеумен айналысты. Көбінесе шағын қағаз парақтарына салынған суреттері штрихсыз, көлемдік пішіндер айқындалмаған, тек анық сызылған контурлармен ерекшеленетін. Бұл суреттер қоғам арасында үлкен қызығушылық тудырып, қысқа уақыт ішінде Қастеевтің суретші ретінде беделі қалыптасты.

Ә. Қастеев өзінің бейнелеу өнеріне қабілетімен көзге түсіп, Алматы қаласына жіберіледі. Осы жерде ол кәсіби суретші Н.Г. Хлудовпен танысып, кейіннен шәкірті атанады. 1928–1929 жылдары Николай Хлудовтың шеберханасында, кейін 1934–1936 жылдары Мәскеуде білім ала жүріп, бейнелеу өнерінде тек шебер сурет салу жеткіліксіз екенін, нағыз көркем шығарма жасау үшін жүйелі әрі қажырлы еңбек қажет екенін терең түсінді. Бұл кәсіби шеберлер тәжірибесінен үйренуге негізделген шығармашылығының қалыптасу кезеңінің бастамасы болды (Микульская, 1956, 6 б.).

Әбілхан Қастеев атындағы Қазақстан Республикасының мемлекеттік өнер музейінің қызметкерлерінің сұхбаттарының бірінде графика және мүсін секторының меңгерушісі Сандұғаш Мырзабекова суретшінің шығармашылық мұрасында портрет жанры ерекше орын алғандығын айтады. Оның Шоқан Уәлиханов, Жамбыл Жабаев, Амангелді Иманов, Ғани Мұратбаев сияқты тарихи тұлғалардың бейнесін сомдаған портреттері – адамның келбеті мен ішкі жан-дүниесін ашуға, оны өз дәуірінің тарихи оқиғаларымен сабақтастыра көрсетуге ұмтылған көркемдік шешімдердің үлгісі. 1950–1960 жылдары Қастеев «Жаңа Қазақстан», «Қазақстан жерінде», «Қазақстан байлығы», «Қазақстанның жері мен адамдары» атты бірнеше акварельдік циклдар жасады. Бұл еңбектерінде ол өзінің туған республикасындағы ауқымды экономикалық өзгерістерді бейнеледі (Тохтамов, 2024).

Ә. Қастеев шығармашылығының алғашқы кезеңінен-ақ адам бейнесін сомдауға ерекше қызығушылық танытып, көрнекті портреттік туындыларды дүниеге алып келген болатын.

Ә. Қастеевтің портреттік өнері – тұлғаны бейнелеу, композициялық тәсілдер мен түстік шешімдерде ұлттық ерекшеліктермен байытылған социалистік реализм стилінің үлгісі болып табылады. Коммунистік идеология шеңберінде жұмыс істеген өзге кеңестік суретшілер секілді, Ә. Қастеев те белгілі бір қағидаларға (канондарға) бағынуға мәжбүр болды. Оның салған портреттерінің басым көпшілігі репрезентативтік сипатқа ие болып, адамның ең жақсы қасиеттерін – отансүйгіштік, социалистік идеалдарға адалдық сынды ұстанымдарды бейнелейді.

Ә. Қастеев тарихи портрет жанрының дамуына елеулі үлес қосты. Оның тарихи реконструкция әдісі бірегейлігімен ерекшеленіп, Қазақстандағы тарихи жанрдың эволюциясына негіз болды. Суретшінің бұл бағыттағы еңбегі тек бейнелеу өнері ғана емес, сондай-ақ ұлттық тарихи жадты жаңғырту ісіне де зор ықпал етті (Джадайбаев, 2024, 28 б.).

Қазіргі таңда, Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорында Ә. Қастеевтің екі картинасы сақтаулы. Олар: «Махамбет Өтемісұлы» портреті және «Калинин мен Байғанин» портрет-картинасы. Өкінішке орай музей қорына түсу тарихы белгісіз.

1950 жылдардың соңында көптеген облыстық тарихи-өлкетану музейлерінде көркемсурет және өнер бөлімдері құрыла бастады. 1959 жылдың қараша айында және 1960 жылдың мамыр айында жоғарыда аталып өткен бөлімдердің қорын қалыптастыру мақсатында Мемлекеттік Көркемсурет галереясының экспонаттарын сыйға беру туралы Қаз КСР-ның Мәдениет министрлігінің бұйрықтары шыққан болатын. Келесі екі жылдың ішінде галерея қорынан Қостанай, Семей, Ақтөбе, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Ақмола, Гурьев, Қызылорда, Орал, Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейлеріне 1920–1960 жылдар аралығында құрылған барлық жетекші қазақстандық шеберлердің 600-ге жуық кескіндеме, графика, мүсін экспонаттарын тапсырған болатын (Школьная, 2011, 130 б.). Аталған шеберлердің ішінде Ә. Қастеевтің есімі көрсетілген. АОТӨМ қорына біз қарастырып отырған картиналардың келуі, осы кезеңмен сәйкес келуі мүмкін.

№1 картина «Махамбет Өтемісұлы» портреті (1951 ж.) қағаз, акварель, өлшемі 34,5x36,5 см, АОТӨМ «Көркем сурет» коллекциясы НҚТ–750 (1-сурет).

Картинада басына дулыға киген, толық әскери сауытпен, ердің үстінде отырған Махамбет Өтемісұлы бейнеленген. Он қолында қағаз, сол қолында аттын тізгінің ұстап отыр. Батырдың кейіпі (қалпы) жинақы, көзқарасынан сабырлық пен байсалдылықты байқауымызға болады.

Түстік шешімі: сабырлы әрі үйлесімді, сұр, қоңыр және металл түсті реңктің басымдылығы бейненің монументалды табиғатын (тарихи тақырыбын) айқындайды. Қару-жарақтың жекеленген бөлшектері дулыға, қылыш, белдік, кітап-қоржын, ердің алдыңғы қасындағы ою өрнектер аса дәлділікпен және ұқыптылықпен берілген. Бұл суретшінің кәсіби шеберлігін, сондай-ақ этнографиялық нақтылықты сақтауға деген ұмтылысының көрсетеді.

Композиция симметриялы, батырдың бейнесі кеңістіктің негізгі бөлігін алып, көрерменнің назарына бірден түседі. Жарықтық шешім кейіпкердің жүзі мен қолдарын айқындап көрсетіп тұр. Кескіндеменің реалистік сипаты ХХ ғасырдың екінші жартысындағы кеңестік көркемсурет мектебінің әсерін аңғартады.

Ұлы Отан соғысы жылдары және одан кейінгі жылдары да суретшілер патриоттық рухты көтеру мақсатында Кенесеры ханның, Исатай мен Махамбеттің, Балуан Шолақтың батыл кейіптерін салған болатын (Карымсаков, 2011, 138 б.). Әбілхан Қастеев тарихи тұлғаларды сомдауда олардың ішкі болмысын, психологиялық және рухани күйін көркем құралдар арқылы жеткізе білді. «Махамбет Өтемісұлы»

портретінде де бұл ерекшелік айқын аңғарылады: суретші кескіндеме арқылы ұлттық рухты, еркіндік идеясын бейнелейді.

2025 жылы «SoloArtGallery» көркем сурет галереясы «Махамбет Өтемісұлы» картинасына қалпына келтіру жұмыстарын өткізген болатын.

Айта кететін маңызды мәселелердің бірі, М. Өтемісұлының нақты бет әлпеті 1951 жылы белгісіз болды. Батырдың бас сүйегіне антрополог ғалым Ноэль Шаяхметов 1967 жылы қайта қалпына келтіру жұмыстарын жасаған болатын (Сыздықов, 2006, 14 б.). Бүгінгі күні, батырдың реконструкция-бюсті АОТӨМ-нің «Қазақстан тарихы» залында «1830–1840 жж. ұлт-азаттық көтерілістер» тақырыптық-экспозициясында қойылған (2-сурет).

№2 картина «М.И. Калинин Н. Байғанинге «Құрмет Белгісі» орденің тапсыруда» портреті (1961 ж.) қағаз, акварель 54,5x77,5 см, АОТӨМ, «Ерлік пен Даңқ» тақырыптық-экспозициялық залында НҚТ–903 (3-сурет).

Картинада 1940 жылғы тарихи оқиға – КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Төрағасы М. Калининнің қазақ халық ақыны Нұрпейіс Байғанинге «Құрмет белгісі» орденін тапсыру сәті бейнеленген (Документ: Указ Президиума ВС СССР от 05.11.1940). Бұл көрініс кеңестік жүйенің ұлттық өнер өкілдеріне көрсеткен «Құрметінің» символы ретінде бейнеленеді.

Кескіндемеде екі негізгі кейіпкер: М.И. Калинин – кеңес үкіметінің жоғары лауазымды тұлғасы, классикалық қара костюмде, ресми киімде көрсетілген. Нұрпейіс Байғанин ақ сақалды, ұлттық шапан киіп тұр, сол қолында табысталған «Құрмет» белгісі орденінің төсбелгісі болуы керек.

Олар бір-біріне қарсы қарап тұр, екеуінің арасында орден алмасу сәті жүріп жатыр. Бұл – көркем тілмен бейнеленген ресми салтанат. Суреттегі кол алысу – құрметтің белгісі.

Кеңестік шешімі мен нақтылауларға тоқталатын болсақ, кеңсе іші ресми сипатта, үстел үстінде кітаптар мен жасыл абажурлы шам тұр, қабырғаның жоғарғы жағында, картинаның ортаңғы жоғарғы бөлігінде В.И. Лениннің портреті кеңестік идеологияның көркем символы ретінде бейнеленген. Интерьердегі қарапайымдылық сол кезеңдегі шенеунік мәдениетінің ерекшелігін көрсетеді.

Әбілхан Қастеевтің стиліне тән реализм немесе соцреализм. Тарихи сәт шынайы бейнеленген. Акварель техникасы жұмсақ реңдер арқылы көріністі жылы, адамгершілікке толы етіп көрсетеді. Бейтарап және жылы реңдер (жасыл, қоңыр, сұр) картинаға сабырлы, ресми жағдайды береді.

Бұл шығармада біріншіден, кеңестік идеологияның «ұлттар достығы» концепциясы: орталық билік өкілінің қазақ мәдениет өкіліне құрмет көрсетуі. Екіншіден, қазақ халқының талантты өкілдерін кеңестік кеңестікке кіріктіру үрдісінің символикалық бейнесі.

Әбілхан Қастеевтің бұл туындысы кеңестік кезеңдегі тарихи-идеологиялық кескіндеменің көрнекті үлгісі. Ол тек тарихи оқиғаны ғана емес, сол дәуірдің рухын, идеологиясын да жеткізеді. Картина арқылы Қастеев өнерінің шынайылығы мен көркемдік тілінің тереңдігі айқын көрінеді.

Қазіргі таңда, картина АОТӨМ-нің «Ерлік пен Даңқ» залында «Бәрі де майдан үшін! Бәрі де жеңіс үшін!» тақырыптық экспозициясында орын алған.

Сонымен қатар соңғы жылдары аталған картинаның көшірмесі жасалып, бүгінде көшірмесі музей қорында сақтаулы тұр.

Жүргізілген зерттеу жұмысының мақсатына сәйкес, өңірлік музейлер қорларындағы Қастеевтің туындыларын жүйелеу және дәріптеу мақсатында АОТӨМ

қорында сақтаулы Ә. Қастеевтің картиналарының композициялық шешімі, көркемдік стилі, тақырыбы және суретшінің жалпы шығармашылығы мәнмәтініңдегі орны қарастырылды.

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорында, Ә. Қастеевтің екі картинасы бар, екеуіде акварельмен қағазға жазылған. Екі туындының арасы 10 жыл. Тақырыптары мен стилі ұқсас, тарихи-портрет. Негізгі айырмашылықтары бірінші картинада нақты тарихи бейнесі белгісіз XIX ғасырдың басында өмір сүрген ұлт азаттық көтеріліс жетекшілерінің бірі болған батыр, ақын бейнеленсе, екінші туындыда XX ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген нақты тарихи суреттері сақталған ақынның, өмірінде болған, тарихи-салтанатты сәт бейнеленген.

Картиналардың оң жақ төменгі бұрышында автордың қолтаңбасы (есімінің бас әріпі мен тегі) және жазылған жылы көрсетілген. НҚТ-903 картинасында бұл жазу төменнен жоғары қарай 30°-қа қиғашынан қойылған.

Шығармалардың сақталу жағдайы жақсы, екі картинада ағаш жиектемелердің (рамка) ішінде, әйнектің астында тұр. НҚТ-750 картинасының оң жақ ортанғы бөлігі жыртылған (қағаздың бір бөлігі жоқ) және жоғардан төменге қарай бояуы жарылған.

Картиналарда бейнеленген тарихи тұлғалар Ақтөбе өңірімен тығыз байланысты. Музейдің тұрақты залдарында тақырыптық-экспозициялары бар. Бүгінгі күні Қазақстандық кәсіби кескіндеме өнерінің негізін қалаушылардың бірі болып саналатын Ә. Қастеевтің туындылары музей үшін аса құнды жәдігерлердің бірі болып табылады.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Әбілхан Қастеев (1904–1973). Каталог/ Құрастырушылар: Г.Ә. Ақышева, С.Ж. Көбжанова, Г.Н. Сырлыбаева – Алматы: Елнұр, 2005 – 160 б. 17–19 бет Қысқы көрініс, 67 б. Махамбет Өтемісовтың портреті, 84 б. М.И.Калинин Н. Байғанинге «Құрмет Белгісі» ордені тапсыруда.

2. Вандровская Е. Абылхан Кастеев. М:Советский художник, 1955. – 61 с. (5 б.)

3. Джадайбаев А.Ж. Портретная живопись А. Кастеева//Кастеевские чтения–2024 «Наследие Кастеева в контексте современности»: материалы научнопрактической конференции. – Алматы, 2024. – С.24-28

4. Документ: Указ Президиума ВС СССР от 05.11.1940/Текст. Электронный ресурс. URL: <https://surl.li/jbmtfx> (дата обращения: 17.06.2025 г.)

5. Ердинбекова А.Б., Торемуратова Г.Е., Кенесбек Ж.С., Жуманазарова А.Е. Казахский художник Абылхан Кастеев в современности / In The World Of Science and Education. 2024. 15–22 (16 б.)

6. Карымсаков А.Ж. Современная историческая живопись художников Казахстана/ Научные труды Санкт-Петербургской академии художеств. №18, 2011, с. 134–144

7. Микульская Е.Г. Абылхан Кастеев - народный художник Казахстана. – Алма-Ата : Издательство Академии наук Казахской ССР, 1956. – 70. (5–6 б.)

8. Сыздықов Қ., Сейтақ А. Бас сүйек немесе Махамбет өлген мұнар күн // Егемен Қазақстан, газет қиындысы. 27 қыркүйек 2006 жыл 14 бет.

9. Тохтамов Т. Эпоха, воплощенная в картинах//Огни Алатау, дата: 13.02.2024. Электронный ресурс. URL: <https://ognialatau.kz/news/cat-8/28429/>. (дата обращения: 17.06.2025 г.)

10. Школьная И.А. К истории формирования музейного фонда (Основные формы комплектования коллекции ГМИ РК им. А. Кастеева и источники поступлений по архивным документам отдела фондов 1935–2009 гг.) / Сборник Труды ГМИ РК им. А. Кастеева. Алматы: 2011. С. 115–132.(130 б.)

11. Илиясов Р. Қастеев салған Махамбет // «Алтын Орда» газеті. 2003 ж. (Газет қиындысы Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақталған).

1-сурет. «Махамбет Өтемісұлы» портреті, 1951 ж.

2-сурет. Махамбет Өтемісов. Реконструкция (Н. Шаяхметов, 1967)
3D суреті

3-сурет. «М.И. Калинин Н. Байганинге «Құрмет Белгісі» орденін тапсыруда»
портреті, 1961 ж.

ҚҰНДЫ ЖӘДІГЕРГЕ АЙНАЛҒАН САМАУРЫН

К.С. Сейітхан

*Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің
Қорларды ғылыми-зерттеуді қамтамасыз ету бөлімінің
мұрағатшысы*

Самаурын – шай суын қайнату үшін пайдаланылатын шүмекті металл ыдыс. Ыдыс өзегінде от жағуға арналған оттықтан және оны айнала су құйылатын қуыстан құралады. Беті қақпақпен жабылып, от жақсы жану үшін, отыққа ұзын керней кигізіледі. Самаурынның қақпағын ашу, шоқ салу, отын салу, үрлеу үшін керней алмалы-салмалы болып жасалады. Самаурынды көтеруге және қақпақты ашып-жабуға қажетті тұтқалар орнатылады. Су бұралмалы тетігі бар шүмектен құйылып алынады. Самаурынның шайын кім сағынбайды дейсің. Қазір ғой ауылдан алыстаған сайын самаурынның шайы да көзден бұлбұл ұшып барады. Сары самаурынның өзін тек музейлерден көретін болдық. Жалпы самаурын қазақ даласында XIX ғ. кеңінен тарай бастады. Самаурын байлықтың белгісі. Самаурын – ерте замандарда дастарханның сәні болып қана қоймай иесінің қоғамдағы мәртебесін де хабар берген бұйым болған. Өз заманының шебер қолөнершілері күміспен күптеліп, сапалы ағашпен, тіпті аң сүйегімен әдіптеп, таза мыс пен жез металды пайдаланған (Шаңырақ, 1990., 211 б.).

- Самаурын – суды отынмен немесе электр қуатымен қайнатуға арналған ыдыс.
- Қазақтар отынмен қайнатылатын самаурынды пайдаланған.
- Су құйылатын резервуардың ішіне металл түтік орнатылады.

Отын сонда жанады. Қазақ байлары, Ресейде небары 7 сом тұратын самаурынды 20 қойға айырбастап алған көрінеді. Жазушы Сәбит Мұқановтың айтуынша Солтүстік өңірінде алғашқы самаурынды алдыртқан белгілі бай Есеней көрінеді. Бірақ самаурынды алдыртқанмен, қалай қайнататын ешкім білмеген. Ауыл қазағы үшін тансық бұйым. Есеней бай көрші ауылдан бір орысты алдыртыпты. Өлгі орыс самаурынды қалай қайнатуды үйретіп, ақысына Есенейден бір жылқы алыпты (<https://didar-gazeti.kz/a-sh-ynek-sary-samauryun-t-rsa-aynap/>).

Оның тарихына келетін болсақ самаурын орысшаға аударғанда «самовар» немесе су, шай, қайнатуға арналған тұрмыстық бұйым. Самаурын жасаудан Ресейдің Тула қаласынан ұсталарының даңқы шыққан. Ресейдегі самауриндардың королі Баташевтар болған анық. Олардың үш фабрикасы болса, соның алғашқысын 1825 жылы Иван Григорьевич Баташев ашыпты. Баташевтардың самауриндары әйгілі болғаны соншалық, тіпті ірі және ұсақ ұстахана иелері фамилияларының ұқсастықтары пайдаланып, өз самауриндарында «Баташевтардың ісін жалғастырушылар мен мұрагерлері» деген сауда белгісін жабыстыруды дәстүрге айналдырыпты. Мұндай самауриндар музей қорында сақталған. Орыс этнографиясы бөлімінің ғылыми қызметкері Роман Нечаевтың айтуынша, көптеген елдердің түсінігінде көне самаурин ағаш отынмен жағылып, кейін электр самауриндарға ауыстырылған. Бірақ XX ғ. Басында, яғни революцияға дейінгі уақытта керосинмен жағылатын самауриндар да пайда болып, бүгінде өте сирек кездеседі.

Музей қорында: цилиндрлік түрде жасалған самаурин, ақ-сары түсті металдан, жезден дайындалған самаурин түрлері бар. Көлеміне қарайда әр түрлі болып бөлінеді. Самаурынның конус, мыстан, никельмен қапталған дөңгелек, дөнес никельмен, ақ түсті латунынан жасалған, жез металдан жасалған шоқ самаурин, цилиндрлік формалары музей қорында сақталған. Музей қорындағы металл коллекциясындағы самауриндарға тоқтатын болсақ (АОТӨМ қорының негізгі және қосымша түсімдер кітабы):

НҚТ-445. Самаурын – үлкен, сары түсті, оюсыз, күмістен жасалған тұрмыстық бұйым. «Поровой самоварный фабрики наследников Василия Степановича Баташева. Г.Тула, фабричная марка 1899 г.» деген жазу бар. Сыйымдылығы–10 л. Музей қорына 1966 ж. Ханчук Е.Д. деген азаматтан сатып алынған (АОТӨМ қорының түсімдер кітабы., 89 б.).

НҚТ-471. Самаурын мыстан жасалған тұрмыстық бұйым. Тұтқасы ағаш. Қақпағының бетінде «Фабрикант Н.И.Баташев г.Тула 1825» деген жазуы бар. Сыйымдылығы – 10 л. Музей қорына сыйға тапсырған Ақтөбе қаласының тұрғыны Чавкина Г.Ф. деген азамат (АОТӨМ қорының түсімдер кітабы., 95 б.).

НҚТ-474. Самаурын қақпағының бетінде «Фабриканты двора его императорского Величества наследник гражданин Н.И. Баташев. Фабричная марка 1907 г.» деген жазуы бар. Сыйымдылығы –10 л (АОТӨМ қорының түсімдер кітабы., 95 б.).

НҚТ-475. Самаурын дөңес никельмен қапталған. г.Тула Фабрика Пучковых жазуы бар. Сыйымдылығы – 10 л (АОТӨМ қорының түсімдер кітабы., 95 б.).

ҚҚТ-7421. Самаурын ақ түсті латуньнан жасалған. Электрлі. Белгілі күйші, домбырашы Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, құрметті профессор Н.Байғанинның ұрпағы Момын Байғанин қолданған. Сыйымдылығы – 3л (АОТӨМ қорының түсімдер кітабы., 479 б.).

НҚТ-17 080. Самаурын ақ түсті металдан жасалған тұрмыстық бұйым. XX ғасырда қолданыста болған. Электр жүйесіне қосу арқылы суды қыздыратын тоқ самаурын. 1970 жылдардан бастап қолданған иесі. Жұрын бекетінің тұрғыны болған Алмаш Айдарханқызы Сатанова. Екі тұтқасы ақ пластмасса, қақпағында тұтқасы жоқ (АОТӨМ қорының түсімдер кітабы., 190 б.). Сыйымдылығы–3 л. 1869–1940 жылдардағы Өлке тарихы залында экспозициядағы самауриндарға токталатын болсақ:

НҚТ-446. Самаурын-ақ түсті формасы конус тәрізді. Сыртына никел жалатылған орындары бар. Екі тұтқасы ақ пласмасса, қақпағында тұтқасы бар. Музей қорына Ақтөбе қаласының тұрғыны Сафиной атты азаматтан сатып алынған (АОТӨМ қорының түсімдер кітабы., 90 б.).

НҚТ- 472. Самаурын никельмен қапталған дөңгелек алкоголь шамы бар қыздыратын. Музей қорына 1968 ж. Темір орта мектебінің мұғалімі Демидовадан сатып алынған (АОТӨМ қорының түсімдер кітабы., 95 б.).

Қалай десекте, қазақ үшін де самаурынның орны бөлек.

Ақ шәйнек, сар самаурын тұрса қайнап,

Отырса қыз боз бала күліп-ойнап

Киінген қызғалдақтай қыз келіншек

Сапырса сары қымыз, құлан ойнақ

Қуарған қара ағаштай қақиғанша

Жас шақты өткізейік күліп жайнап.

Сары самаурынның екі иінінен әрең демалып қайнап тұрса, халықтың көңілі де жай болатыны сөзсіз.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Шаңырақ: қысқаша үй-тұрмыс энциклопедиясы / Бас ред.: Р.Н:Нұрғалиев. - Алматы: Қаз. энциклопедиясы, 1990. – 568 с.

2. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред Б.Аяған. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. – 728 б.

3. «Дидар» газеті. 2020., 3 қыркүйек. [Сайт] URL: <https://didar-gazeti.kz/a-sh-ynek-sary-samauryun-t-rsa-aynap/>.

4. НҚТ кітабы (№1/258 бет)
5. НҚТ кітабы (№15/ 237 бет)
6. ҚҚТ кітабы (№ 7/ 501бет)

1-сурет. Самаурин. Сары түсті, оюсыз, күмістен жасалған тұрмыстық бұйым. АОТӨМ қоры, НҚТ-445

2-сурет. Самаурин. Сары түсті жез металдан жасалған. Қақпағының бетінде «Производство паровой самоварный фабрики наследников Василия Степановича Баталова» г.Тула, 1896 г.» деген жазуы бар. АОТӨМ қоры, НҚТ-16726

3-сурет. Самаурин. Конус пішінді. Тула қ. АОТӨМ қоры, НҚТ-473

АТ ӘБЗЕЛДЕРІНІҢ АЙШЫҚТЫ БӨЛШЕГІ ЖҮГЕНДЕР ТУРАЛЫ (Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қор материалдары негізінде)

Қ.А. Талжанов

*Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі
Қазіргі заман тарихы ғылыми-зерттеуді қамтамасыз ету бөлімінің
кіші ғылыми қызметкері*

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қазақтың бай тарихын, мәдениетін және ғылымын көрсететін құнды экспонаттарды сақтап, келушілер назарына ұсынылып келеді. Музей залдарына қойылған және музей қорында сақталған экспонаттар өз дәуірінің үнсіз куәсі, ол табиғаттын ажырамас сырлары, адамдардың өмірі, армандары, олардың салт-дәстүрі және аянбай тер төккен еңбегі туралы маңызды мағлұмат береді.

Музейдегі бір экспонаттың өзі сан ғасырлық кезеңдерден бері сырлары толық ашылмаған тарих. Бір қарағанда қарапайым болып көрінетін, бірақ сан ғасырлық мәдени мұралардың барлығы өзінше бір құпияны ішіне сақтап, көптеген сұрақтар тудырады. Музей экспонаттары, оларды зерттеу мен ашу барысында, біздің түсінігімізді тереңдетіп, өткеннің шым-шытырық тарихына жаңа қырлардан көз тастауға мүмкіндік береді. Бірақ кейде, мүмкін, осы тарихтың толығымен ашылуы біздің мүмкіндіктерімізге жетпейтін құпиялардан тұрады.

Музейдегі экспонаттар - тек өткен заманның емес, біздің қызықтыратын болашақтың да белгісі. Бұл экспонаттардың сырлары ғасырлар өткен сайын ашылуы мүмкін, бірақ олар бізге өткеннің қыр-сыры мен құпияларын толық жеткізе алмайтын бірегей өнер туындылары болып қала береді.

Қазақ халқының көшпелі мәдениеті мен салт-дәстүрлері ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келеді. Көшпелі өмір салтының ерекшеліктері мен дәстүрлерін қазіргі күнде музей қорларында сақталған экспонаттар арқылы да зерттеуге болады. Осындай экспонаттардың бірі – жүгендер. Қазақтың дәстүрлі көшпелі мәдениетінде ат жалын тартып мініп, жылқы малының ерекше орны болғаны белгілі. Жүгендер – осы мәдениеттің айшықты әрі маңызды бөлігі.

Қазақ халқының өмірінде аттың маңызы өте зор. Көшпелі халықтар, әсіресе қазақтар атқа өте құрметпен қарап, оларды жақсы баптап, күтіп-бағуға үлкен мән берген. Қазақтың ат мәдениеті – қазақ халқының тарихы, өмір салты мен дүниетанымының маңызды бөлшегі. Ат адамның ажырамас серігі болған, өмірдің барлық саласында қолданылған. Ұлттық мәдениетте ат, тек көлік ретінде ғана емес, сонымен қатар мәдениеттің, салт-дәстүрлердің, өнер мен шеберліктің символына айналған. Ал ат әбзелдері, оның ішінде жүгендер, қазақтың күнделікті өміріндегі маңызды құралдардың бірі болды. Әсіресе, жүгендер түрлі функционалдық және көркемдік максаттарда жасалған. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақталған жүгендер осы мәдениеттің жарқын мысалы болып табылады.

Жүген – аттың басына тағылып, қозғалысын бақылап, басқаруға мүмкіндік беретін, бау-белдікпен, құрсаумен жабдықталатын негізгі әбзелдердің бірі. Жүгенді аттың басына кигізуді – жүгендеу деп атайды (ҚЭЖҰАДЖ. Т.2, 2017, 602 б).

Жүген әбзелінің тек атқа мінуге емес, сонымен қатар оның мінез-құлқын бақылауға арналған маңызды қасиеті бар. Қазақ халқының көшпелі тұрмысында ат міну өмірдің ажырамас бөлшегіне айналғандықтан, жүгендер де түрлі тұрмыс пен дәстүрге сай, бірнеше түрге бөлінген.

Қазақта аттың барлық әбзелдері, соның ішінде жүгендер, өте күрделі әрі әдемі болған. Әрбір жүген түрлі жағдайға байланысты қолданылған. Мысалы, көшпенділердің өмірінде ұзақ сапарларға шыққанда, аттың ыңғайлы басқарылуы үшін арнайы жүгендер дайындалды. Ал, мерекелер мен салт-жораларда сәнді жүгендер қолданылған. Бұл жүгендер көбінесе күміс, алтын, металл бөлшектермен әшекейленіп, оның иесі туралы көп мәлімет беретін болған. Сонымен қатар жүгеннің әшекейлері мен ою-өрнектері қазақ халқының, ұлттық өнерін және қолөнер шеберлігін көрсетеді.

Жүгендердің әшекейі, зергерлік безендірулері, құйма темірлер мен ою-өрнектер қазақтың көшпелі мәдениетінің терең тамырына байланысты болып келеді. Қолөнер шеберлері аттың басына тағатын бұл жабдықты тек күнделікті тұрмыстық қажеттілік үшін емес, сондай-ақ эстетикалық тұрғыда да жоғары бағалаған.

Жүгендердің жасалу технологиясы мен безендірілуі белгілі бір кезеңнің, аймақтың және дәстүрдің көрінісі. Олар тек аттың басын ұстап тұрудан ғана емес, әртүрлі салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың жүзеге асырылуының бір көрінісі болып табылады. Мәселен, кейбір жүгендерде белгілі бір ру немесе тайпаға тән ою-өрнектер немесе басқа да айрықша белгілер болады.

Қазақтың жүгендері негізінен тері, ағаш, темір, жіп және басқа да табиғи материалдардан жасалады. Кәсіби қолөнершілердің қолынан шыққан әрбір жүгеннің өзіндік ерекшелігі бар. Өндірісінде қолданылатын материалдар тек күнделікті қолданысқа ғана емес, көркемдік мәнге де ие болды. Әрбір бөлшек - қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен мәдениетінің белгісі.

Музейдің қорында сақталған жүгендер қазақтың ат мәдениетінің маңызды бөлшегін құрайды. Мысалы, жүгендердің қалай жасалғандығы, қолданылуы және қандай материалдар қолданылғаны туралы ақпараттар музей келушілері үшін де өте қызықты. Музей қорында сақталған осындай ат-әбзелдері оқу орындарында оқушыларға және музей залдарында келушілерге музей сабақтарында таңыстырылып көрсетіледі.

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында сақталған экспонаттардың арасында ерекше назар аударарлығы - ғұн дәуіріне жататын былғары жүген. Бұл артефакт өзінің тарихи маңыздылығы және көркемдік өңделуімен музейге келушілердің қызығушылығын тудырып келеді.

Жүген 2018 жылы Ақтөбе қаласының солтүстігінде орналасқан айналма жолдың Елек өзені арқылы өтетін көпірінен оңтүстік-шығысқа қарай шамамен 2,5 шақырым қашықтықта орналасқан карьерден құм алу барысында кездейсоқ табылған қабірден алынған. Археологиялық зерттеу нәтижесінде қабірден алтынмен қапталған ат әбзелдері анықталған (НҚТ–17929, 59 б.).

Бұл олжа сол дәуірдегі көшпелі мәдениеттің жоғары деңгейде дамығанын және жауынгерлік салт-дәстүрлердің ерекше мәнге ие болғанын көрсетеді.

Музей қорына тіркелген жүген (НҚТ–18 085) былғарыдан жасалынған, сәндік-утилитарлық қызмет атқарған сирек кездесетін этнографиялық экспонат. Жүгеннің оң және сол жақ жақтаулары, желкелігі, қасқалығы, кекілдігі, сақалдырылығы және тізгіні алтын жапырақпен қапталған қола пластина жапсырмалармен көркемделген. Жапсырмалардың кейбірі бастырма тәсілі арқылы жасалған өрнектермен безендіріліп, шеттері ою-өрнекпен жиектелген және ортасынан бойлық сызықпен бөлінген. Сонымен қатар, жекелеген ұяларына жылтыратылған анар тастан жасалынған көздер орнатылған (НҚТ–17 929, 59 б.) (1-сурет).

Ауыздық пен жақтауды біріктіріп тұратын сулыққа көлденең орналасқан, ұзындығы шамамен бір қарыс шаужай бекітілген. Оның бір шеті иіліп, сәндік мақсатта жасалған. Шаужай мініс атын тежеп, басқаруға арналған құрылымдық элемент болып табылады.

Тізіннің бір жақтауынан бұра тартқанда шаужай аттың езуіне көлденең орналасып, жақ сүйекке қысым түсіреді. Мұндай әсерді сезген ат жедел бұрылады.

Шаужай барлық жүген түрлерінен бірдей кездесе бермейді, бұл оның көбіне алғаш мініске үйретілетін немесе асау аттарға арналуымен байланысты. Мұндай жүген түрлері, негізінен, көсемдер, бектер, батырлар мен сұлтандар мінген жылқыларда қолданылған. Тарихи-этнографиялық деректерге қарағанда, асау аттарға иелік ету мүмкіндігі осы әлеуметтік топтарға ғана тән болған. Олар аттың басын игеруде шаужайды басқару құралы ретінде тиімді пайдаланған.

Жүген бірнеше құрамдас бөліктен тұрады: жақтау, сақалдырылық, желкелік, кекілдік, қасқалық, кеңсірік, ауыздық, сулық, шаужай және тізгін. Қасқалық – кекілдік пен кеңсірікті біріктіріп тұратын және жүгеннің сәндік мәнін арттыратын маңызды элемент.

Аталған экспонаттың салтанатты мақсатта қолданылғаны күмәнсіз.

Жүгеннің аттың басынан сырғып түспеуін қамтамасыз ету үшін желкелігі мен сақалдырылығы арнайы тілшелі металл доға арқылы бекітілетіндей етіп жасалған. Бұл экспонат ғұн дәуіріне тән эстетикалық талғам мен технологиялық жетістіктердің көрінісі ретінде ғылыми-мәдени тұрғыдан аса құнды мұра болып табылады.

Жүген, ҚР Суретшілер одағының, ҚР Көркемөнер академиясының мүшесі Қ.С. Ахметжанмен қалпына келтірілген.

Қазіргі таңда жылқы малы мен жүгендер адамзаттың күнделікті өмірінде және мәдениетінде терең із қалдырған. Жылқыны қолға үйретудің нәтижесінде адамзат жаңа экономикалық және әскери мүмкіндіктерге қол жеткізді, сонымен қатар мәдениет пен өнерде көптеген өзгерістер болды. Жүгендердің алғашқы қолданыста енуі мен жылқының қолға үйретілуі тарихымыздағы ұлы жетістіктердің бірі болып қала береді.

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында (НҚТ–11 496) иленген қайыстан тую әдісі арқылы жалаң қабаттан жасалынған түймелі қайыс жүген де сақтаулы. Жүген ХХ ғасырдың басында дайындалып, сол кезеңнен бастап қолданыста болған. Экспонат музей қорын толықтыру мақсатында Шалқар ауданының тұрғыны А. Сисеновадан қабылдап алынған (НҚТ 9621–12131, 270 б.), (2-сурет).

Аталған жүгеннің құрылымдық құрамына жақтау, сақалдырық, желкелік, кекілдік, кеңсірік, ауыздық, сулық және тізгін кіреді. Бұйым күнделікті шаруашылық мақсатында пайдалануға арналып жасалғандықтан, сәндік-әшекей элементтері қолданылмаған.

Жүгеннің негізгі бөліктері - тұғыр, құлақшалары, ауыздық және тізгіні. Тұғыр аттың басына жақсы орнатылып, оның еркін қозғалуын шектемей, басқаруға ыңғайлы болуы керек. Тізгін - атқа бағыт беретін негізгі бөлік. Жүгеннің рөлі аттың мінезіне де әсер етеді, өйткені дұрыс таңдалған жүген аттың жүрісін жеңілдетіп, мінез-құлқын жақсартады. Жүгеннің маңызды мәдени мағынасы да бар: ол адам мен табиғат арасындағы байланысты, сондай-ақ көшпелі өмір салтын көрсететін бірегей элемент.

Музей қорынан (ҚҚТ–7937/7) тіркелген ҚР қолөнер шеберлер одағының мүшесі Ж. Сүйінбай шебердің қолынан шыққан былғарыдан ызып тігілген жүгенде көркемдік жағынан ерекше. Жүген 2019 жылы тапсырылған. Жақтаудан, сақалдырықтан, желкеліктен, кекілдіктен, кеңсіріктен, ауыздықтан, сулықтан, тізгіннен тұрады (ҚҚТ–7496–9586, 108 б.), (3-сурет).

Жақтаулығы, сақалдырылығы, желкелігі, кекілдігі, кеңсірігі ақ түсті металл жапсырмалармен әсемделген бұл жүгенге «шаңырақ», «кереге» және «уық» бейнелері қондырылған. Жүген – жылқы мен адам арасындағы байланысты білдірсе, оған салынған бейнелер – тек декоративті элемент емес, ол терең философиялық, мәдени мағынаға ие. Бұл ұғымдар арқылы қазақ халқы ұлттың тұтастығын, бірлігін, тәртібі мен ұрпақ сабақтастығын бейнелейді.

Жүген арнайылап музей экспозициясына қоюға жасалынған. Алайда күнделікті ат мініске де қолдануға болады. Жүген былғардан екі қабатталып, ортасына жұмсақ материал салынып ызып тігіліп жасалынған. Желкелігі мен сақалдырылығына тілшелі металл доға орнатылып, тізгіні берік брезент тәрізді матадан жасалынған.

Ж.Сүйінбай шебердің қолынан шыққан келесі бір жүген музей қорына (ҚҚТ–7938/2) қабылданды (ҚҚТ–7496–9586, 108 б.), (4-сурет).

Ат әбзелдерінің қатарына жататын бұл жүген шебердің жоғары талғамын, ұлттық нақыш пен дәстүрлі колөнердің үйлесімін айқын танытатын туынды. Жүген былғарыдан екі қабатталып ызып тігілген. Жүгеннің құрамы дәстүрлі үлгіде орындалған: жақтау, сақалдырық, желкелік, кекілдік, кеңсірік, ауыздық, сулық және тізгін бөліктері толық қамтылған.

Жүгеннің жақтауы, сақалдырылығы, желкелігі, кекілдігі мен кеңсірігі ақ түсті металл жапсырмалармен безендірілген. Бұл жапсырмаларда «шаңырақ», «кереге» және «уық» секілді киелі қазақы символика бейнеленіп, бұйымға көркемдік және мазмұндық салмақ беріп тұр.

Шебер туындыларының ерекшелігі - оның құрылымында. Жақтау, желкелік, кекілдік пен кеңсірік бөліктері екі қабат былғарымен қапталып, берік әрі сәнді етіп тігілген. Тізгіні бір қабатты былғарыдан жасалынып, сулыққа түю арқылы жалғанған. Ал сақалдырығы бір қабатты былғарыдан, қарапайымдылық пен жеңілдікті қатар ұсынады.

Аталмыш жүген арнайы музей экспозициясына арналып жасалғанымен, оны күнделікті атқа міну барысында да қолдануға әбден болады. Бұған дәлел - желкелік пен сақалдырылық бөлігіне орнатылған тілшелі металл доғалар, олар бұйымның беріктігін арттырып, эстетикалық сән береді.

Қазіргі таңда жүген жасаудың техникасы мен материалдары өзгерді, бірақ оның негізі мен маңызы сақталды. Ол тек аттарға арналған құрал ғана емес, сонымен қатар ат спорты, жылқышылық және басқа да салаларда кеңінен қолданылады.

Осымен бірге, музей қорында кеңестік кезеңде зауытта тігу машинасымен былғарыдан екі қабаттап тігіліп жасалынған жүгендердің (НҚТ–17157/6) үлгілері де сақталған. Аталмыш экспонатты 1983–1984 жылдары Ырғыз ауданының бұрынғы тұрғыны С. Қалтаев шаруашылық мақсатында қолданған. Жүгеннің екі данасы 2015 жылы музей қорына оның баласы Қайыржан тарапынан тапсырылған. (НҚТ 16674–17200, 220 б.), (5-сурет).

Жүген жақтаудан, сақалдырықтан, желкеліктен, кекілдіктен, ауыздықтан, сулықтан және тізгіннен тұрады. Ауыздығы мен сулығы зауытта жасалынған. Сулыққа жалғанатын жақтаудың екі бөлігінде бекітіп, ағытуға арналған тілшелі металл доға орнатылған. Жақтаулығы, желкелігі, кекілдігі, сақалдырылығы былғарыдан екі қабатталып зауыт шегелерімен шегеленген. Ал тізгіні бір қабатты былғарыдан сулыққа шегеленіп бекітілген. Сақалдырылығы тілшелі металл доға арқылы бекітілетіндей етіп жасалынған. Кекілдігінің жақтаулыққа бірігетін тұсына сары түсті металл жапсырмасы қондырғылған. Жүген күнделікті шаруашылықта қолдануға арналған. Былғарысы қатты және түсі қоныр түсті болып келеді.

Келесі жүген де былғары мен қайыстан екі қабаттап кеңестік кезеңде зауытта тігу машинасымен тігіп жасалынған, музей қорына (НҚТ–17157/7) тіркелген (НҚТ 16674–17200, 220 б.), (6-сурет).

Жүген жақтаудан, сақалдырықтан, желкеліктен, кекілдіктен, кеңсіріктен, ауыздықтан, сулықтан, тізгіннен тұрады. Жақтауының сол жағы бөлігі сулыққа тігу машинасымен тігу арқылы жалғанғанса, оң жағы бөлігі бекітіліп, ағытылатын шығыршық орнатылған. Аттың басынан жүген сыпырылып кетпес үшін желкелігі мен

сақалдырылығы тілшелі металл доға арқылы бекітілетіндей етіп жасалынған. Сулыққа жалғанатын тізгінің екі бөлігінде бекітіп, ағытуға арналған тілшелі металл доға орнатылған. Жүгеннің жоғарғы бөлігі былғарыдан тігілсе, астыңғы бөлігі қайыстан тігілген. Былғарысы мен қайысы жұмсақтау және түсі ақ-қара түсті болып келеді. Жүген күнделікті шаруашылыққа арналып жасалынып, қолданыста болған.

Енді кеңестік кезеңдегі жүгендердің жасалуына сипаттама беретін болсақ.

Кеңестік кезеңдегі жүгендердің жасалуы - сол дәуірдің экономикалық, өндірістік және мәдени ерекшеліктеріне сай қалыптасқан үрдіс. Бұл кезеңде дәстүрлі қазақ қолөнері мен кеңестік өнеркәсіптік тәсілдердің араласуы байқалады. Кеңестік уақытта жүгендер негізінен зауытта өндірілген металл ауыздықтармен және зауыттық қайыспен жасалды. Бұрынғыдай шебер қолдан илеген қайыс емес, енді өнеркәсіптік дайын қайыс кеңінен пайдаланылды.

Кеңестік кезеңдегі жүгендер, жалпы құрылымы жағынан, дәстүрлі үлгіге ұқсас болды. Ауыздықтар темірден жасалған, екі шетінде сақиналары болды. Кей жағдайларда резеңкемен қапталған түрлері де болатын, бұл жылқының аузына зақым келтірмеу үшін жасалған. Жүгеннің барлық жоғарғы бөліктері зауыт қайысы немесе кейде брезент тәрізді мықты маталардан дайындалды. Кей жүгендерде декоративті металл элементтер (жұлдызшалар, өрнекті түймелер) болды, бұл эстетикалық әрі идеологиялық мән берудің көрінісі. Тізгіні қайыстан, брезенттен немесе тоқылған кендірден жасалынған. Кейбір тізгіндерде кеңестік зауыт таңбалары немесе серия нөмірлері басылған.

Музей қоры күнделікті шаруашылық мақсатында пайдалануға арналған жүген үлгісімен толықтырылды. Аталған экспонат зауыттық тігін машинасының көмегімен былғары мен қайыстан екі қабатталып тігілген. Жүгеннің жоғарғы бөлігі былғарыдан тігілсе, астыңғы бөлігі қайыстан тігілген. Жүген зауыт қайысынан құрастырылып жасалынған. Жүгеннің құрылымы бірнеше құрамдас бөліктерден тұрады: жақтау, сақалдық, желкелік, кекілдік, кеңсірік, ауыздық, сулық және тізгін (7-сурет).

Сақалдық пен желкелік бөліктеріне тілшелі металл доғалар бекітілген. Сонымен қатар, жақтау, сақалдық, желкелік, кекілдік және кеңсірік бөліктерінің айналасына әртүрлі пішіндегі түрлі түсті металл жапсырмалар орнатылған. Жақтау бөлігі сулыққа қайысқа шегеленген металл арқылы жалғанған. Ал тізгін таспалап өру әдісімен жасалып, сулыққа түйілу арқылы бекітілген. Тізгінің сулыққа бекітілген тұсына ақ түсті металл жапсырма қондырылған. Жүген шаруашылық қолданысында болған.

Қорыта келе, музей қорларындағы жүгендер сол дәуірлердің көзіндей, қазақ халқының көшпелі өмір салтының және оның айшықты мәдениетінің бір бөлшегі ретінде тарихтың куәгері болып табылады. Олар ұлттық болмысымызды, өнерімізді және дүниетанымымызды танытатын ерекше құндылық болып қала береді. Музейдегі жүгендер тек көрмелік құндылығымен ғана емес, сондай-ақ ғылыми зерттеулер мен халықтық өнерді сақтау тұрғысынан да маңызды. Музейде сақталатын әрбір экспонат уақыт өткен сайын өзінің тарихи маңыздылығын арттырады, әрі ұрпақтан-ұрпаққа мәдени мұра ретінде жеткізіледі.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т.2 – Алматы: «Алем Даму Интеграция», 2017. – 602 бет. (ҚЭКҰАДЖ. 2017)

2. Қосымшы қордың түсімдер кітабы 7496–9586. (12 қосымша). Сақталуы: тұрақты. Басталуы: 2017 жыл. Аяқталуы: 2017 жыл.

3. Негізгі қордың түсімдер кітабы 17929. (11 қосымша). Сақталуы: тұрақты. Басталуы: 2022 жыл.

4. Негізгі қордың түсімдер кітабы 9621–12131. (11 қосымша). Сақталуы: тұрақты. Басталуы: 1982 жыл. Аяқталуы: 1991 жыл.

5. Негізгі қордың түсімдер кітабы 16674–17200. (11 қосымша). Сақталуы: тұрақты. Басталуы: 2009 жыл. Аяқталуы: 2017 жыл.

*1-сурет. Ғұн дәуірі, былғары жүген.
АОТӨМ қоры, НҚТ-18 085*

*2-сурет. Түймелі қайыс жүген. АОТӨМ
қоры, НҚТ-11 496*

*3-сурет. Ызып тігілген былғары жүген.
АОТӨМ қоры, ҚҚТ-7937/7*

*4-сурет. Ызып тігілген былғары жүген.
АОТӨМ қоры, ҚҚТ-7938/2*

5-сурет. Екі қабатталған былғары жүген. АОТӨМ қоры, НҚТ-17 157/6

6-сурет. Былғары мен қайыстан қабатталған жүген. АОТӨМ қоры, НҚТ-17 157/7

7-сурет. Былғары мен қайыстан қабатталған жүген. АОТӨМ қоры

КӨНЕ СҮЙЕК БҰЙЫМДАР – РУХАНИ МҰРАМЫЗДЫҢ БІР БӨЛШЕГІ

Г.К. Урдашева

*Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі
Ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету бөлімінің
тарихшы маманы*

Сүйек ұқсату өнері – дәстүрлі қазақ қолөнерінің ерекше және нәзік түрі. Бұл өнер қазақ халқының дәстүрлі қолөнерінің маңызды саласы, ол көшпелі мәдениеттің көркемдік ерекшеліктерін көрсетеді. Қазақ халқы өзінің күнкөріс тіршілігіне қажетті үй-жай салуды, киім-кешек тігуді, азық-түлік өндіруді өзінің тұрмыстың кәсібі етіп, оларды тіршілік барысында орынды пайдаланса, әсем бұйымдар жасап, өмірде сән-салтанат та құра білді. Бұл өнерде малдың (көбіне ірі қараның, түйенің немесе қойдың) сүйегі өңделіп, тұрмыстық бұйымдар, әшекейлер, музыкалық аспаптардың бөлшектері, сондай-ақ көркемдік сәндік заттар жасалады.

Сүйек өңдеумен айналысатын шеберді «сүйекші» деп атаған. Бұл өнер түрі мал шаруашылығымен тығыз байланысты болып, сүйек, мүйіз, жауырын сияқты малдың сүйегін өңдеу арқылы түрлі тұрмыстық және сәндік бұйымдар жасауға негізделген. Ата – бабамыз сүйек өңдеу мен одан жасалған бұйымдарды киелі санап, наным-сенімге балаған. Ел арасында ру мағынасында айтылатын «сүйек», «сүйектес», «сүйегі бір» сынды атаулар және де туыстық қатынасты нығайту мақсатында пайдаланатын «сүйек жаңғырту» сияқты атауларды да білеміз. Дәстүр бойынша, жауырыншы деп аталатын болжаушылар да осы сүйектің белгілерін қарап, ауа райы, жұт, көші-қон сияқты оқиғаларды болжаған. Сонымен бірге, қазақ халқы асықты, бесіктің астына салатын шүмекті, шакшаны, тарақты, тұяқтас аспабын тек сүйектен жасайтын болған.

Шеберлер тілінде сүйек кесінділерін ағаш бетіне орнатуды сүйек шабу деп атайды. Сүйек шапқан кебеже, сүйек шапқан сандық тәрізді атаулар осымен байланысты қалыптасқан. Алайда бұл атаулар кейінгі уақыттарда сирек айтылып, сүйектелген кебеже, сүйектелген сандық деп қолданылып жүр. (Қазақтың этнографиялық категориялар..., 2014, 219 б.).

Алғашқыда сойылған малдың қабырғаларын пышақ орнына, жіліктерін шокпар орнына, бас сүйектің ми қаптарын ыдыс орнына, жауырындарды қалақ орнына пайдаланған. Келе-келе адам баласы сүйекті сүйекпен жону, таспен егеу, отқа күйдіру сияқты әдістерді тапты. Ақырында сүйектен, мүйізден түрлі қолөнер туындылары жасалды.

Сүйек ұқсату барысында шеберлер түрлі әдістерді пайдаланып отырған. Үй бұйымдарын әсемдеуде тек жылқы мен түйе сүйектері пайдаланылған. Себебі, бұлардың сүйегінде қара кемігі болмайды және олар ұзақ уақыт сақталған сайын сарғыш тартып, әдемілене түседі деп есептеген. Оның өзінде малдың жауырын сүйектері мен қабырғалары қолданылса, кейде әсемдеу үшін жіліктің қақ сүйегі іске асқан. Көбінде, қыста соғымға сойылатын ірі жылқы мен түйе сүйектерінің жарамдыларын тастамай, жинай берген. Шеберлердің айтуынша, шикі сүйектерден гөрі асылған еттің сүйегі өңдеуге қолайлы болады. Семіз соғымның сүйектері майлы болған жағдайда, оларды артық майдан арылту мақсатымен өңдеу алдында тағы да бірнеше сағат суға қайнатып алып отырған. Сүйекті пайдалану алдында суға қайнатудың тағы бір себебі кеуіп тұрған сүйектен гөрі қайнатылған сүйекті өңдеу оңайға түседі. Алдымен жылқы мен түйе

жауырындарының кеміксіз қақ сүйегінің екіге жаруға келетін жалпақ болып келетін жақтары мен қабырғаларының жалпақтауын қол арамен кесіп, кесінділерді кеміктен әбден тазартып алып, содан кейін іске кіріседі (Арғынбаев Х.,1987, 83 б.).

Әсемдейтін бұйымдардың ыңғайына қарай, дайындалған сүйектерден мүмкіндігінше көлемі жағынан біркелкі тік бұрышты, төрт бұрыш, шаршы үш бұрыш, ромбы тәрізденген әшекейлер кесіліп алынады, олардың беттері тегістеледі, өңделеді. Сүйек әшекейлерді ағаш бұйым бетіне шеге арқылы ұстататындықтан, олардың шеге қағылатын жерін жіңішкелеп тесіп алады. Сүйек бетіне жүргізілетін бедерлі оюлардың түрі қызыл, қоңыр, қызыл, жасыл бояуларымен боялады. Сүйек әшекейлерімен әсемделетін үй бұйымдарының түрлері көп. Оның ішінде, көбінесе – кебеже, төсағаш, сандық, ер, піспек, адалбақан, қантшаққыш, домбыра т.б. Сүйекті түзеп, жонып, тегістейтін құралды бастырық немесе қысқы дейді. Жалпы, сүйекті жону, өрнектеу, шегелеу, сүйекке күміс қақтау жұмыстары асқан шеберлікті талап етеді. (Абросимова А., Каплан Н., Митлянская Т., 1989, с. 36).

Сүйектен жасалатын бұйымдар бірнеше топқа бөлінеді:

Тұрмыстық бұйымдар: қасық, пышақ сабы, ине қадағыш, тарақ.

Әшекей бұйымдар: білезік, сырға, тұмар, шашбау, моншақ.

Музыкалық аспап бөлшектері: домбыра, қобыз сияқты аспаптардың шегін ұстайтын бөлшектер сүйектен жасалуы мүмкін.

Сәндік бұйымдар: тұмарша, кестелі сүйек қаптапалар, сандықтың немесе ер-тоқымның сүйекпен көмкерілген тұстары. (Әмірғазин Қ., 2004,76 б.).

Сүйектермен қатар шеберлер мүйізді де қажеттеріне жаратып отырған. Сүйекке қарағанда, мүйіз жонуға, июге, қалыпқа салуға тесуге, шегелеуге ыңғайлы. Үй жануарларының мүйіздерін іске асыру үшін, оларды жинап, ылғи көлеңкеде сақтау керек. Өйткені, далада көп жатып, қурап қалған мүйіздер іске жарамайды. Суыған мүйізді пышақпен, егеумен, шынының сынығымен және киізбен өңдейді. Мүйізден түрлі пайдалы дүниелер жасап отырды. Мысалы: сиыр мүйізінен тарақ, ақбөкен мүйізінен қамшының сабын, арқар мен таутеке мүйіздерінен пышақ, семсер, қанжар, қылыш сабын жасаған (Қасиманов. С.,1962, 84 б.).

Қазақстан аумағында сүйек өңдеу өнерінің ең алғашқы археологиялық деректері Орталық Қазақстанда Беғазы-Дәндібай дәуіріндегі Кент қалажұртында табылған. Онда ою-өрнектермен безендірілген сүйек пен мүйізден жасалған бұйымдар табылды. Мамандар табылған сүйек өңдеу жәдігерлерін мақсатын анықтай алмады. Сонымен қатар, осы қонысты қазу барысында археологтар сүйек өңдеу өнерінің автохтондық сипатын дәлелдейтін көптеген құралдар мен өңдеу қалдықтарын тапты.

Алғашқы сүйектен жасалған бұйымдардың қатарында қазіргі таңда Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорындағы сүйекті қасықтарды атап өтуге болады.

Сүйек қасықтар (1-сурет) (АОТӨМ, НҚТ–№11973, НҚТ–24) Сынтас 1 қорғаны, №1 қорғаннан табылды (б.з.д VI–V ғғ.).

1973–1974 жылдары Қазақ КСР Ғылым академиясы Ш.Уәлиханов атындағы археология-этнография институтының маманы, т.ғ.к. М.Қ. Қадырбаев бастаған экспедиция сармат тайпалары жерленген «Бесоба», «Сынтас» қорғандарынан табылған ең көне қолөнер туындыларының бірі, скифтердің жануар түрінде бедерленген, сүйектен жасалған қасыққа мынадай анықтама берген: «Наиболее искусная резьба по кости представлена на ложке из третьего погребения кургана. На широкой ее рукояти длиной 8,3 см. и шириной 2,3 см. древний художник вырезал несколько изображений. Первая фигура – это лежащий волк с повернутой назад головой и оскаленной мордой.

Шея и тело волка гравировано двумя параллельными линиями со штриховкой внутри. Следующее изображение – фигура Орла с обращенной назад головой. Крыло этой птицы акцентировано косыми насечками, а оперение передано разными кружками в виде чешуек. Лапа Орла гравирована как кольцо. Прямо под ней изображена такая же голова Орла, в перевернутом виде, и древний мастер вырезал головку сайги, прямой рог которой заканчивается у передней лапы лежащего волка. Прямых аналогии ей нет, но изделие подобного типа из кости все-таки встречаются в савроматском мире прикладного искусства. Единственные экземпляры вещей в стиле «головоломки» известны и в других районах степной полосы Евразии, в частности в Центральной Казахстане и Туве» (Илиясова Р., 2001, 112 б.).

Батыс Қазақстандағы жүргізілген ерте көшпелілердің ескерткіш орындарын зерттеу барысында көптеген жәдігерлермен қоса сүйектен жасалған заттар да табылды. Соның ішінде сүйек қасықтар Еуразия көшпенді тұрғындары үшін қолжетімді және өңдеуге ыңғайлы болды. Көшпелі сармат тайпаларының қоныстану аймағында табылып отырған бұл жәдігерлер көбінесе Батыс Қазақстан мен Оңтүстік Қазақстан аймақтарында кездеседі. Табылған сүйек қасықтар ғалымдар арасында түрлі пікір тудырды. Қасықтардың функционалдық қызметі туралы нақты жауап жоқ. Мысалы: зерттеуші К.Ф. Смирнов қасықтарды бояуларды сүрту немесе араластыру үшін пайдаланды десе, М.Г. Мошкова сүйек қасықтарды адамның денесін бояу үшін де пайдалануы мүмкін деген пікір білдіреді. Себебі қазба жұмыстары кезінде табылған қасықтарда бояулардың да қалдықтары табылған. Ал В.К. Федоров бұл пікірге келіспейді. Ол өзінің «Савромато-сарматские костяные ложки» еңбегінде К.Ф. Смирнов пен М.Г. Мошкованың пікіріне келіспейтінін білдірген. Ол замандағы бояулар қатты болуына байланысты сүйек қасықтар оны араластыруға жарамайтынын және олар түрлі жөн-жоралғылар кезінде немесе дәрілік шөптерді езіп, жараға таңу кезінде пайдалануы әбден мүмкін екендігін алға тартты. Себебі сүйек қасықтардың қасынан қарасора өсімдігінің дәндері табылған.

XX ғасырдың 70–80 жылдары көптеген материалдардың жинақталуына және елдегі жоғары оқу орындарындағы археология бөлімінің дамуына байланысты, бірқатар материалдар жинақталған болатын. Бесоба, Сынтас, Целинный 1, Танаберген қорымдарына жүргізілген археологиялық жұмыстар кезінде табылған сүйек қасықтар ер адамдардың жерленген жерінде жебе ұштарының үйінділерінің астыңғы жағынан табылып отыр. Осыған сүйене археолог М.Қ. Кадырбаев сүйек қасықтарды ер адамдар пайдаланды деген тұжырымға келеді (Даутеев Б., 2023, с. 110).

Сонымен қатар музей қорындағы сақталған жәдігерлердің бірі – сүйектелген домбыра (2-сурет). Негізгі қорда НКТ–512 нөмірімен сақталған домбыраның ұзындығы – 103 см. Авторы шебер Қ. Жилыбаев. Музейге 1978 жылы тапсырылған.

Музыкалық аспаптар жасауда да сүйекті пайдалану кең көлемде пайдаланған. Қобыз, домбыра, сыбызғы сынды аспаптарға сүйектен сәндік өрнек салынып, дыбыс сапасын арттыру үшін сүйек тиек қойылады. Домбыраны сүйекпен әсемдеу өнері – қазақ халқының көне дәстүрлі шеберлік өнерлерінің бірі. Бұл әдіс домбыраның үнінің сапасын жақсарту, әуезділігін арттыру және оны эстетикалық жағынан әшекейлеу мақсатында қолданылған. Перне немесе тиек секілді домбыраның белгілі бір бөлшектерін де жануар сүйегінен (көбіне қой, ешкі, немесе бұғы) жасалған материалдармен жабдықтаған. Сүйектің тығыз әрі қатты материалы домбырадан шығатын үннің анық әрі қоңыр болуына көмектеседі. Сүйектен ойылып жасалған өрнектер домбыраны көркемдеп, әр беріп тұрады. Осындай аса шеберлікпен әсемделіп жасалған сүйектелген домбыраның

түрлері қазіргі таңда облыстық музейдің эскпозициясында тұр (Каталог, 2013, 40–41 б.).

Сүйектелген қант шаққыштар (3-сурет) 1947 ж. тапсырылған (АОТӨМ, НҚТ–504,505,506). Қол тоқпақтың бейнесіндегі қант шаққыштардың басы жұмыр. Көшпелілердің тұрмысында кеңінен қолданылған құралдардың бірі (Каталог, 2013, 41 б.). Мұндай құралдар көбінесе мал сүйектерінен, әсіресе ірі қара немесе түйе сүйектерінен жасалған. Көбіне жуан әрі қатты сүйектерден – жілік, омыртқа, жауырын, тоқпан жілік сияқты сүйектерден жасалған. Жақсы өңделген, кейде сабы бар, балға сияқты формада болуы мүмкін. Бұл құралдар қарапайым және аса тапқырлықпен жасалған тұрмыстық құрал болып табылады.

Сүйектелген шәй сандық (4-сурет), (АОТӨМ, НҚТ–248 (36x51 см.) 1947 жылы тапсырылған. Материалы: метал, ағаш, сүйек (Каталог, 2013, 42 б.).

Сандықты сүйекпен әсемдеу – дәстүрлі қазақ қолөнерінің бір түрі, онда ағаштан жасалған бұйымдарды (көбіне сандықтарды) мал сүйегімен көркемдеп, өрнектеу тәсілі қолданылады. Бұл әдіс қазақ халқының ертеден келе жатқан зергерлік және ағаш ою өнерімен тығыз байланысты. Сандықтың сыртқы көрінісін әсемдеу көркемдік құндылығын арттыру мақсатымен жасалған. Сонымен қатар сүйектелген сандық жеке адамның немесе отбасының әлеуметтік мәртебесін көрсеткен. Сүйекпен әсемделген бұйымдар көбіне дәулетті адамдардың үйлерінде болған. Олар той жасау, ұзату, жасау дайындау кезінде ерекше орын алған. (Қазақтың этнографиялық категориялар..., 2011, 219 б.).

Сүйектелген қамшы (5-сурет) (АОТӨМ, НҚТ–17 095). Сабы сүйектелген. 12 өріммен өрілген. Өрімдер 22 таспен әшекейленген, ешкі терісінен иленген қайыспен дайындалған. Ұшы мен түбіне мүйіз бекітілген. Авторы шебер: Е. Әбілов. Қамшыны сабын сүйектеу әсемдікпен қатар, қолға ұстауға өте ыңғайлы және сүйек ұзаққа әрі ылғалға шыдамды болғандықтан ұзақ жылдар бойы қолдануға мүмкіндік берген. Көбінесе сүйекпен көмкеріліп жасалған қамшыларды сыйға тартып отырған (Каталог, 2013, 37–42 б.).

Сүйектелген шүмек (6-сурет), (АОТӨМ, НҚТ–17 088). 2014 жылы музей қорына сыйға тапсырылған. Халық шебері Е. Әбілов қолымен дайындалған. Шүмек сүйектелген өңделіп жасалған. Оны қойдың жіңішке түтікшелі сүйегінен жасалған, ол бесікпен бірге ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып берілген. Айнала ұлттық ою-өрнекпен көркемделген. 2012 жылы Иранның Көкса қаласында ЮНЕСКО сапа белгісін алған. Сүйектен шүмек жасау аса шеберлікті қажет етеді. Сүйек жарықсыз және берік болуы керек. Ыстық суға қайнатылып, ағарту үшін күнге кептіріледі. Орта тұсын тесіп, тегістеліп қолдануға ыңғайлы етіп жасалады. Әр пайдаланған сайын маймен майлап отырған. Табиғи жасалған шүмектер баланың денсаулығына да кері әсерін бермейді.

Мұрындық (7-сурет), (АОТӨМ, НҚТ–11 021). Түйені жетелеу үшін, шаруаға көндіктіріп үйрету үшін сүйектен жасалаған мұрындық. Түйені басқару мен бақылауды жеңілдету мақсатында пайдаланған. Мұрындық түйенің танауына өткізіліп, сыртынан жіп немесе арқан байланып, оны жетектеуге немесе байлауға мүмкіндік береді. Жүк тасылмалдау кезінде қай бағытқа бұру керек болса, мұрындықпен тартып, бағытын өзгертуге болады.

Сүйек тарақ (8-сурет), (АОТӨМ, ҚҚТ–8288 (Өлшемі:12x8 см.) 2020 жылы музей қызметкері Г. Дәкешева тапсырған. XX ғасырдың басындағы сүйектен жасалған тарақ. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, бұрынғы Молотов атындағы колхоздың (Жаңа таң ауылы) тұрғыны Злиха Қожбағанбетова (1904–1990) 1919 жылы шеберден сатып алып,

өзі тұтынған. Кейін 1988 жылы немересі Оразғали Сұлшашқа берген. 2012 жылы қызы Гүлжайна Дәкешеваға табыстаған.

Тарақтар көбінесе малдың жіліктерінен немесе басқа да мықты сүйектерінен жасалған. Олар көбіне қазақ халқының дәстүрлі тұрмысында қолданылған, әрі сәндік және тұрмыстық бұйым ретінде бағаланған. Кейбір сүйек тарақтар ою-өрнектермен әсемделген, олар иесінің әлеуметтік мәртебесін көрсеткен. Мұндай тарақтарды жасау үлкен шеберлікті қажет еткен. Сүйекті өңдеп, тегістеп, тіс жасап, ою салу барлығы да қол еңбегімен орындалған.

Тұяқтас аспабы (9-сурет), (АОТӨМ, НҚТ–17 089). Жылқы малының тұяғынан жасалған. Шебер Е. Әбіловтің қолымен дайындалған. Тұяқтың бетіне қазақтың ұлттық ою-өрнектері бейнеленіп, реактивті химиялық әдіспен күйдірілген. Ою-өрнегі сары түсті. Тұяқ дауылпазды қолға тағып ұстауға ыңғайлы болу үшін екі жақ шетінен жұқа былғары өрім, өріліп, екі шегемен ұстатылған. Былғары қорапқа салынған.

Тұяқтас аспабы дәстүрлі қазақ халық музыка аспаптарының бірі. Аспаптың атауы да осыдан шыққан – «тұяқ» (малдың тұяғы) және «тас» (қатты, соғылатын зат). Ол малдың (көбінесе жылқының, кейде ірі қараның) тұяғынан жасалады. Бұл аспап соқпалы аспаптарға жатады және көбіне сүйемелдеу үшін қолданылады. Жылқының немесе сиырдың кептірілген тұяқтарынан жасалынады. Оны халық билері мен ойын-сауықтарда ырғақ беру үшін, сондай-ақ балалардың ойындарында да қолданылған. Тұяқтас этнографиялық ансамбльдер мен фольклорлық топтардың құрамында пайдаланылады. Бұл аспап қазақ халқының музыкалық мұрасын сақтап, дәріптеуде маңызды рөл атқарады. Қолмен сілкіп немесе бір-біріне соғу арқылы дыбыс шығарады.

Сүйектелген ер (10-сурет), (АОТӨМ, НҚТ–100 084 (38x39 см.). 1972 жылы жасалған. 1984 жылы музейге тапсырылған. Авторы халық шебері Қ.Басшин. Ер-тоқымды сүйекпен қаптау - көркемдеу, тұтынған азаматтың қоғамдағы ортасын, мәртебесін көрсетеді. Сүйекпен қапталған ер-тоқым көбінесе бай, дәулетті адамдарда болған. (Каталог, 2013, 37–39 б.).

Сүйек ұқсату өнерін дамытуға үлес қосқан Батыс Қазақстаннан шыққан бірқатар шеберлеріміз бар. Бірқатары облыстық музейдің экспозиция залында, солардың ішінде Сұлтан Нұрымұлы мен Қарамұқан Басшинді атап өтуге болады. Қазіргі таңда сүйек өңдеу өнері жоғалып бара жатқан қолөнер түрі болғанымен, қайта жаңғырып, этнодизайн мен кәдесый бұйымдарында кеңінен қолданылып келеді.

Сүйек өңдеу өнері қазақ халқының көшпелі тұрмыс-тіршілігін, дүниетанымын және эстетикалық талғамын көрсетеді. Бұл өнер түрі тек тұрмыстық бұйымдар жасаумен шектелмей, рухани және мәдени құндылықтарды сақтауға да қызмет етеді. Сондықтан оны жаңғырту мен дамыту ұлттық мәдениетті сақтау жолындағы маңызды қадам болып табылады.

Сүйектен бұйым жасау – Ақтөбе облысының бай этнографиялық мұрасының бір бөлшегі. Бұл өнер халықтың табиғатпен үндестігін, және шеберлік деңгейін айқындайды. Оны сақтау және дамыту – мәдени мұрамызды болашаққа жеткізудің бір жолы.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: «Өнер», 1987. – 127 б.
2. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында сақтаулы дәстүрлі қазақ мәдениетінің этнографиялық бұйымдар каталогі. М.Дүйсенғалидің жалпы редакциясымен. Ақтөбе: «Хабар Сервис» ЖШС, 2013. – 148 б.

3. Абросимова А., Каплан Н., Митлянская Т. Художественная резьба по дереву кости и рогу. Москва: «Высшая школа» 1989 г. – 152 с.

4. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: «Қазақ мемлекеттік баспасы», 1962. 84 б.

5. Илиясова Р. Қазына. Алматы: «Зерде», 2001. – 308 б.

6. Әмірғазин Қ. Қазақ қолөнері. Алматы: «Дайк-Пресс», 2004. – 160 б.

7. Даутеев Б. Костяные ложки ранних кочевников Западного Казахстана и Южного Приуралья VI–IV д.н.э. / «Ахинжановские чтения – 2023» материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых (г.Алматы, 28–30 апреля 2023 г.). Алматы: Институт археологии имени А.Маргулана, 2023. –316 с.

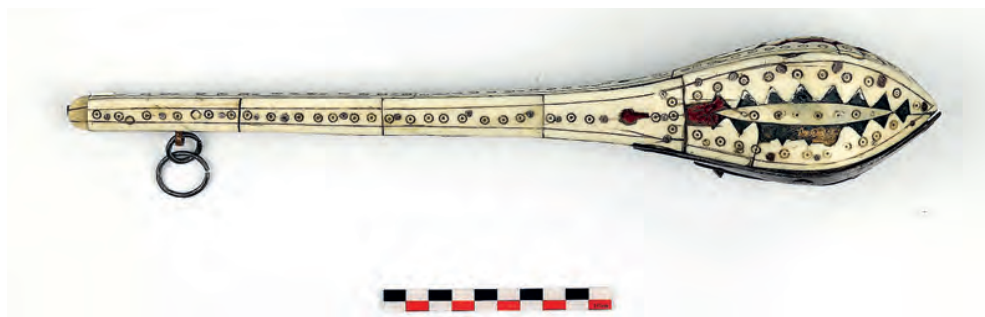
8. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5 том (Ө-Я). Алматы: «Азия арна», 2014. – 846 б.

*1-сурет. Сүйек қасықтар. АОТӨМ қоры, НҚТ-11973,
НҚТ-24*

*2-сурет. Сүйектелген
домбыра. АОТӨМ қоры,
НҚТ-512*

3-сурет. Сүйектелген қант шаққыштар. АОТӨМ қоры, НҚТ-504

4-сурет. Сүйектелген қант шаққыштар. АОТӨМ қоры, НҚТ-505

5-сурет. Сүйектелген шәй сандық. АОТӨМ қоры, НҚТ-248

6-сурет. Сүйектелген қамшы. АОТӨМ қоры, НҚТ-17095

7-сурет. Сүйектелген шүмек. АОТӨМ қоры, НҚТ-17088

8-сурет. Мұрындық. АОТӨМ қоры, НҚТ-11021

9-сурет. Сүйек тарақ. АОТӨМ қоры, ҚҚТ-8288

10-сурет. Тұяқтас аспабы. АОТӨМ қоры, НҚТ-17089

11-сурет. Сүйектелген ер. АОТӨМ қоры, НҚТ-100084

МУЗЕЙ ІСІ
МУЗЕЙНОЕ ДЕЛО

МУЗЕЙ ЖӘНЕ МӘДЕНИ МҰРА САБАҚТАСТЫҒЫ

М.Д. Болат

*Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейі
директордың ғылым жұмыстар жөніндегі орынбасары
bolat_md@mail.ru*

Сыр даласында қаншама тарихи-мәдени мұра бар. Қазақ жерінің орталық өңірінде орын тепкен өлкенің топырағын түртіп қалсаңыз, сан алуан мұралар жайында мол мағлұмат алуға әбден болады. Бұл жергілікті аймақтың қазақ тарихында алатын орны ерекше екенін тағы бір мәрте аңғартып, түпсіз терең тарихтың төріне қарай тарта түседі. Дегенмен, осыған қарамастан солардың зерттелуі жағынан кемшін тұстарымыз әлі де көп. Қаншама құнды дүниелердің бүгінгі күнге дейін жетіп отырғаны көңілге медеу. Ендігі кезекте соларды жаңғыртып, бабалардың бүгінгі ұрпаққа аманатына адалдық таныту біздің парызымыз болса керек-ті. Жалпы, бұл бағытта елімізде арнайы «Мәдени мұра» бағдарламасы қабылданған.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш президенті Н.Назарбаев бастамасымен іске асырылған мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы – халықтың үлкен мәдени мұрасын, оның ішінде заманауи ұлттық мәдениет, фольклор және салт-дәстүрлерін; ұлттық тарих үшін ерекше маңызы бар тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштерін қалпына келтіру; ұлттық әдебиет пен жазбаның ғасырлар бойындағы тәжірибесін жалпылау; мемлекеттік тілде әлемдік ғылыми ойлар, мәдениет және әдебиет жетістіктерінің үздіктері негізінде толымды қор жасауды зерттеу жүйесін құруды қамтиды.

Бағдарлама тарихи-мәдени дәстүрлерді қайта жаңғырту мен дамыту сабақтастығын, еліміздің мәдени мұрасын насихаттау, қолдану, сақтау және зерделеумен байланысты негізгі аспектілерді анықтайды, мәдени мұраны зерделеудің тұтас жүйесін жасауды, соның ішінде осы заманғы ұлттық мәдениет, ауыз әдебиеті, салт-дәстүрлер, жазба және ұлттық әдебиеттің ғасырлар бойғы тәжірибесін жинақтау, ғылыми және көркем сериялар құру бойынша, сондай-ақ тарихи-мәдени ескерткіштерді реставрациялау, консервациялау және мұражайландыру, мәдени мұра мәселелерін топтастыратын материалдық-техникалық, ғылыми-зерттеулерді дамыту мен нығайтуды қарастырады. Бағдарламаны әзірлеу мәдени құндылықтарымызды тиімді пайдалану және сақтау жөніндегі жұмыстарды жоспарлы қаржыландыру жолында мәдени мұра саласындағы қордаланған жағдайларға барынша белсенді, сындарлы түрде кірісу қажеттігімен негізделген.

«Мәдени мұраның» мақсаты – елдің тарихи-мәдени мұрасын зерттеу, қалпына келтіру және сақтау, тарихи-мәдени дәстүрлерді қайтару, шет елде Қазақстанның мәдени мұрасын үгіттеу.

Бағдарлама төрт бағыт бойынша жұмыс істейді:

1. Ұлттық мәдениетке ерекше маңызы бар тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштерін қалпына келтіру;
2. Археологиялық зерттеулер;
3. Қазақ халқының мәдени мұрасы саласындағы ғылыми жұмыстар;
4. Ұлттық әдебиет пен жазулар тәжірибесін ортақтастыру, кеңейтілген бейне және жұмыс қатарларын құру.

2004 жылы бағдарламаны жүзеге асыра бастаған кезден бастап тарих пен мәдениеттің 78 ескерткішінде реставрациялық жұмыстар бітірілген, олардың 28-і (35%) – 2008–2011 жылдары реставрацияланған.

Тәуелсіз Қазақстан тарихында алғаш рет еліміздегі ескерткіштердің масштабты инвентаризациясы өткізілді және республикалық (218 нысан) және жергілікті (11 277 нысан) маңызы бар тарих пен мәдениет ескерткіштерінің тізімі қабылданды. (Назарбаев Н., 2003, 2–3 б).

Қытай, Түркия, Моңғолия, Ресей, Жапония, Мысыр, Өзбекстан, Армения, сонымен қатар АҚШ пен Батыс Еуропаға ғылыми-зерттеу экспедициялар нәтижесінде 5 мыңнан астам құнды тарихқа, этнографияға, Қазақстан өнеріне байланысты архивті құжаттар, қолжазбалар мен баспа шығарылымдары алынды.

Қазақстанда тәуелсіздік алғаннан кейін алғаш рет «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында қазақ тіліндегі толымды гуманитарлы білім беру қоры құру басталды. 537 кітап бір жарым миллионнан астам тиражбен шығарылды, олардың арасында тарихқа, археологияға, этнографияға, жаңа энциклопедиялық сөздіктерге байланысты қайталанбас сериялар кездеседі.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы – мәдени, экономикалық және әлеуметтік капитал, жалпы адамзаттық мәдениеттің құрылымдық бөлігі, этнос, қоғам, адам парасатының дамуы мен құрылуының бастауы, тарихи естеліктердің маңызды қоймасын жасау және қорғау бағдарламасы. Ежелгі тарихтың негіздерін бүгінгі күнмен қосатын жолды құрап, уақыттың үзіліссіз байланысын көрсететін қазіргі даудамайдағы адамзатқа қажетті көп қырлы қоғамның тарихи тәжірибесін зерттейді. (Назарбаев Н., 2003, 3 б).

Тарихи-мәдени мұрамен хабардар етіп, тек тарихты ғана емес, сонымен қатар болашақта болатын жағдайды баяндайды. Сондықтан да, Елбасымыз осыдан 18 жыл бұрын, яғни 2003 жылы сәуірде Қазақстан халқына жолдауында арнайы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыруды тапсырған болатын. Елбасының жолдауымен қабылданған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы қазіргі Қазақстанның әлемдік өркендеуінің дәлелі.

Сонымен бірге, әлемге ұлттық рухани ескерткіштер байлығын паш етеді. Бағдарламаны қабылдағаннан кейін 2004 жылы 51 тарихи және мәдени ескерткіштің реставрациялық жұмысы аяқталып, 39 қалашық пен қорғандарға археологиялық зерттеулер жүргізілді. 218 нысанды қамтыған Қазақстанның тарихи-мәдени және тарихи ескерткіштерінің мемлекеттік тізімі дайындалды. Ұлттық мәдениет үшін аса маңызды 30 сәулеттік және археологиялық қосымша ғылыми зерттеулер жүргізілді.

Ұлттық мәдени мұраны толық зерттеу жүйесінің құрылуы бағдарламаны құруда аса маңызды болмақ. Республика тәуелсіздік алғаннан кейін толық гуманитарлық білім беру қорын құру мақсатында мемлекеттік тілде алғашқы қадамдар жасалды. Қытай, Түркия, Моңғолия, Ресей және Өзбекстан, Армения, Құрама Штаттар және Батыс Еуропа елдеріне ғылыми зерттеу экспедициялары ұйымдастырылды. Олардың қорытындысы бойынша ғылыми топтарда бұдан бұрын белгілі Қазақстанның сәулеті, этнографиясы, тарихы бойынша шамамен бес мың жазба және баспалар алынды. 350-ден астам кітап, олардың ішінде этнография, археология, тарих бойынша сериялар, жаңа энциклопедиялық сөздіктер шығарылды.

Бағдарламаның жүзеге асуын мәдениет, әдебиет, философия, тарих, этнография, және тіл білімі т.б. бойынша академиялық институттар құрылуынан, бағдарламаның тиімді жоспарларының орындалуынан көреміз. Ұлттық кітапхана елдің жоғары оқу орындарының бірі. Нұрсұлтан Назарбаев «Мәдени мұра» бағдарламасын мемлекеттің мәдениетіне қолдау көрсететін стратегиялық ұлттық жоба деп атаған. Бағдарлама халықтың гуманистикалық курсы және потенциалын көрсетіп, оның тарихи тәжірибесін байытып, болашақтың сенімді тірегі болмақ.

Қазақстанның мәдени мұрасының қазіргі жай-күйі сан ғасырлық дәстүрлерді сақтау мен одан әрі дамыту жөніндегі шаралар кешенін қолдан келгенше қамтамасыз етілумен, тарих пен мәдениеттің жаңа ескерткіштерінің ашылуымен, кесенелерді, ескі мешіттерді, ежелгі кенттерді тұмшалаумен, қалпына келтіру жөніндегі жұмыстардың жандануымен, олардың негізінде жаңа тарихи-мәдени музей қорықтардың құрылуымен сипатталады (Алдамжар З.А., 2002, 53 б).

Айта кету керек, тарихи-мәдени құндылықтарды қорғау және ұқыпты пайдалануға қатысты мемлекеттік реттеу мәселелері Қазақстан Республикасындағы басымдық берілген міндеттердің бірі екені анық. Материалдық мұра объектілерінің сақталуын, ғылыми және мәдени пайдаланылуын қамтамасыз ету мемлекеттің өзіндік мәдени-ұлттық ерекшелігін дамытуға жағдай жасайды, қазіргі заманғы жаһандық және интеграциялық үдеріс жағдайында қоғамның тұрақты дамуын қамтамасыз етеді. Бүгінгі таңда тарихи, археологиялық, сәулеттік және мәдени ескерткіштердің қирауы мен мүлдем жойылып кету қаупі төніп тұрғандықтан, бұл проблема одан сайын өзекті бола түсуде. Орын алып отырған күрделі экологиялық, антропогендік факторлар қоршаған табиғи және мәдени ортаның жағдайына, оның маңызды құрамы болып табылатын тарихи және мәдени ескерткіштердің үгітіліп қирай түсуіне ықпал етуде. Сондай жағдайда тұрған ескерткіштерді анықтау және зерттеу арнайы археологиялық зерттеу әдістерін қолдануды, әртүрлі ғылым мен білім жүйелерін бір арнаға тоғыстыратын жаңа бағдарламалар мен жобалар кешенін әзірлеуді талап етеді. Барлау-іздістіру жұмыстарына нанотехнологиялық және инновациялық әдістер қолдану көп жағдайда алға қойылған міндеттің нақты маңыздылығына және, әрине, мамандардың кәсібилігіне тікелей байланысты болмақ.

Менің ойымша, осы орайда, мұндай мәселелерді қою мен шешуде басқарушылық құрылымдардың рөлі мен орнын анықтау өзекті әрі айқын болып отыр. Өйткені, мемлекеттік биліктің ынталы органдарының (тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін қорғаудың республикалық, облыстық, аймақтық органдары, облыстық өлкетану мұражайлары және басқа ұйымдардың) қатысуынсыз бұл мәселелерді шешу мүмкін емес. Барлық осы мемлекеттік мекемелер және биліктің жергілікті органдары (облыстық, аудандық, ауылдық әкімдіктер) кәсіби археологтармен тығыз байланыста қызмет жасауға, ұйымдастыру жұмыстары барысында оларға көмектесуге, археологиялық ескерткіштерді қорғауды қамтамасыз етуге міндетті.

Дәл осы жергілікті жерде тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғауда және сол өлкенің тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін әйгілеуде жергілікті билік органдарының және тарихи-мәдени мекемелердің рөлі айрықша.

Тәуелсіздікпен бірге келген тарихи-мәдени мұраларға жаңаша көзқарастар мүддесінен туындаған үрдістердің ғылым, білім мен ақпарат жүйелері сияқты әлеуметтік салалардың бағыт-бағдарлары, қызметі мен мақсаты-орталық саясат кезеңдерінде жоғалтқан құндылықтарды қалпына келтіріп, ұлттық мәдени үстемдікке ие болуды қалыптастыру болып табылады. Осы тұрғыда музейлер қызметінің көтерер салмағы зор.

Қазақстанның мәдениет тарихында мұражайлар ерекше орын алады. Қазақ жерінде пайда болған алғашқы музейлердің рөлі тәуелсіздік алғаннан кейін тіпті арта түсті (Алдамжар З.А., 2002, 53 б).

Музей – халқымыздың рухани асыл қазыналарын жинақтап, өткен мен бүгінді жалғап отырған ғылыми-мәдени, рухани мекемелердің бірі. Музей экспонаттары – халық тарихы мен өнерін қамтитын талай замандардың тірі куәлары. Музейлік заттар, яғни құндылықтар белгілі бір оқиғалар мен тұлғалар жөнінде ақпарат беретін дереккөз

ретінде экскурсантқа эмоционалды түрде әсер ете алады, өткен шаққа, колөнершінің әлеміне ойша кіру арқылы сол оқиғаға, кезеңге қатыстылығын сезіне алады. Дәл осы әдіспен бала жүрегіне көпір салып, дұрыс өмірлік бағыт алуына, өмірдің мәңгілік құндылықтарын түсіне білуіне көмектесуге болады. Музей педагогикасының мақсаты да осы. Оқу орны беретін тәрбиенің жалғастырушысы, заттай көрнекіліктермен толықтырушы мәдени-ғылыми ошақтардың бірі – музей. Музей экспонаттары көмегімен тарихи кезеңдерді толық зерттеп, заттай деректермен көрсетіп, әр экспонатты сөйлету арқылы білім мен тәрбиені егіз беру музей педагогикасы болып табылады.

Музей қоғам мүшелеріне, жас ұрпаққа тәлім-тәрбие беретін ғылыми-мәдени және рухани мекеме болғандықтан, бүгінгі тәуелсіз еліміздің жас ұрпақтарының ұлттық сана-сезімінің өршіл болып қалыптасуына және оларды отаншылдық рухта тәрбиелеу үшін қазіргі заманға сай, ғылыми негізде жүйеленген мектеп музейлерін көптеп ұйымдастыру алдымызда тұрған өзекті мәселелердің бірі. (Алдамжар З.А., 2002, 55 б).

Музей – ел тарихы, ұлттың көне менталитеті, дүние жүзі мәдениетінің қайнар көзі тоғысатын жер. Себебі, музей қойылымдарына орналасқан әрбір мұраның астарында сол жеке мұра тарихы ғана емес, осыған байланысты болатын кез келген халықтың жүріп өткен ізі, тарихы жатыр. Демек, аталмыш тақырып қай тұсынан алып қарасақта бүгінгі күн талабына сай зерттеуді қажет ететін өзекті, көкейтесті мәселе болып табылады. Музей ісіне байланысты жекелеген зерттеулер болғанымен, олар Қазақстан музейлерінің қалыптасуы мен даму тарихы жөнінде толыққанды, аяқталған ғылыми негіз бере алмайды. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы музейлер, XX ғасырдың 70-ші жылдарынан былай қарайғы музейлер тарихы, қайта құру жылдарындағы музейлердің жай-күйі, тәуелсіздік алғаннан кейінгі музейлер өміріндегі өзгерістер ғылыми зерттеу назарынан мүлдем тыс қалған.

Бүгінгі жаһандану заманында еліміздің тарихы мен айбарын халыққа танытып, тәуелсіздігімізді тұғырлы ету жолындағы жоспарлармен істерді елішіне жеткізу маңызды да жауапты міндеттің бірі болып отыр. Осы орайда халқымыздың ғасырлардан тамыр тартатын өткенін, яғни, тарихын халық арасына, кейінгі ұрпаққа таратуда музейлердің маңызы зор. Музей – ғылыми, мәдени-тарихи орталық. Музейлер – бірнеше дәуірдің тарихын, этнографиясын, тарихи тұлғаларын, өнерін жинақы түрде ұрпақтан ұрпаққа жалғап отыратын институт. Сонымен қатар ол жинақталған мұраны ғылыми түрде зерттеп, зерделеп, халықтың тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін танытып отырады. Осы орайда «ҚазАқпарат» тілшісі Батыс Қазақстан облысындағы киелі жерлердің бірі – Хан ордасы ауылындағы Бөкей ордасы тарихи-музей кешені директоры Ғайса Махимовпен әңгімелескен еді. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Егемен Қазақстан» газетінде жариялаған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласының «Таяу жылдардағы міндеттер» бөлімінде көрсетілгендей, бұл бағдарлама білім беру саласында ауқымды өлкетану жұмыстарын жүргізуді, экологияны жақсартуға және елді мекендерді абаттандыруға баса мән беруді, жергілікті деңгейдегі тарихи ескерткіштер мен мәдени нысандарды қалпына келтіруді көздейді. Бұл ретте өлкетану жұмыстарын жүргізу бағытында музейдің өз міндеттері бар. Музей – өлкенің тарихы, халықтың қазынасы, ел-жұрттың тағдыры – бәріміздің тағдырымыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Алдамжар З.А. Тарих: пайым мен тағылым. Алматы: Арыс, 2002. – 288 б.
2. Назарбаев Н.Ә «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс // Егемен Қазақстан. 2003, 29 қараша.

РОЛЬ МУЗЕЯ ПАМЯТИ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В ФОРМИРОВАНИИ КУЛЬТУРНО-РАЗВИТОЙ И ОБРАЗОВАННОЙ ЛИЧНОСТИ

Е.Б. Вожжова

*Научный сотрудник
научно-исследовательского
отдела обеспечения общей истории
КГКП «Музей памяти жертв
политических репрессий п. Долинка»
Казахстан, Карагандинская область*

Понятие «музей» появилось в культурном обиходе человечества более двух с половиной тысяч лет назад. Древние греки изначально с этим словом связывали место для занятия литературой и наукой. В эпоху Возрождения музеем стали называть коллекции памятников античности и произведений искусства. Во второй половине XVI в. музеи все чаще называли помещения, в которых хранились и экспонировались какие-либо предметы искусства. В эпоху Просвещения музей трактуется уже как учреждение, открытое для широкой публики, и его определяющим признаком становится не только наличие коллекции, ее хранение и изучение, но и показ (Субботина, 2012)

В настоящее время существует целый ряд определений музея. Одно из них приведено в музейной энциклопедии: «музей – это исторически обусловленный многофункциональный институт социальной памяти, посредством которого реализуется общественная потребность в отборе, сохранении и репрезентации специфической группы природных и культурных объектов (музейных предметов), осознаваемых обществом как ценность, подлежащая изъятию из среды бытования и передаче из поколения в поколение». (Российская музейная энциклопедия. <http://museum.ru/rme/dictionary.asp>.) Иными словами, можно сказать, что музей - учреждение, занимающееся собиранием, изучением, хранением и экспонированием предметов-памятников естественной истории, материальной и духовной культуры, а также просветительской и популяризаторской деятельностью.

Музей памяти жертв политических репрессий - это учреждение, где проводится научно – методическое обеспечение процесса аккумуляции и передачи историко-культурной информации на основе комплексного исследования, систематизации, хранения и исследования памятников Карлага, популяризации и морального потенциала народов, проживающих на территории региона и осуществлению стремления широких масс людей увековечить память невинных жертв лагерей, находившихся на территории Казахстана.

Музей является местом, где собраны и сохранены материальные и духовные следы трагической истории прошлого. Он помогает увековечить память о жертвах репрессий. Музей становится мостом между прошлым и настоящим.

Приобщение к культуре с помощью музея сейчас становится важной социальной потребностью, от которой зависит сохранение культурно-исторической памяти.

Музеи играют значительную роль в формировании личности и способствуют ее целостному развитию. Это находит свое выражение в следующем (на примере Музея памяти жертв политических репрессий п. Долинка):

- во-первых, он, являясь центром хранения историко-культурного наследия, способствует формированию у подрастающего поколения интереса к истории родного края;

- во-вторых, он помогает в становлении и профилактике духовного наследия общества, сохраняя и транслируя это в форме музейных предметов;

- в-третьих, он помогает приобрести общечеловеческие и культурные ценности, и способствует эстетическому воспитанию населения;

- в-четвертых, образовательная среда музея не только расширяет кругозор и дает определенные знания, но и является местом, где формируются убеждения в отношении истории и культуры.

Методическая работа в Музее памяти жертв политических репрессий направлена на разработку и проведение образовательных программ в музее, экскурсий, ознакомление посетителей с историей политических репрессий, их причинами и последствиями, а также на формирование у посетителей толерантного и уважительного отношения к правам человека.

Музей играет важную роль в изучении и популяризации историко-культурного наследия общества. В музее организуются образовательные программы: лекции, экскурсии, мастер-классы, музейные кружки, конференции и другие мероприятия, которые позволяют широкой аудитории расширить свои знания о культурном наследии.

Сегодня, посетители музеев становятся более требовательными, им недостаточно быть просто «наблюдателями», возникает желание непосредственно взаимодействовать с экспозицией, ощущать обратную связь. Одним из способов ее создания могут послужить интерактивные технологии и методы.

Интерактивные средства особенно способствуют увеличению разнообразия форм работы с детьми. Язык и контекст музея достаточно сложен для ребенка и понимание может достигаться через игру в интерактивной форме, предусматривающую не пассивное наблюдение, а активное участие. Особая сложность заключается именно в привлечении и удержании внимания детей, достижении ими понимания информации во всей ее полноте. Ребенок намного успешнее понимает и запоминает материал, изучаемый посредством активного вовлечения. Внедрение интерактивных технологий позволяет решить эти проблемы, повышая доступность информации и удобство ее восприятия.

В условиях музея интерактивность следует рассматривать в качестве метода, дающего посетителю возможность включиться в диалог с музейной средой, в которой, помимо экспозиции, могут быть созданы специальные зоны, насыщенные разного рода музейными предметами либо их моделями, позволяющими активизировать визуальный, тактильный и вербальный каналы восприятия. (Иванова, Линник, с.148)

Образовательно-воспитательная функция Музея памяти жертв политических репрессий реализуется через экспозицию и различные формы взаимодействия с посетителями. В музее развиваются как «традиционные», так и новые формы образовательно-воспитательного характера. Например, в музее экскурсия меняется за счет внедрения нетрадиционных методов - театрализации, игрового, диалогического общения и т.д. Обзорная тематическая экскурсия проводится сотрудниками, переодетыми в костюмы соответствующего периода времени. Экскурсия проводится с элементами театрализации, где «оживают экспонаты». Такие экскурсии создают возможности не просто информировать, а помогают прочувствовать характерные особенности музейной историко-культурной среды. Развитие новых форм образовательно-воспитательного характера в музее связано с пониманием его как культурного центра, влияющего на формирование личности, благодаря уникальным возможностям музейной среды и музейного предмета.

Направления образовательной деятельности Музея памяти жертв политических репрессий п. Долинка:

- историческое направление (изучение истории);
- гражданско-патриотическое направление (уважение к прошлому, настоящему и будущему своей Родины, традициям, обычаям и законам своей страны; толерантность по отношению к другим народам);
- эстетическое направление (развитие художественного восприятия и творческих начал).

Значительную роль в образовательной деятельности музея играют учебные экскурсии. В воспитании молодежи роль экскурсий многогранна. Они не просто дают знания, но и содействуют воспитанию.

Для воспитания подрастающего поколения в Музее памяти жертв политических репрессий п. Долинка был внедрен экскурсионно-образовательный проект «Живые уроки в музее». Этот проект уникален внедрением туристско-экскурсионных мероприятий в учебные программы образовательных учреждений. Внедрение его позволило расширить и закрепить знания по школьным предметам, повышается интеллектуальный, культурный, духовный уровень и воспитывает в молодом поколении дух патриотизма.

С 2019 года в Музее памяти жертв политических репрессий функционирует образовательно-воспитательный проект «Исторический квест «По следам Карлага». Интерактивное мероприятие предполагает краткое ознакомление студентов с инсталляцией «Следственный изолятор». Участники игры погружаются в атмосферу суровых тюремных условий с множеством тайников. Квест включает загадки и головоломки, разгадывая которые, посетители узнают много исторической информации. В ходе мероприятия участникам нужно использовать логику и внимательность, чтобы решить все поставленные задачи. Время проведения квеста 1 час. Также в квесте используются нетрадиционные методы и формы – театрализация. Весь путь прохождения квеста, участников сопровождали переодетые актеры - сотрудники НКВД и заключенные. Цель состоит не столько в сообщении информации, сколько в развитии у детей культуры диалога, самоопределения, способностей, умения искать и анализировать информацию.

Восприятие музейной экспозиции влияет на формирование проявления активности, наблюдательности, умения оценивать. Посетитель смотрит на музейный экспонат и у него возникают вопросы о том, как он был изготовлен, кто им владел, т.е. он анализирует, обсуждает, ищет ответы.

В работе с посетителями среднего и старшего школьного возраста задействованы следующие виды экскурсий: экскурсии с элементами беседы, театрализованные и самостоятельные экскурсии по путеводителю или карте с вопросами и заданиями. (Иванова, Линник, с. 149)

Современные музейные экспозиции испытывают необходимость в постоянной модернизации ввиду динамичности общественной жизни, увеличения масштабов инновационных процессов в культурном, образовательном и информационном пространствах. Предметно-пространственный компонент образовательной среды музея дополняется интерактивными площадками, виртуальными музеями, расширением форм сотрудничества. Набирает масштабы конвергенция вузов и музеев, растет количество официальных партнерств учебных заведений с музеями. (Ченцова О.В. 2017, с. 182)

В Музее памяти жертв политических репрессий ведется инновационная, информационно-коммуникативная работа. Разработан и внедрен «виртуальный 3D тур» по музею, функционирует сайт, имеются социальные сети, которые являются электронными образовательными ресурсами. На страницах музея в социальных сетях (на платформах YouTube, Одноклассники, Фейсбук, В Контакте, Инстаграм) проводятся онлайн-лекции, читки научно-исследовательской литературы о репрессиях 30–50-х гг. XX века, о узниках Карлага, публикуются видео уроки по истории Казахстана. Музей участвует в областных, республиканских, международных инновационных проектах.

Современные музеи становятся важными центрами дополнительного детского образования. Большую роль играют разнообразные музейные кружки, дополняющие и развивающие школьную программу в соответствии с профилем музея. Музейные кружки предполагают создание особой ситуации, максимального контакта ребенка с экспозицией (Иванова, Линник, с. 149). Это необходимо по причине того, что ребенок воспринимает действовать активно- моторно, а не оптически «видит» по –настоящему только то, что ему дали в руки. Формируется особая музейно-образовательная среда, для которой ключевыми являются слова «поиск-открытие-творчество». Например, в Музее памяти жертв политических репрессий разработаны программы по работе музейных кружков для детей школьного возраста. Занятия по кружкам проводятся в период учебного года. Целью организаций музейных кружков является формирование личности гражданина Республики Казахстан с присущими ему ценностями, взглядами, ориентациями, установками, мотивами деятельности и поведения. Задачи программы - изучение истории родного края, исторических и культурных ценностей, формирование патриотических чувств и сознания граждан на основе исторических ценностей, сохранение и развитие чувства гордости за свою страну, обучение умению сохранить исторические и культурные ценности, умению донести до других свои знания, формирование навыков работы в музее, воспитание творческого подхода к решению любых задач, развитие интереса к участию в полезной практической деятельности.

По мнению А.У. Зеленко, музей должен «подойти к детям», чтобы они захотели увидеть, услышать, попробовать, а также совершить собственные открытия и что-нибудь сделать своими руками. Т.В. Галкина отмечает, что экспозиции и программы, построенные с применением интерактивности, носят полифункциональный характер, открывая перед детьми свободное пространство выбора поведения в музее, детального изучения экспонатов, соучастия в программе, сотрудничества с музейными педагогами, общения между собой. Именно эта свобода действий позволяет достаточно удерживать внимание ребенка (Иванова, Линник, с. 149).

Использование интерактивных технологий в музейно-педагогической деятельности способствует формированию у детей личностных качеств, созданию связи между собственным опытом и культурно-историческим знанием, дает возможность произвольного запоминания материала, что непосредственно приближает процесс обучения ребенка к непринужденному восприятию. Использование интерактивной технологии позволяет наиболее ярко и всестороннее раскрыть весь материал экспозиций, в таких условиях музей обеспечивает активную деятельность ребенка в процессе приобщения к культуре (Иванова, Линник, с. 150).

В последнее время появляется все больше научных публикаций, исследований, посвященных вопросам музея как социального института. «Музейные ценности уникальны, они не тиражируются, поэтому посещение музея нельзя заменить ни чтением книг, ни просмотром телепередач, ни путешествием в интернете. В этом и состоит непреходящая значимость и неповторимость музея как феномена современной

цивилизации» - пишет Е.М. Акулич, доктор социологических наук, член-корреспондент Российской Академии Естествознания. Продолжая далее, он подчеркивает, что за последние сто лет произошла эволюция в «миссии» музея, он стал трактоваться как «социокультурное явление», помогая обществу, государству, семье, школе решать проблемы адаптации человека в условиях нового тысячелетия (Акулич Е.М., 2004, с. 409).

Школа, колледж и вуз призван дать базовое образование, а музей дает избирательное образование, где в процессе диалога развиваются социальные и культурно-значимые качества личности.

Проблема патриотического воспитания сегодня является одной из самых актуальных не только в учебном заведении, но и относится к разряду общенациональных. В настоящее время информационный поток с каждым годом все возрастает, но порой он носит агрессивный характер и нуждается в своеобразном отборе, фильтрации или даже ограничении, когда речь идет о становлении и формировании личности - о нравственном, духовном, культурном воспитании молодого человека. Приоритетной задачей музея является воспитание патриотического сознания молодого человека, поскольку основа музея - это история. Хранилище памятников материальной и духовной культуры, играет важную роль в патриотическом воспитании подрастающего поколения.

Музеи, на сегодняшний день проводят огромное количество мероприятий по самым разнообразным тематикам и направлениям. Музеи имеют большой образовательный и воспитательный потенциал. Роль музеев в образовании современной молодежи очень велика, так как способствует повышению интеллектуального, культурного и эстетического уровня обучающихся. Посещение музеев дает прекрасный шанс ознакомиться и изучать историю. (Житкова С.А., 2023.)

Музей Памяти жертв политических репрессий помогает сформировать образовательно-воспитательные качества личности посредством эмоциональной реакции, визуального восприятия и развития способности переживания. Музей учит извлекать знания, опираясь на первоисточники, мыслить логически, что является важной основой накопления и формирования социального и культурного опыта. В музее также формируются коммуникативные умения - это владение культурой слушания и понимание собеседника.

Музей, как культурное учреждение, выступает, прежде всего, за сохранение и приумножение культурных и духовных ценностей. В этой связи в Музее ведётся планомерная работа по расширению культурно-образовательных услуг для подрастающей молодежи - проводятся музейные уроки истории, просмотры документальных исторических фильмов, круглые столы с участием школьников и студентов.

Каждый музей разрабатывает собственные образовательные программы, с учетом характера своих коллекций и экспозиционных возможностей, стремясь привлечь к сотрудничеству учителей - предметников. (Б.Н.Столяров, 2004, с. 82). Так, Музей памяти жертв политических репрессий предлагает большое количество занятий по музейным урокам для школьных групп не только по истории, но и по другим дисциплинам — краеведению, литературе, географии и др. В последнем случае учитель выбирает те темы, которые, на его взгляд, связаны со школьной программой. Среди представленных музейно-образовательных тем есть, например, такие: «Казахстан в годы коллективизации», «Развитие национально-демократического движения в Казахстане. Ахмет Байтурсынов, Мыржақып Дулатов, Алихан Букейханов. Начало

деятельности партии Алаш», «Становление казахской советской литературы и искусства. Репрессированные меры против деятелей культуры в 1920–30-х годах и их последствия» и т. д.

Конечно, музей должен приобщать к историко-культурному наследию посетителей с самого раннего детства, т.к. именно то, что заложено в раннем возрасте, определяет последующий образ жизни человека, его интересы, склонности, ценностные ориентации. Поэтому в настоящее время Музей памяти жертв политических репрессий сосредоточил внимание на поиске форм и методик в работе, прежде всего с детьми младшего школьного возраста, так как именно дети этого возраста еще не полностью могут понять и правильно трактовать исторические события периода репрессированной политики.

Правильная организация музейной экспозиции Музея памяти жертв политических репрессий обеспечивает осмысление многих исторических событий XX века. С помощью музейного экспоната у посетителя появляется интерес к окружающему миру, понимание истории, ценность экспонатов музея, которые отражают уже прошедшую жизнь, но часть истории.

Музей является уникальным учебным ресурсом, который помогает обществу развивать культуру памяти, формировать гражданское сознание и чувство гражданской ответственности. Посещение музея позволяет людям узнавать о прошлом и принимать участие в процессе реабилитации исторической правды.

Таким образом, можно сказать, что популяризация историко-культурного наследия через Музей памяти жертв политических репрессий является важным элементом формирования культурной самоидентификации общества. Музей помогает сохранить и передать исторические и культурные ценности следующим поколениям, формируя у них глубокое уважение к истории своей страны и ее культурному наследию. Музей несет важную и значимую роль в формировании культурно-развитой и образованной личности путем разных направлений и форм его работы. Сегодня музей – это носитель культурных традиций, мощное средство воспитания и образования человека, место для проведения досуга, место соприкосновения с прошлым.

Список литературы и источников

1. Акулич Е.М. Музей как социальный институт. Тюмень, 2004. с. 409.
2. Житкова С.А. Роль музея в патриотическом воспитании молодежи // Международный педагогический портал «Солнечный свет», 2023. [Сайт] URL:<https://solncesvet.ru/opublikovannyye-materialyi/rol-muzeya-v-patrioticheskom-vozpitanii-.16874496719/>;
3. Иванова Е.В., Линник В.Ю. «Интерактивные средства и методы в музейной работе с детьми». Национальная ассоциация ученых (НАУ) 2016, №5 (21)
4. Российская музейная энциклопедия. [Сайт] URL: <http://www.museum.ru/rme/>
5. Субботина О.В. Музейная образовательная среда как средство формирования культурного опыта личности. //Научная публикация, 2012. [Электронный ресурс] URL: https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=2885
6. Столяров Б.А. Музейная педагогика. История, теория, практика. Москва // Высшая школа 2004. 216 с.
7. Ченцова О.В. Образование и педагогические науки //Журнал Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. Москва, 2017: с.182.

ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ МУЗЕЙНОЕ ДЕЛО И ЕГО РОЛЬ

Т.М. Жолдасов

*«Әзірет Сұлтан» Ұлттық музей-қорығының
кіші ғылыми қызметкері*

Бүгінгі таңда музейлерде мультимедиялық технологияларды қолданысқа ендіру үлкен қарқында жүріп жатыр. Себебі, инновациялық-интерактивті технология музей затын ұсыну мен танытуда жаңа мүмкіндіктерді пайдалануға жағдайлар жасайды. Музей саласында жаңа технологияларды пайдалану, музей экспозициясына қатысты қалыптасқан ойларды түбегейлі өзгертіп, музей сүйер қауымды мүлдем басқаша, жаңарған экспозиция әлеміне саяхат жасатады.

Музей ісінде музей затын ұсынуда бұған дейін қолданылып келген әдістер бүгінгі заман тұтынушылары үшін қызықсыз болып барады. Біз баршамыз күнделікті өмірде түрлі технологиялар арасында өмір сүріп жатқандықтан, музейге келіп, витрина ішіне орналастырылған экспонаттарды тамашалау бұрынғыдай қызығушылықты оята алмайтындығы айқындалып отыр. Инновациялық технология, интерактивті әлем қоғам өміріне толыққанды еніп үлгерген бүгінгі күнгі қоғамға цифрлық дүние жақын бола түсті. Оның үстіне жоғарыда айтқанымыздай инновациялық технология ұсына алатын жаңа таным музей заттарын танытуда әлдеқайда ұтымды, әлдеқайда танымды әрі қызықты мүмкіндіктер ұсына алады.

Егер, музей ісінде инновациялық технологияны қолданудың бастапқы кезеңдерінде мультимедиялық технологияны қолдану музейшілер тарапынан қолдауға ие болмаған болса, бүгінгі таңда әлем музейлерінің арасынан кеңінен қолданысқа ендіріліп отыр (Лунёва Т.В., 2022).

Технология жетістіктерін музейлерде қолдану келушілердің жан толғаныстарын оятып, музейге жаңаша көзқараста қарауларына мүмкіндік береді. Сондықтан, виртуалды технологиялар мен толықтырылған шындық элементтерін музей саласында қолданылуы бүгінгі таңда өте өзекті тақырып болып тұр. Бұл екі технологияның музей ісінде қолданысқа ендірілуі экспонат негізінде шынайылықты көрсету мен сол жәдігер айналасында жаңаша танымды әлем қалыптастыруға жағдай жасайды.

Ресейдегі мемлекеттік Эрмитаждың директоры М.Б. Пиотровскийдің айтуы бойынша, музейдің табысты қызмет атқаруы, «музейден өзі өмір сүріп жатқан заманның табының сезілуінде. Табысты музей – заманның бір бөлшегі бола білген музей. Бүгінгі таңда табысқа жеткісі келетін музей келушілерге әрдайым жаңа әсерлер мен сезімдер сыйлап отыруы қажет деген сөз» (Конкурс «Меняющийся музей в меняющемся мире» (Конкурс «Меняющийся музей в меняющемся мире», <http://museum.fondpotanin.ru/publ/10333/>). Басқаша айтқанда бүгінгі таңда музей ісінде жетістікке жетудің құралы – музейлердің инновациялық қауқарын арттыру, яғни музейлерді заман ағымы, технология жетістіктері, тұтынушылардың талаптарына баса назар аударып, сұраныстарға мейлінше жауап беруге тырысу болып отыр.

Жалпы, «инновация» ұғымы латынның «жаңару, жақсару» мағынасын беретін – «innovato» сөзінен туындаған. Бүгінгі күні инновация сөзімен «заманауи технологияның қолданылуына байланысты өзгерулер» мен «креатив» сөздері де үндес келіп отыр (Лапин Н.И., 2008, с.234).

«Туризмдегі инновация» ұғымын сараптай келе В.С.Новиков музей ісі және туризмдегі инновация дегеніміз – «тұтынушыларды тарту мен олардың сұраныстарын

қанағаттандыру мақсатында жаңа заттарды, жаңа құбылыстар мен әрекеттерді қолдану» деген анықтама береді. (Новиков В.С., 2007, с.98).

Бүгінгі таңда музей ісінде қолданылатын осындай инновациялардың бірі, экспозицияларда интерактивті құрылғыларды қолдану болып отыр. Интерактивтілік - байланысқа түсе білу немесе диалогта болу деген мағына береді. Яғни, музейлерде ұсынылған интерактивті көрмелер бұл, музейге келуші мен экспозиция арасындағы өзара диалогтық байланыс. Интерактивті құрылғылар экспозицияда ұсынылған жәдігер туралы мәліметтерді мейлінше толық жеткізуге, қосымша мәліметтер арқылы жәдігер әлеміне мейлінше етене енуге көмектесе алатын қосалқы құрал.

Қоғамның бүгінгі өмір сүру салты нарық сұраныстарына негізделген таңда музей ісін заман талаптарына, тұтынушылар сұраныстарына сай ету, уақыт талаптарымен бір сарында дамуын қамтамасыз ету үшін музейлерде жаңа технология жетістіктерін пайдалану өзекті мәселеге айналып отыр.

Бұл орайда Ресейлік музейтанушылар музейлерде инновациялық технологияны пайдаланудың басты мақсаты «реалити» форматымен өмір сүруді қалайтын өскелең ұрпақты музейлерге тарту деген пікір білдіреді (О проблемах и перспективах развития музейного дела в Российской Федерации, 2019. с. 95). Дегенмен, инновациялық технологиялармен қоян-қолтық өмірді жас ұрпақпен қатар, қалыптасқан, орта жастағы қоғам өкілдерінің де кешіп жатқандығын ескеретін болсақ, олар тарапынан да инновациялық технология жетістіктеріне деген сұраныс туындайтыны хақ.

Бұған дейін жәдігерлерді сақтау, келешек ұрпаққа жеткізуді негізгі мақсат тұтқан музейлерде бүгінгі таңда экспозицияға қойылған музей затының аттрактивтілігін арттыру арқылы музейлерге келушілердің көңілінен шығып, музейлер қызметтерін тұтынушылардың санын арттыру үшін қажетті де маңызды талаптардың біріне айналып отыр.

Жаңа заманауи технологияның қолданылуы дегенде ең бірінші еске веб-сайттардың музей ісінде қолданысқа ендірілу қажеттігі келеді. Веб-сайттар музей ісін қолайластыруға, келушілерді музейге тартуда өте пайдалы дүние.

Веб-сайттарда музейдің жұмыс кестесі, билет және экскурсия бағалары, ұсынылып жатқан көрмелер жайлы т.б. көптеген мәліметтерді жариялап отыруға болады. Бұл өз кезегінде музей мен көрермендер арасындағы байланысты орнатып, өзара диалогтың қалыптасуына жағдай жасайды.

Бүгінгі күні музейлердің веб-сайттарынан бөлек, толықтай музей порталдарын қолданысқа ендірген музейлер де бар. Бұл порталдардан электронды билеттер алуға, кәдесыйлар сатылатын интернет-дүкендерді тамашалауға, музейдің көрме залдарына виртуалды турлар жасауға мүмкіндіктер береді. Музейдің жеке веб-сайты музейде өтетін мәдени-танымдық іс-шаралар, көрмелер және т.б. шаралар жайлы мәліметтердің жүктелуі арқылы музей көрермендерінің санын арттыруға үлкен мүмкіндіктер береді. Одан бөлек, әлеуметтік желілердегі оқырмандармен белсенді байланыс жасау арқылы музейді тамашалаушы аудиториямен тереңірек танысып, музейге келушілердің психологиялық портретін жасауға, сол арқылы музейдің қызмет көрсету аясын айқындауға септігі тиеді.

Қазіргі таңда кей музейлер eyetracking технологиясын қолданысқа ендіруді қолға алып жатыр. Бұл технологияны пайдалану тамашалаушы адамдардың көз жанарларының бағытын анықтап, олардың сұраныстарын айқындауға, осыған орай музей экспозициясын көрермендерге ыңғайлы нұсқада құруға мүмкіндік береді (Жандарбекова Т.А., https://www.researchgate.net/publication/356196905_primnenie_innovacionnyh_tehnologij_v_muzeah).

Оңтүстік Африка Мемлекетінің Стеллнбосс қаласында орналасқан музейде келушілер уақыт машинасымен уақыт кеңістігіне саяхат жасап көретін арнайы мультимедиялық құрылғы бар. Егер, құрылғының топсасын айналдыратын болса, өткен кезеңдерде де, болашақта да өзің таңдаған уақытқа қатысты экранда пайда болған бейнелер арқылы саяхат жасауға болады. Экрандағы кескіндер мен бейнелерді бірнеше тілдегі түсіндірме анықтамалықтардан тұратын экскурсиялық әңгімелеу толықтырып отырады (Лунёва Т.В., 2022, с. 69). Мұндай ерекше технологиялық мүмкіндіктер табиғи, тарихи-мәдени музейлердің танымдық ауқымын кеңітіп, музейлердің классикалық міндеттерінің бірі - білім беру функциясының ауқымын кеңейте түсетіні сөзсіз.

Кез-келген музей экспозициясының құрылуында маңызды орын алатын тәсілдердің бірі, ол проекция. Проекторлар көмегімен музейдің белгілі тақырыпты баяндайтын әр залдары ортақ құрылымды сақтайтын экспонаттардан құрылған жалпы экспозицияның бір бөлігі екендігін айқындап отыруға жағдай жасайды. Музей экспозициясында проекцияны қолданудың ең үздік үлгілерінің бірін Данияның Хельсингер қаласында орналасқан Ұлттық «Теңіз музейінен» тамашалай аламыз. Он бір проектордан тұратын толықформатты проекция келушілердің өздерін шын мәнінде теңіз әлемінде жүргендей сезінуіне мүмкіндік береді.

Музейлерде экспозиция жасауда таптырмас көмекші құрылғылардың бірі – интерактивті панельдер мен экрандар. Бұл құрылғылар музей ішіндегі залдарында бағыттаушы не экспозицияға қойылған жәдігерлер жайлы мәліметтер беретін өте қажетті құралдар. Музей экспозициясында орналастырылған экрандарда экспозицияға қойылған жәдігерлердің фотосуреттері, 3D форматтағы кескіндері мен жәдігерге қатысты мәліметтер қоса берілгенде тамашалаушының экспонат жайлы, жалпы экспозиция жайлы танымы кеңейіп, жәдігерге қатысты заманның болмысы жайлы түсінігі терендей түседі.

Қазіргі таңда музейлерде интерактивті панельдермен қатар, өзіңе қажетті контенттерді таңдап көруге мүмкіндік беретін интерактивті экрандар мен үстелдер, мәліметтік стендтер көптеп қолданысқа ендіріліп жатыр. Бұл заманауи инновациялық технология жетістіктері музей қорларында жинақталған жәдігерлер, тұрақты экспозициялар немесе көрмеде ұсынылып отырған жәдігерлер жайлы, көрменің құрылу процессінде қолданылған технологиялық, шығармашылық ерекшеліктер және т.б. мәліметтерді ұсынуда таптырмайтын құралдар.

Мәселен, «Екатеринбург қаласының тарихы музейінде» ұсынылған үлкен экранды интерактивті кітап беттерінде қала тарихына қатысты бірнеше тілде дыбысты мәліметтер, қаланың тарихына қатысты видео-фото роликтер ұсынатын жаңа үлгідегі танымдық интерактивті музейге келушілердің сұраныстарына жауап беріп, музейге келушілердің санын арттыруға ықпалын тигізіп отыр (<https://m-i-e.ru/>).

АҚШ-тың Кливлендтегі өнер музейінде үлкен сенсорлы экран арқылы музейдегі барлық материалдар туралы мәліметтерді, сонымен қатар, 3500-дей жәдігерге жоғарғы рұқсатта жасалған фотоларды әр-түрлі көлемде көріп, әр экспонатпен толыққанды танысуға мүмкіндік жасалған (Лунёва Т.В., 2022, с. 70).

Заманауи технологияларды музей ісінде қолданудың ең қажетті тұстарының бірі музей жәдігерлерін цифрландыру болып отыр. Жаңа технологиялар жәдігерлерді түрлі форматтарда суреттерге түсіріп, соның негізінде музейге келушілер мен музей заттарын зерттеушілерге затпен тікелей қатынасқа түспей ақ, жәдігер жайлы толыққанды мәлімет алуына мүмкіндік береді. Бұл жаңашылдық музей затының адаммен тікелей қатынасқа түсуінің, жәдігерді тұрақты сақтау орнынан жылжыту, жәдігер орналасқан

жердегі микроклиматты ауыстыру салдарынан орын алуы мүмкін зақымданудан сақтауға көмегі зор.

Музейлердің барлығында дерлік «Қолмен ұстауға болмайды» деген ескертпе жазбаларды көреміз. Адам баласы өзінің сезіну ерекшеліктеріне байланысты затты толық тану үшін басты сезім мүшелерінің бірі «Ұстап көру сезіміне» жүгінетіндігі белгілі. Ал, музейлердегі бұл тыйым-ескертпелер музейге келушілерге экспонатты, экспозицияны толық сезінуіне кедергі келтіретін фактор болып келді. Қазіргі таңда музей саласында 3D принтерлерінің көмегі арқылы музейлік заттардың көшірмелерін жасап, экспозицияларда пайдалану музейге келушілерге экспонаттардың біріме-бір көшірмелерін ұстап көру арқылы етене танысуларына мүмкіндік беріп отыр.

3D технологиясын пайдалану барлық қоғамдық салаларды қамтып келеді. Бұл технология жетістіктерін пайдалану музей саласына да етене ене бастады. 3D технология Швецияның «Жерорта теңізі музейінде» Мысыр мумияларының цифрлық модельдерін жасауда кеңінен қолданылған. Мумиялар тамографиялық сканерлеуден өткеннен кейін арнайы интерактивті үстелдерге орналастырылады. Бұлай жасау музейді тамашалаушыларды мумиялар анатомиясын қабат-қабатымен, мумия орналасқан саркофагтағы детальдардың барлығымен егжей-тегжейлі танысуларына керемет жағдай жасайды.

Қазіргі заманның технологиялық жетістіктері арқасында адамдар әлемнің бір бұрышында тұрып екінші бұрышта болып жатқан шараларға қатыса алады. Әлемнің маңдай алды музейлерінде өткізіліп жатқан онлайн-экскурсиялар осының нақты айғақтары. Мұндай экскурсияларға қатысу адамның рухани сұраныстарын өтеумен қатар, әлемнің түрлі белдеулерінде орналасқан жерлеріне саяхат жасап қайтқандай әсер қалдырары сөзсіз.

Қорыта келе айтарымыз, музейлерде инновациялық технологияларды пайдалану тұрасында мамандар екі түрлі пікірді ұстануда. Олардың бір тобы инновациялық технологиялар музейге келуші аудиторияны тартушы негізгі құрал бола алмайды деген пікірді ұстанады. Олардың заманауи технологияны музей ісінде қолданбау қажеттігіне келтірер негізгі себептері, инновация технологиясын ендіру музейдің ғасырлар бойы қалыптасқан тарихи жәдігерлерді жинақтау, сақтау, білім беру сияқты негізгі функцияларының маңызын төмендетеді деген ой болса, екінші себебі, экономикалық тиімсіздігінде дейді. Себебі, инновация технологиясының ұсынатын сервистері өте қымбатқа түседі. Оны жаңа технология шыққан сайын жаңартып, жетілдіріп отыру музейлер үшін тиімсіз деген пікірде.

Екінші топтағы мамандар заманауи технологияның жоғарыда келтірілген және т.б. саланың дамуына тигізер пайдасын алға тартады. Заманауи технологиялық жетістіктерді музей ісінде пайдалану саланың дамуына, музейге келушілердің санын арттыру, соның арқасында қоғамның мәдениетін, түрлі салалардағы білімін арттыру, тарихи жәдігерді өзі өмір сүріп отырған заман көзімен көре алу, жәдігердің бойындағы жай көзбен көруге мүмкін бола бермейтін тұстарын көру, жәдігермен тікелей қатынассыз байланыс жасау, жәдігерлер сақтығын қамтамасыз ету сияқты т.б. көптеген артықшылықтары бар. Дегенмен, инновациялық технология өздігінен музейдің негізгі құралы бола алмайтындығын естен шығармау керек. Технология жетістіктері музейлердің негізгі құралы – жәдігерлерді мәліметтер мен визуалды деректермен толықтырушы құрал.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Лунёва Т.В. Современные технологии в музеях. НОЭМА | НОНМА 2022, №1 (8) с. 66–74

2. Конкурс Меняющийся музей в меняющемся мире [Электронный ресурс]. URL: <http://museum.fondpotanin.ru/publ/10333/>
3. Лапин Н.И. Теория и практика инноватики: Учеб. пособие. Москва: Логос, 2008. – 328 с.
4. Новиков В.С. Инновации в туризме. Москва: ИЦ «Академия», 2007. – 208 с.
5. О проблемах и перспективах развития музейного дела в Российской Федерации. Результаты комплексного социологического исследования: анализ мнений музейного сообщества и населения РФ (реальных и потенциальных посетителей) / Министерство культуры Российской Федерации, Москва: Институт наследия, 2019. – 282 с.
6. Жандарбекова Т.А. Применение инновационных технологии в музеях. // Sworld Journal. Issue 8 / Part 2, 6–10. [Электронный журнал] URL:https://www.researchgate.net/publication/356196905_PRIMENENIE_INNOVACIONNYH_TEHNOLOGIJ_V_MUZEAN
7. Музей истории Екатеринбурга: [Сайт] URL:<https://m-i-e.ru/>

ХАН АБЫЛАЙ И ЕГО ВРЕМЯ В МУЗЕЙНОЙ ЭКСПОЗИЦИИ

Б.Н. Жунусов

*Специалист отдела истории
«Резиденция Абылай хана управления культуры,
развития языков и архивного дела акимата СКО»,
магистр гуманитарных наук*

А.Х. Алимжанов

*Специалист отдела истории
«Резиденция Абылай хана управления культуры,
развития языков и архивного дела акимата СКО»*

В истории Казахской земли немало замечательных государственных и военных деятелей, которые посвятили свою жизнь великой цели – служению интересам народа. В этой плеяде не меркнувшей звездой светит имя хана Абылая, озаряя в настоящее идеи сохранения единства нации, территории и независимости. Наш город Петропавловск имеет прямое историческое отношение к деятельности хана Абылая, здесь находился его ханский двор и дом, построенный за «государьеву» службу.

Развитие и формирование государственности любого народа имеет объективные причины и предпосылки, которые являются закономерным итогом предшествующих этнополитических, социально-экономических и духовно-идеологических процессов, но нельзя сбрасывать со счетов как показывает история и субъективный фактор, величие и мудрость отдельных государственных лидеров, представителей народа.

В создании казахской государственности, согласно историческим данным такую роль играли ханы, султаны, бии, батыры.

Высшая государственно-исполнительная власть всегда принадлежала ханам и султанам-чингизидам, и в казахской истории со времён образования государства не было ханов самозванцев, нечингизидов. Нелишне так же подчеркнуть, что если в других странах цари, эмиры, короли и императоры занимали трон по наследству, без выборов, то казахские ханы, всегда публично избирались на всенародных собраниях, причем из нескольких кандидатур, на альтернативной основе, что говорит о традициях демократизма в управлении государством и устройстве власти.

С каждым ханом связан определенный этап истории народа, курс внутренней и внешней политики, укрепления национальной государственности и сохранения территориальной целостности. Разные люди занимали ханский трон и отличались они друг от друга личными качествами, политическим весом в степи, судьбой и местом в истории. В этой связи самого пристального внимания и изучения заслуживают биографии тех деятелей прошлого, которые способствовали укреплению независимости и территориальной целостности Казахстана.

Эпоха XVIII века выдвинула многих знаменитых деятелей казахской истории среди которых ярко выделяется личность хана Абылая.

В период правления которого значительно укрепилась казахская феодальная государственность, которому удалось восстановить территориальные владения Казахского государства. В период своего десятилетнего правления он осуществил значительные преобразования в становлении государственности.

Жизненный путь восхождения во власть, данный ему происхождением был тернистым в молодые и далеко не простым в зрелые годы. Ак-суек, чингизид рано потерявший родителей из-за междоусобиц, вынужден был скрываться в степи

бедствовать и бороться за свое существование. Абыльмансур – Сабалак – Абылай, три имени хана и каждая овейна легендами и преданиями, из глубины веков несущая нам любовь к Родине, непреклонное мужество и гордость, целеустремленность к восстановлению поправленного генетического права на власть.

Согласно источникам и шежире настоящее имя его – Абыльмансур. В пятом колене его предком является Есим-хан, давший вполне законченное государственное устройство Казахскому ханству, документ «Древняя тропа хана Есима», в четвертом – Жангир-хан «Салкам», прославивший себя как полководец и батыр в битвах с джунгарами. Абылаем звали деда Абыльмансура, прозванным как Абылай Кровопийца, за свою жестокость, отцом Абыльмансура был Коркем-Уали (Вали Красивый). В свою очередь, от Абылай хана ведут родословную в качестве внуков Кенесары и Чингис, с сыном Шоканом занявшие диаметрально противоположные позиции по отношению к имперской политике царизма. Если искать более отдаленных предков Абылай хана, то его генеологию можно возвести к младшему сыну Джучи – Тока-Темиру. Без такой родословной, т.е. не будучи чингизидом, он не мог быть верховным ханом всех казахов.

В возрасте пятнадцати лет откликнувшись на призыв «Аттан!» юный Абыльмансур вступает в ополчение батыра Богембая и принимает активное участие в битве против джунгар. В это ужасное и кровавое время, как писал Шокан Уалиханов «...обращает на себя всеобщее внимание султан Абылай, участвуя во всех набегах, сначала как рядовой воин он показывает подвиги необыкновенной храбрости и выносливости. Полезные советы его и стратегическое соображения упрачивают за ним имя мудрого» (Валиханов Ч.Ч., 1985, с 112).

Абылай действительно перенес много испытания и борьбы, пока значение его не возросло до того, что «...Киргизы считали его воплотившимся духом (арвах), ниспосланным для совершения великих дел. Он был два раза в плену, спасения от Галдан-Церена считается чудом, тем более что он убил его любимого сына Чарча» (Валиханов Ч.Ч., 1985, с 113).

В 1743 году казахские послы при содействии Российских властей освободили султана Абылая из плена.

В 1771 г. создались условия для избрания Абылая общеказахским ханом. Осенью 1771 г. после длительных консультации представители всех трех жузов прибыли в древнюю столицу ханства – город Туркестан для выборов нового хана. Безоговорочную поддержку Абылаю оказали влиятельные жырау Бухар Калкаманулы, султаны Абулфеиз и Болат, правители казахов младшего жуза, кроме Нуралы хана, представители среднего и старшего жузов. При большом стечении народа по казахскому обычаю Абылай был поднят на белой кошке и провозглашен ханом трех жузов.

Как говорил А. Левшин, «он приобрел оный (титул) победами над торгоутами и по смерти Абулмагамета, избиранием не только от всех орд Киргиз-казачьих, но и от Туркестанцев и Ташкентцев» (Левшин А.И., 1996, с 254).

Несмотря на всенародные признания и титул хана трех жузов, власть Абылая была неабсолютной. Некоторые родоправители недовольные властью хана пытались даже свергнуть его военной силой.

Абылай прекрасно понимал, что для выживания в изменившейся внешнеполитической ситуации Казахскому ханству необходимо изменить политическую систему в сторону большей централизации. Для достижения этого хан действовал по нескольким направлениям.

В первой четверти XVIII века каждое родовое объединение было практически автономно и управлялось своими биями, родоправителями. При этой системе хан во

многим зависел от воли биев и не имел больших возможностей влиять на принятие решений на уровне отдельных родов. В 20–30-х годах XVIII века эта система стала меняться, начала расти роль султанов, приглашавшихся тем или иным родом в качестве военачальника и политического лидера. Абылай стремился внести в управление жузов и больших объединений элементы федерализма на основе традиционной казахской ментальности. В роли таких правителей выступили многочисленные сыновья хана. В 1774 году правителем части Старшего жуза был назначен султан Адиль, для которого Абылай построил городок в долине Таласа и заселил его каракалпаками. В северо-восточном Жетысу правил другой сын Суюк, в Центральном Казахстане – Касым. Почти все земли Среднего и Старшего жузов были разделены между сыновьями хана. Только в Младшем и в западной части Среднего жуза правили султаны – потомки хана Каипа, в некоторых районах Центрального Казахстана – потомки хана Барака, а в приграничных с Китаем землях и на Сырдарье – потомки хана Абулмамбета.

Второй комплекс мероприятий, предпринятых ханом Абылаем для усиления центральной власти – опора на деятельность одной личности и её личностные качества. Так, хан Абылай, вопреки традиционным представлениям обычного права, присвоил себе право приговаривать преступников к смертной казни. Эта прерогатива ранее была только у суда биев. Значительно ограничены были права советов биев и съезда старейшин-родоправителей. Однако традиционность обычного права, недостаток реальных рычагов управления не позволили Абылаю до конца провести реформу политической системы ханства. К тому же вся система управления была почти разрушена войнами. Элементы федерализма тесно переплетались с родовыми принципами управления, власть хана по-прежнему в значительной мере ограничивалась биями и султанами. Прочность государственной машины целиком и полностью зависела от авторитета самого хана, его умения находить компромиссы во время решения сложных политических проблем.

Внешняя политика хана Абылая также характеризовалась гибкостью и компромиссностью. Его отношения с такими сильными государствами, как Россия и Китай, значительно отличались от отношений со среднеазиатскими государствами. Хан, прекрасно сознававший мощь колониальных империй, пытался в отношениях с ними проявлять максимальную гибкость, с одной стороны, не отказываясь от признания российского протектората, с другой – не допускать усиления влияния обеих держав в своих владениях. «Казахи с самого начала держались двойственно, – говорил цинский император в своем указе 1779 года, – ... когда Абылай подчинился нам, Россия присылает протест, заявляя, что Абылай является подданным и что поэтому нам не следует принимать его в свое подданство. Мы отвечали тогда: «Вы говорите, что Абылай ваш человек. Если бы вы хорошо управляли им, он ни в коем случае не перешел бы в наше подчинение... И как вы, русские, сможете воспрепятствовать этому?.. Если в будущем возникнет подобный инцидент, поступать следует осторожно» (История Казахстана в 5 томах, 2000, с 255).

С одной стороны, Абылай постоянно убеждал китайские власти в своей лояльности, с другой – представлял дело так, что он «к российскому двору гораздо усерднее..., а с китайским ханом корреспонденцию продолжает для одного виду того, чтоб подчинённым его киргис-кайсакам не причинялось от китайцев обид и притеснений» (История Казахстана в 5 томах, 2000, с 255).

Хан не только старался таким образом обезопасить свои владения от агрессивных соседей, но и извлечь определенные выгоды, применяя политику лавирования между крупными империями.

Отношения Абылая со своими южными соседями были иными. В Жетысу, которые благодаря усилиям Абылая, вновь стало казахским регионом, продолжались столкновения с кыргызами и Абылай периодически совершал походы против них. Подобные акции предпринимались в 1774 и 1779 годах. Последняя привела к подчинению части кыргызских народов Казахскому ханству. Война с Ташкентом и Ходжентом привела к возвращению казахам Сайрама, Шымкента, Сузака и Ташкента. Таким образом, внешнеполитическая деятельность Абылай хана в 70-х годах XVIII века привела к временному восстановлению единства Казахского ханства, упрочению его на международной арене.

Ни один казахский хан не имел такой ни до, ни после Абылая неограниченной власти. Это было связано, прежде всего, с безусловно, харизматическим характером его власти. Шокан Валиханов говорил, что «уважения (к хану) имело какой то мистический характер... Этот хан, действуя деспотически против свободных льгот, освященных временем, умел облечь свои действия в такую форму, что потомство считает его святым» (Валиханов Ч.Ч., 1985, с 116).

В 1780 году на семидесятом году жизни Абылай хан скончался и был похоронен в мавзолее Ходжи Ахмеда Яссави.

В результате вхождения территории Среднего жуза в состав Российской империи, в 1752 году на высоком побережье р. Ишим (Есиль) было начато строительство крепости св. Петра. Поводом для возведения крепости послужило налаживание политических и торгово-экономических отношений между российской администрацией и ханской властью. В связи с этим возникла необходимость в строительстве также специальной резиденции хана для решения вопросов, возникших в ходе участвовавших казачьих рейдов в степь, угоном скота у коренного населения и захватов земельных участков. Архивные материалы свидетельствуют, что «по просьбе его Абылая, для пребывания его построен прямо у крепости св. Петра, вверх по р. Ишиму в горах Енгистау, в 1765 году деревянный дом» («Енгистау» или «Ен Кыстау» означает с каз. яз. «долина для зимования») (ГАСКО, Ф.158, о.1, д.295. с. 33).

Дом был предназначен не только для пребывания, но и для решения конфликтных ситуаций. Впоследствии, предположительно во время одного из пожаров, деревянное здание полностью сгорело, а на его месте в 1829 году было возведено двухэтажное каменное, которое в дальнейшем в народе получило название «Абылайдың ақ үйі». История здания неразрывно связано с фактами и преданиями из жизни хана Абылая. В XX веке здание использовалось для различных административно-хозяйственных нужд.

В 80–90-х годах прошлого столетия здание-памятник остался не востребовавшимся и из-за отсутствия ремонтно-восстановительных работ зданию был нанесен значительный ущерб.

В 2003 году проведено изучение и исследование документов в архивах гг. Москвы, Омска, Алматы по истории русско-казахских отношений на рубеже XVIII–XIX вв., что подтвердило нахождение резиденции ханской ставки Абылая в г. Петропавловске.

По инициативе акимата Северо-Казахстанской области в бытность акима области Мансурова Т.А. был разработан проект по воссозданию и реставрации «Резиденции Абылай хана», который осуществлялся в рамках выполнения Государственной программы «Культурное наследие» на 2004–2005 годы. Ремонтно-восстановительные работы начались в апреле 2005 года, финансирование осуществлялось из средств республиканского бюджета (рис.1.).

Общая площадь зданий и сооружений - 1288,5 м²

Общая площадь участка - 0,8232 га

Разработка проектно-сметной документации - ТОО «Севгражданпроект»

Генподрядчик – ТОО «Строительная корпорация «Кулагер»

Художественно-оформительские работы – ТОО «Фирма Дара»

Памятник Абылай хан на коне» - ТОО «Аста KZ»

Скульптурная композиция памятника «Абылай хан на коне»

Авторы проекта: скульптор Сатыбалдин К.К., архитектор Баймагамбетов С.К., Затай В. В.

Постамент – гранит куртинский, серо-коричневого цвета. Размеры – 2.70 *10м* 4м, вес – 81 тонна.

Фигура памятника «Абылай хан на коне» - бронза, литьё. Высота – 5,40 м, вес скульптуры – 7 тонн.

КГКП «Резиденция Абылай хана» акимата Северо-Казахстанской области Министерства культуры и информации Республики Казахстан зарегистрирован в Департаменте юстиции Северо-Казахстанской области 13 ноября 2007 года.

Предметом деятельности предприятия является научно-исследовательская деятельность в культурно-просветительской сфере, создание условий наиболее полного удовлетворения эстетических, духовных и культурных запросов населения, хранение, изучение и публичное представление музейных экспонатов и музейных коллекций, развитие народных промыслов, сохранение культурных ценностей, памятников истории и культуры, возрождение ремесел.

Виды деятельности:

1. экспозиционно–выставочная деятельность
2. экскурсионное, лекционное и консультативное обслуживание посетителей
3. комплектование музейных фондов
4. организация творческого и просветительского взаимодействия музеев области, республики
5. издание и реализация печатной продукции по исследуемым темам
6. организация познавательного досуга разных категорий посетителей

Музей работает по годовому плану, где предусмотрены работы экспозиционные, фондовые, массовые. Поступление в фонды музея идет через закуп и дарение.

На сегодня 01.01.2025 в фондах находятся 599 ед. хранения, из них ОФ – 335 ед., НВФ – 264 ед.

Наличие библиотечного фонда с архивными данными о жизнедеятельности Абылай хана:

1. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Алматы: «Атамұра», 2010.

2. «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821». В 2-х томах. Алматы 2014.

3. «Исторические личности». Тоғусбаев. Алматы кітап, 2007.

4. Қазақтың ханы – Абылай: Өмірі мен қызметіне қатысты құжаттар мен материалдар; ғылыми бас. құраст., қазақша ауд., көрсеткіштерін түзеген және түсініктерін жазған З. Тайшыбай - Алматы: Ел-шежіре , 2011.

5. АБЫЛАЙ ХАН. Энциклопедия / Бас. ред. Б.Ө. Жақып. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2013. – 656 б.

6. Абылайдың ақ үйі / Ж. Самрат ... Астана: [б. ж.], 2010. – 159 б.

7. Абуев К. Хан Абылай и его время. Астана: Елорда, 2006. 304 с.

8. «Абылай ханның қара жолы». Кокшетау 2020.

9. Бабалар рухына тағзым. Сборник статей. 2021.

10. XVI–XVIII тома – «Абылай хан», Насенов Б. Алматы-Новосибирск, архивы Омской области и Москвы. 2005, 2011.

11. Смағұлұлы О., Мұхтар К., Оразаққызы А. Абылай хан: Тарихи-антропологиялық зерттеу. - Алматы: Ата мұра, 1999. – 176 б.

12. Книга «Абылай ханның қамқа тоны және Байдалы би»: научное издание/ Ред. алқасы М.Жолдасбеков, Қ.Салғараұлы, А.Сейдімбек және т.б. - Астана: Күлтегін, 2007. - 176 б.

13. Оловинцев А.Г., Табулдин Г.Ж. Чингизиды: династии и эпохи. – Астана: Астана, 2010. – 370 с.

21 августа 2008 года состоялось знаменательное событие не только для нашего города, но и для всей Республики – открытие музейного комплекса «Резиденция Абылай хана». Открыл комплекс Первый Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев.

Северо-Казахстанская область получила уникальный музей нового типа, не имеющий аналогов в Республике.

Экспозиция музея состоит из 4 залов. Основа экспозиции – жизнь и деятельность Абылая хана – государственного и политического деятеля Казахского ханства XVIII века.

Экспозиция комплекса не только знакомит посетителей с основными событиями жизни Абылай хана, но и уделяет значительное внимание воспитанию в посетителях чувств патриотизма и преданности Родине.

В связи с тем, что интерес к личности Абылай хана не угасает, число посетителей музея с каждым годом возрастает.

С 2017 года музей комплекс Резиденции Абылай хана по государственной программе «Рухани жанғыру» включен в сакральную карту РК. (рис.2).

Список использованной литературы

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинение в пяти томах.Т.4. Алма-Ата: Казахская Советская энциклопедия, 1985. – 461с.

2. Левшин, А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей / Общ.ред. М.Козыбаева. Алматы: Санат, 1996. – 656 с.

3. История Казахстана в 5 томах Т.3. Алматы: Атамұра, 2000. –768 с.

4. СКГА. Ф. 158., оп. 1., д. 295, л. 33.

5. История государственности РК. Курс лекции. Петропавловск, 2002.

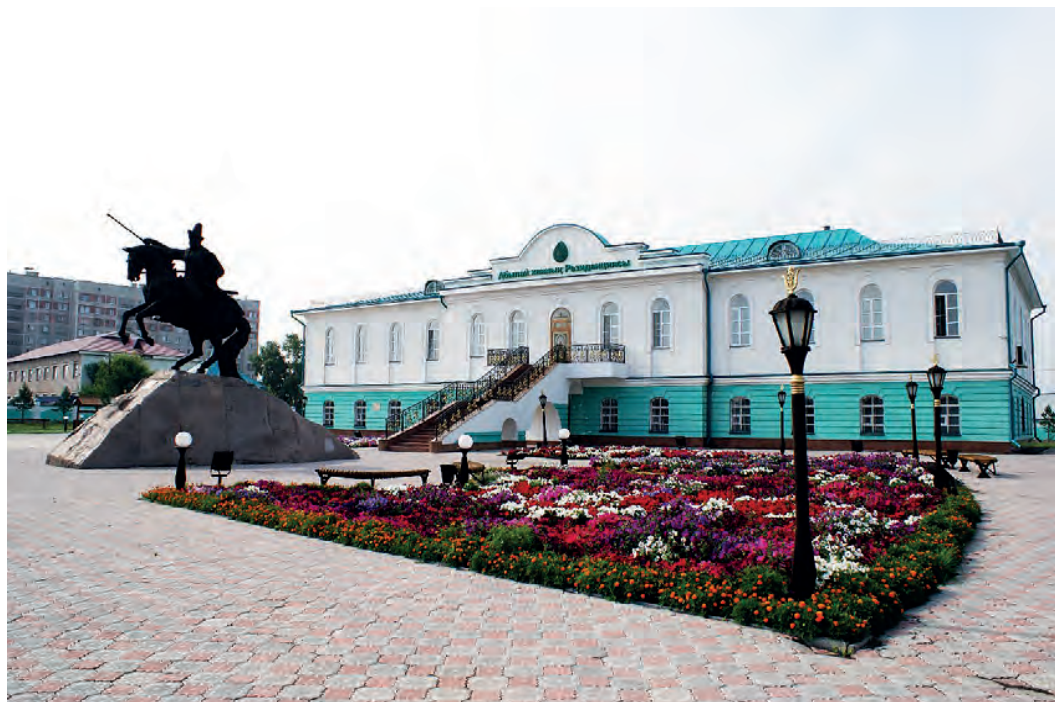

Рис. 1. Музейный комплекс «Резиденция Абылай хана»

Рис. 2. Экспозиционные залы музея

«ӘЛЕМ ТАРИХЫ» ПӘНІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕР МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

В.К. Қайырбекова

*Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік университетінің
2 курс магистранты*

Қазіргі жаһандану жағдайында тарихи білім беру тек фактілерді меңгертумен шектелмей, оқушылардың азаматтық ұстанымын, мәдениетаралық түсінігін, тарихи ойлау қабілетін қалыптастыруды көздейді. Әлем тарихы пәні – тарихи оқиғалар мен құбылыстарды жаһандық тұрғыда қарастыра отырып, оқушылардың дүниетанымын кеңейтетін, қазіргі заманғы қоғамдық-саяси үдерістерді түсінуге жол ашатын маңызды пәндердің бірі. Қазақстан Республикасында жалпы орта білім беру жүйесінде жүзеге асырылып жатқан жаңартылған білім беру мазмұны, құндылыққа бағдарланған тәсіл мен құзыреттілікке негізделген оқыту тұжырымдамасы тарих пәні мұғалімдерінен оқытудағы әдістер мен тәсілдерді түбегейлі қайта қарауды талап етеді. Бүгінгі таңда тарих сабағы – оқушы үшін тек ақпарат алу емес, өз бетінше іздену, саралау, талдау, пайымдау және қорытынды жасау алаңы болуы тиіс.

Бүгінгі білім беру кеңістігі түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Қоғамның ақпараттануы, жаһандану үдерісі, жаңа технологиялардың қарқынды дамуы – білім беру мазмұны мен оқыту әдістеріне жаңа талаптар қоюда. Осы тұрғыдан алғанда, мектептегі гуманитарлық пәндердің, соның ішінде әлем тарихын оқыту әдістемесін жаңғырту – уақыт талабы. Тарих – тек өткенді баяндау емес, ол – қазіргі мен болашақты түсінудің негізі, адамзаттың әлеуметтік жады мен құндылықтық бағдарын қалыптастыратын ғылым. Әлем тарихын оқыту арқылы оқушылар өз елінің ғана емес, әлемдік өркениеттің даму кезеңдерін, әртүрлі мемлекеттердің тарихи тәжірибесін, мәдениетін және халықаралық қатынастардың қалыптасу жолдарын зерделейді. Бұл – оқушылардың тарихи танымын, сын тұрғысынан ойлау қабілетін, азаматтық позициясын, мәдениетаралық толеранттылық пен жаһандық көзқарасын дамытуда ерекше маңызға ие. Алайда дәстүрлі оқыту әдістері қазіргі Z және Alpha буынының ерекшеліктеріне толық сай келмейді. Олар қысқа әрі көрнекі ақпаратты тез қабылдайды, интерактивтілікке, визуалдық қолдауға, практикалық әрекетке бейім. Сондықтан оқушының белсенді танымдық әрекетін қамтамасыз ететін, цифрлық сауаттылықты дамытатын заманауи оқыту технологияларын тарих сабағына енгізу – аса маңызды міндет.

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – жалпы орта білім беру ұйымдарының 9-сыныптарында «Әлем тарихы» пәнін оқыту барысында заманауи әдістер мен білім беру технологияларын тиімді қолдану мүмкіндіктерін ғылыми-әдістемелік тұрғыдан негіздеу, оқушылардың тарихи танымын қалыптастыру мен дамытуға ықпал ететін педагогикалық шарттарды анықтау.

Осы мақсатты жүзеге асыру үшін келесі зерттеу міндеттері айқындалды:

- Әлем тарихын оқытудың қазіргі жағдайына теориялық талдау жасау;
- Әлем тарихы пәнін оқытуда қолданылатын заманауи әдістер мен технологиялардың түрлерін саралау;
- 9-сынып оқушыларына арналған көмекші құрал мазмұнын әдістемелік тұрғыдан құрастыру және құрылымдау;

- Заманауи әдістерді тәжірибелік тұрғыдан қолдану нәтижелерін талдау;
- Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, әдістемелік ұсынымдар әзірлеу;

Зерттеудің теориялық базасы ретінде отандық және шетелдік педагогика ғылымының жетістіктері, жаңартылған білім беру мазмұны бойынша қабылданған нормативтік құжаттар, оқу бағдарламалары мен әдістемелік ұсынымдар пайдаланылды. Атап айтқанда, ҚР Оқу-ағарту министрлігі бекіткен жалпы орта білім берудің үлгілік оқу бағдарламасы (2022); 9-сыныпқа арналған «Дүниежүзі тарихы» оқулығы мен оқу-әдістемелік кешендері; Заманауи цифрлық платформалар мен ресурстар (BilimLand, e-history.kz, Kahoot, Quizizz, Google Classroom т.б.); Мұғалімдер мен оқушыларға жүргізілген сауалнама және сабақ бақылау нәтижелері.

Әдістер:

- салыстырмалы-талдау әдісі,
- эмпирикалық бақылау,
- практикалық-әдістемелік талдау,
- мазмұндық сараптама,
- сұхбат (интервью) әдісі қолданылды.

Жаңа білім беру парадигмасына сәйкес, мұғалім – білім беруші ғана емес, оқушының тұлғалық дамуын бағыттаушы ментор рөлін атқарады. Тарихты оқытуда оқушылардың тек білім алушы емес, зерттеуші, талдаушы, пікір айтушы ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Мысалы, Бірінші дүниежүзілік соғыстың себептерін зерттеу сабағында оқушы:

- тарихи деректермен танысады,
- себеп-салдарлық байланыс орнатады,
- түрлі елдердің көзқарасын салыстырады,
- пікір білдіріп, қорытынды жасайды.

Бұл Bloom таксономиясының жоғары деңгейлерінде жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Интерактивті әдістер оқушы мен мұғалім арасындағы кері байланысты күшейтіп, оқушыларды сабаққа белсенді тартуға мүмкіндік береді. Ең тиімділері: «Ой қозғау», «Ыстық орындық», «Сұрақ-жауап алаңы» – сыни ойлауды дамытады; Дискуссия, пікірталас, рөлдік ойындар – әртүрлі көзқарасты талдауға үйретеді; Тарихи симуляциялар – оқиғаның ішкі логикасын сезінуге мүмкіндік береді (Жанбырбаев А., 2020). Мысалы, «Ялта конференциясы» тақырыбында оқушылар КСРО, АҚШ, Ұлыбритания елдерінің өкілдері рөлінде сөйлейді. Олар өз елінің ұстанымын қорғап, дәлел келтіреді. Бұл – рөлдік ойын арқылы тарихи ойлау мен азаматтық ұстанымды қалыптастыру тәсілі.

Цифрлық құралдар – бүгінгі білім беру үдерісінің бөлінбес бөлігі. Әсіресе, тарих пәнінде визуализация және интерактив мүмкіндіктері аса қажет. Оқу үдерісінде заманауи ақпараттық және компьютерлік технологияларды қолдануға байланысты мәселелерді қамту П.Кирштейн, В.Кафенбергер, Х.Фрезе, В.Дженсен, Р.Вильямс, Б.Гершунский, В.Глушков сияқты ғалымдардың фундаменталды роботтарында басталды және дамыды (Қырғызхан Г.А, 2022). BilimLand, e-history.kz ресурстарындағы анимациялық видеолар, 3D карталар, тесттік тапсырмалар оқушыны дерекпен жұмыс істеуге, қорытынды жасауға үйретеді. Kahoot, Quizizz платформалары арқылы өткізілетін интерактивті тесттер мен ойындар оқушыларды сабақты белсенді қабылдауға ынталандырады. Мұндай тәсіл әсіресе Z және Alpha буынына тән визуалды қабылдау мен қысқа ақпараттық ағынға бейім оқушылар үшін өте тиімді (Федянина Т.П., 2023). Мысалы, 9-сыныпта «Қырғи-қабақ соғысы» тақырыбын түсіндіру барысында бейнематериал

көрсету, интерактивті картамен жұмыс және соңында Kahoot-викторина ұйымдастыру – оқушылардың сабақта белсенділігін арттырады.

Кез келген тарихи тақырыпқа арналған сабақтарда көрнекі материалдарды пайдалану оқушылардың өткен өмірді елестету және бейнелеу қабілетін дамытуға ықпал етеді. Мұндай иллюстрациялық материалдар ақпараттық және цифрлық технологиялардың арқасында заманауи әдістемелік және ғылыми әдебиеттерде кеңінен қолданыла бастады. Алайда, бұл мәселе бойынша зерттеулер ХХ ғасырдың екінші жартысында басталып, 1960–1970 жылдары ғалымдар тарихты оқыту әдістемесін жасаған кезде күшейе түсті. АКТ-ны қолдана отырып, оқытушылар құрамының әртүрлі типтерін сабақта қалай пайдалануға болатындығын қарастырайық: - Энциклопедиялар мен электронды кітапханалар тарих және қоғамтану сабақтарында мультимедиялық саяхат жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, орта буындағы саяхат сабақтары: «Ұлы Жібек жолы» немесе «Ежелгі Греция туралы мифтер», аға сілтемеде: «Ұлттық-азаттық қозғалыс», «Ұлы Отан соғысы» оқушыларға зерттелген уақыт, оқиғалар мен халықтар тақырыбына еруге мүмкіндік береді (Қырғызхан Г.А., 2022).

Жоғарыда айтылғандай, тарих пәні – ұлттық сананы мен патриотизмді қалыптастыратын пән. Сондықтан бұл пәнді оқыту әдістері үлкен маңызға ие. Бүкіл әлемде және біздің елде кең таралған цифрлық трансформациялар мен құралдардың әсері көптеген салаларда, соның ішінде білім беруде айқын көрінеді. Цифрлық өкілдіктер мен интерпретациялардың танымалдығы мен әсерінің артуы нақты түсіндірулер мен тиісті сұрақтар қою арқылы фактілер мен шындықты ашуды талап етеді. Тарихты оқытуда цифрлық экрандарды қолдануға бағытталған зерттеулер телешоуларға, фильмдерге және деректі фильмдерге артықшылық берілетінін көрсетті. Сонымен қатар, интернеттегі және әлеуметтік желілердегі мазмұнның кең таралуы біздің өмірімізде білім көзі ретінде маңызды рөл атқара бастады. Дегенмен, тарихты оқытуда интернеттегі және әлеуметтік желілердегі мазмұнды пайдалану мен тиімділікке бағытталған зерттеулер өте аз.

Зерттеушілер ақпараттық құралдар, тест сұрақтары, электронды оқулықтар, жағдайлық зерттеулер, интернеттегі оқу материалдары, суреттер, аудио, видео, анимациялар, кестеле мен графиктер, ойындар және интерактивті тақта элементтері сияқты білім беру және цифрлық элементтерді біріктіреді. Алайда, көптеген адамдар дәстүрлі оқыту әдістерінен тыс жаңа материалдарды, технологияларды және құралдарды қолдана отырып, тарихты оқыту қиын, мағынасыз, қымбат, білім беру құндылығы жоқ және тек көңіл көтеруге арналған деп санайды (Prensky M.,2010). Қазіргі жастар үшін ақпараттық және цифрлық технологияларды пайдалана отырып оқыту – оқушыларды тәрбиелеудің негізгі әдісі мен нысаны болып қала береді. Даму ерекшеліктеріне байланысты, олар біздің өткен тәжірибемізге қатысты өзгеше түсінік қалыптастырып қабылдауды, бұл олардың дүниетанымда жаңаша қортынды жасап, түйсінуіне мүмкіндік береді.

Қазіргі ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдалану негізінде жаңа педагогикалық әдістерді қалыптастыруға бағытталған білім беру жүйесін ақпараттандыруды зерттеу істері оқулықтар шығарумен қатарласа немесе оның алдында атқарылуы керек. Заман талабына сай күнделікті сабаққа видео, аудио қондырғылары мен теледидарды, компьютерді қолдану айтарлықтай нәтижелер беруде. Әсіресе, олардың тиімділігі:

1. Қашықтықтан білім алу мүмкіндігінің туындауы;
2. Қажетті ақпаратты жедел түрде алу мүмкіндігі;

3. Экономикалық тиімділігі (бару, келу, тұрмыс тауқыметі т.с.с. материалдық шығынды қажет етпеу);

4. Білім сапасына әсері етуі. Әсіресе, тіл білімін игеруде (ағылшын, орыс, қазақ т.с.с. тілдерді) айқын сезіледі;

5. Іс-әрекет, қимылды қажет ететін пәндер мен тапсырмаларды оқып үйренуге (би өнері, қол еңбек, дене шынықтыру сабақтары т.с.с.);

6. Қарапайым көзбен көріп, қолмен ұстап сезіну немесе құлақпен есту мүмкіндіктер болмайтын табиғаттың таңғажайып үрдістері мен әртүрлі физикалық, химиялық, биологиялық тәжірибе нәтижелерін көріп, сезінуге мүмкіндік береді;

7. Оқушылардың ой-өрісін, дүниетанымын кеңейтуге де, ықпалы зор (теледидардағы ғылыми – көпшілік, рухани, тарихи танымдық хабарлар мен компьютерлік жүйедегі шахмат, дойбы, тоғызқұмалақ т.с.с. логикалық ойындар) (Салыкова А.Қ., 2020).

Жаңартылған оқу бағдарламасының негізгі принциптерінің бірі – азаматтық құндылықтарды қалыптастыру. Тарихты оқыту барысында мына құндылықтар дамиды:

- Отаншылдық – ел тарихын құрметтеу, ұлттар достығын түсіну;
- Толеранттылық – басқа мәдениет пен ұлтқа төзімділікпен қарау;
- Ашықтық және жауапкершілік – тарихи деректерге сыни көзқарас білдіру.

Сонымен қатар, құзыреттілік тәсіл бойынша оқушыда мына дағдылар қалыптасуы тиіс: тарихи дерекпен жұмыс істеу (ақпараттық құзыреттілік); мәселе қою және оны шешу (зерттеушілік құзыреттілік); өз ойын дәлелдей білу (коммуникативтік құзыреттілік); уақыт пен кеңістік аясында оқиғаны сараптау (Шегенова З.К., Сламбекова Т., 2024).

Финляндия, Жапония, Канада, Ұлыбритания сияқты елдерде тарихты оқыту:

- пәнаралық байланысты нығайтуға,
- зерттеушілік жұмыс ұйымдастыруға,
- оқушының дербес позициясын дамытуға бағытталған (Zhurasova A. Sh., 2012).

Жапонияда тарих сабағында оригиналды деректер (күнделіктер, хаттар, фотосуреттер) пайдаланылады. Ұлыбританияда оқушылар өзіндік эссе, қорытынды жазады. Финляндияда жобалық жұмыс пен пікірталас – негізгі әдістердің бірі.

Әлем тарихын оқытуда заманауи әдістер мен технологияларды жүйелі қолдану – оқушылардың тарихи танымын тереңдетудің тереңдетудің, дүниетанымын кеңейтудің және тұлғалық дамуын қамтамасыз етудің тиімді жолы болып табылады. Заманауи әдістер мен технологиялар: оқушыны тек тыңдаушы емес, белсенді әрекет етуші тұлға ретінде қалыптастырады; тарихи үдерістерді логикалық, себеп-салдарлық байланыста түсінуге үйретеді; тарихи сананы, мәдениетаралық диалогты, құндылықтық бағдарды дамытады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, интерактивті әдістер мен цифрлық құралдарды қолдану оқушылардың:

- қызығушылығын 2 есе арттырады;
- есте сақтау деңгейін 60–70%-ға дейін жоғарылатады;
- өз бетімен білім алу дағдысын дамытады.

Сондықтан да тарих пәні мұғалімі ХХІ ғасырдың жаңа буын оқушыларына лайық оқыту модельдерін, технологиялық құралдарды және шығармашылық тәсілдерді еркін меңгеруі қажет. Оқушының жеке қабілетін дамытатын, сыни және тарихи ойлауды қалыптастыратын, білім алуға ынталандыратын жаңа әдіс-тәсілдер мен технологиялар бүгінгі тарих сабағының негізгі талаптарына айналды.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Жанбырбаев А. Инновационные методы в сфере образования. Алматы: Издательство Казахского университета, 2020.

2. Қырғызхан Г.А. «Заманауи мектептің 5–7 сыныптарында Қазақстан тарихын оқытудағы цифрлық технологияларды қолданудың теориялық және практикалық мәселелері» Каз НПУ Алматы, 2022.
3. Prensky M. Digital natives, digital immigrants. On the Horizon. MCB University Press, (5). – Pp.1–6. (2010).
4. Салықова А.Қ. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) болашағы мен дамуы // <https://kuam.kz/kk/akparattyk-kommunikaciya-lyk-tehnologiyalard-yn-akt-bolashagy-men-damuy> , 08.06.2020
5. Шегенова З.К.,Сламбекова Т. «Қазіргі білім беру жағдайында орта мектепте тарихты оқытудың әдістемелік ерекшеліктері» Журнал серии «Педагогические науки», 2024
6. Zhurasova A. Sh. «Europalyk bilim беру koordinattaryndagy kazirgi sabak» innovaciya-lyq keshendi zho-basynyng elektrondyк materialdary. Қостанай: Monreal'. 2012.
7. Федянина Т.П. Изобразительная наглядность в современном историческом образовании // Студенческий электронный журнал «Стриж».2023. №5 (52).

ПРЕДЫСТОРИЯ ПОЯВЛЕНИЯ МУЗЕЕВ В ПАВЛОДАРСКОМ ПРИИРТЫШЬЕ

Г.Б. Нурахметова

Заместитель директора Павлодарского областного историко-краеведческого музея им. Г.Н. Потанина

Павлодарское Прииртышье – регион с богатейшей историей, один из крупнейших промышленных и образовательных центров Республики Казахстан. Музейное дело в Павлодарской области имеет свою уникальную историю и свое особое место в культуре региона. Однако проблема истории музейного дела по-прежнему остается одной из самых неизученных в исторической науке. Внимание ученых в основном обращалось на общее социально-экономическое и культурное развитие Павлодарской области. За пределами поля исследований оставались проблемы становления и развития музейного дела в регионе.

Еще в конце XIX – начале XX вв. в Павлодарском Прииртышье происходит формирование благоприятных условий, которые впоследствии привели к созданию первого областного музея. На наш взгляд, большое влияние на развитие музейного дела в г. Павлодаре оказал г. Семипалатинск в котором были сосредоточены представители ссыльной интеллигенции и местные интеллигенты, активно участвовавшие в общественной жизни края.

В 1883 г. в рамках просветительской работы областного статистического комитета в г. Семипалатинске был создан первый музей.

В 1893 г. музей был передан Обществу попечения о начальном образовании. В 1902 г. музей принял Семипалатинский подотдел. Как отмечал К. Рычков: «Подотдел привел музей в порядок, – имеющиеся предметы сгруппированы в коллекции, которые, в свою очередь, разделены на пять отделов». Это благоприятно сказалось на посещаемости музея, если в 1893–1894 гг. музей посетило 263 человека, то начиная с 1903 года его посещаемость резко возрастает с 720 человек до 2873 в 1913 году. В работе музея активное участие принимали члены общества Н.Я.Коншин, В.Н. Белослюдов, А.Н. Белослюдов, И.Е. Мирошниченко и другие.

Участие в работе музея таких выдающихся исследователей сказалось на качественном росте уровня развития музея, пополнении и систематизации его коллекций и фондов. Ряд этих исследователей проводили свои научные изыскания и на территории Павлодарского Прииртышья. В частности Н.Я. Коншин интересовался социально-экономическим положением, культурными успехами, историей Павлодарщины.

31 марта 1902 г. по распоряжению военного губернатора области в Семипалатинске был открыт подотдел Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества крупнейшей научно-исследовательской организации Российской империи. Создание организационной структуры объединило исследователей краеведов – историков, географов, экономистов.

Создание музея и подотдела Императорского русского географического общества способствовали изучению истории и культуры казахского народа. Семипалатинские краеведы проделали значительную работу по сохранению культурного наследия казахов.

Развитие краеведения в Павлодарском крае имеет давнюю историю. В изучении истории и культуры края принимали участие И.Г. Андреев, М. Чорманов, Г.Н. Потанин, Н.Я. Коншин, А. Букейханов и другие исследователи (Андреев И.Г с. 6). Работа этих исследователей заложила основу для последующего развития краеведческих

исследований в регионе. Яркий след в истории края оставили творческие личности М.-Ж. Копеев, С. Торайгыров (Жиренчин А.М., 1987, с.134–135, 138–140).

С приходом Советской власти в 1920-х гг. было создано Общество изучения Киргизского края, переименованное в 1925 г. в Общество изучения Казахстана. Его членами были выдающийся востоковед и этнограф А.А. Диваев, композитор музыковед и собиратель казахских народных песен А.В. Затаевич и другие. Наиболее пристальное внимание историков привлекали революционная и национально-освободительная борьба казахского народа, для развития промышленности важны были полезные ископаемые. Поэтому создавались филиалы Общества в различных областях и городах республики. Такие научные общества вовлекали в краеведческую работу широкие слои населения (Нурахметова Г.Б. 2003, с.8).

Краеведческая работа в Казахстане велась как на основе существовавших до революции научных обществ, так и новыми организациями, при создании которых бережно перенималось все то ценное, что было в опыте и традициях дореволюционного краеведения. Подобным примером может служить Общество изучения Казахстана — прямой наследник Оренбургской архивной комиссии и отдела Российского географического общества, ставшее центром краеведческой работы в республике. Общество имело пять отделов: историко-археологический, естественно-географический, этнографический, экономический и агрономический, а также отделения в Уральске, Кустанае, Урде, Кокчетаве (Козыбаев И.М., 1990, с.39–40).

Семипалатинское общество краеведения и окружной музей в 1929 году разработали и издали отдельной брошюрой программу изучения родного края в школах, которая была распространена среди школ губернии. Павлодарский окружной отдел народного образования своим циркулярным указанием обязывал все школы организовать обучение учащихся в соответствии с этой программой. О том, какое значение придавалось тогда внедрению краеведения в школах, можно судить по постановлению бюро Павлодарского окружного комитета ВЛКСМ. В принятой по докладу заведующего Иртышской школы крестьянской молодежи (ШКМ) резолюции 21 января 1929 года записано: «усилить краеведческую работу ШКМ, тесно связав ее с ОКРЗУ (окружное земельное управление. — Г.Н.) и окроно с тем, чтобы в ближайший год выявить точное направление производственной работы ШКМ». Для осуществления руководства методически и краеведческой работой школ создаваясь районные и окружные методбюро. В революции совещания директоров школ Павлодарского Окроно им поручалось «провести работу по изучению местного края с тем, чтобы в текущем году собрать этнографические сведения, историю сел, экономику и быт» (Ахметова С.Ш., 1982, с.119–120).

Из этого следует, что краеведческое движение имело повсеместное распространение не только в г. Павлодаре, но также в районных центрах области. Это способствовало обогащению знаний учащихся и активизации собирательской работы, что в конечном итоге способствовало увеличению музейных экспонатов и сохранению ценных сведений об истории края.

В 1936 г. было образовано Павлодарское отделение Общества изучения Казахстана. Эти сведения были почерпнуты нами из статьи ученого секретаря отделения И. Маслова в газете «Большевицкий путь» за 1938 год. 25 апреля 1938 г. Облоно создало организационное бюро общества в составе: Ташмагамбетова, Д.П. Багаева, Ф. Бандуры. Кроме того, общество имело собственную фотографию «Казахстан», которой заведовал Дмитрий Поликарпович Багаев. Каждому члену отделения было

дано конкретное задание по сбору материалов для составления истории Павлодарского края (Нурахметова Г.Б., 2003, с.8–9).

17 мая 1938 г. было официальное постановление оргкомитета КазЦИК по Павлодарской области об организации Областного Оргбюро общества изучения Казахстана. Председателем Областного Оргбюро был назначен Яковлев (председатель Облплана), заместителем Баймагамбетов (зав. ОблОНО). Было постановлено организовать при Бюро промышленно-геологическую, сельскохозяйственную и историческую секции, при этом разрешено по мере необходимости создавать другие секции. Было предложено «...развернуть работу по организации низовых ячеек Общества изучения Казахстана во всех крупных предприятиях, каждом совхозе и учебных заведениях с добровольным охватом членства из рабочих, колхозников, учащихся и др., широко разъясняя огромное политическо-экономическое значение изучения Казахстана. ...Предложить Оргбюро Общества (изучения) Казахстана немедленно приступить к организации Облмузея, поручить Горсовету подыскать помещение» (Гос архив Ф.5, оп.1, д.226, л.63–64).

Большой вклад в работу павлодарского отделения внес замечательный краевед, фотограф Д.П. Багаев. Он был избран членом-корреспондентом Западносибирского отделения Императорского русского географического общества. Его снимки нередко помещались в периодических изданиях и становились предметами частных коллекций. Став одним из организаторов Павлодарского отделения Общества изучения Казахстана Д.П. Багаев активно занимается краеведением. В его фотографиях были запечатлены история, культура, экономика развивающегося Павлодарского региона (Артамонова Л.В. 2003, с. 68–71; Рахимжанов Г.Х., 2003, с.13).

Создание Павлодарского отделения было важнейшим явлением в истории краеведения Павлодарской области. Впервые было создана специальная организационная научно-исследовательская структура занимавшаяся проблемами естественно-географического, историко-археологического и этнографического изучения Павлодарского края.

В годы работы Павлодарского отделения область посетили ряд крупных исследователей, внесших заметный вклад в изучение природных богатств края. В Баянауле в 1926 г. побывал омский профессор П. Драверт, обнаруживший грот с писаницами, названный позже в честь первооткрывателя «Гротом Драверта». В 1927 г. на этом же месте побывал известный геолог Русаков, друг и коллега выдающегося ученого Баянаула К.И. Сатпаева, обнаруживший здесь запасы корунда. Все это способствовало развитию интереса к родному краю (Нурахметова Г.Б., 2003, с.9).

В 1927 г. в Павлодаре и Баянауле побывал этнологический подотряд антропологического отряда во главе с видным этнографом Ф.А. Фиельструпом. Антропологический отряд возглавлял известный археолог и этнограф С.И. Руденко. Материалы собранные в ходе работы в дальнейшем послужили для выявления антропологического состава, описания хозяйства и культуры казахского населения Северо-Восточного Казахстана (Масанов Э.А. 1966, с.323).

В 1928 г. в Павлодаре побывал будущий академик – палеонтолог Ю.А. Орлов, обнаруживший в отложениях правого берега Иртыша уникальное захоронение животных, живших на территории нашей области 12–15 млн. лет назад, относящиеся к так называемой гиппариновой фауне. В этих раскопках непосредственное участие принимал как фотограф и краевед Д.П. Багаев, а зарисовки этих разработок были сделаны местным художником Батуриным (Нурахметова Г.Б., 2003, с.9).

В мае 1929 г. как сообщает газета «Большевистский путь» инициативная группа организовала первый краеведческий кружок в школе II ступени. Первые палеонтологические находки, сделанные семьей Лагутиных, по совету Ю.А. Орлова были отправлены в Омский музей, поскольку в Павлодаре музея еще не было (Нурахметова Г.Б., 2003, с.9).

Как видно, усилиями ученых и краеведов в Павлодаре постепенно накапливались уникальные материалы. Палеонтологические материалы с памятника «Гусиный перелет» составляют богатейшую коллекцию редких видов вымерших животных в республике. Собирательство было основным видом деятельности местных краеведов. Не имея собственного помещения для хранения коллекций краеведы в целях сохранности экспонатов были порой вынуждены передавать их в другие музеи. Естественно такое положение дел не могло продолжаться долго и местные власти стали проявлять инициативу по созданию собственного музея.

В сентябре 1939 г. Партийные органы приняли решение к 20-летию Казахской ССР открыть в 1940 г. в Павлодаре краеведческий музей. 19 ноября 1940 г. областное отделение «общество изучения Казахстана» постановило «образовать на базе юбилейной выставки, организованной силами общества и фотографий Д.П. Багаева» краеведческий музей. 20 июня 1942 г. было принято решение областного Совета депутатов и трудящихся об основании музея в г. Павлодаре и поручить заведующему ОблОНО З. Акишеву подыскать помещение для музея и утвердить штат (Соколкин Э.Д., 2003, с. 12, 17, 18, 80). Эта дата официального создания первого краеведческого музея в Павлодарской области.

Создание музея в 1942 г. было намеренно в виду того, что музей должен был стать наглядным примером демонстрации патриотизма и любви к Родине, вдохновлять население на самоотверженный труд и подвиги в борьбе с фашизмом. Поэтому не случайно, что в первую очередь были осуществлены сборы материалов касающихся борьбы с белогвардейцами, годами установления советской власти в крае и первыми годами борьбы с фашистами. Все это способствовало с одной стороны подчеркиванию исторического профиля и воспитательной роли музея, что надолго стало определяющей задачей для краеведческого музея в Павлодарской области.

Первым директором музея в 1944 г. был назначен Д.П. Багаев. Его богатая коллекция собственных фотоснимков и предметов старины стала закладным камнем для образования фонда музея. Впоследствии коллекция Д.П. Багаева стала основой для образования мемориального музея его имени в 2001 году.

Таким образом, образование первого краеведческого музея в г. Павлодар было не стихийным процессом или инициативой исходящей от партийных органов, а было подготовлено в результате планомерной и целенаправленной деятельности ряда краеведов и ученых. Сотрудничество с научно-исследовательскими организациями и музеями, развитие образования и культуры, собирательство местных краеведов, создание первой научной организации – Павлодарского отделения Общества по изучению Казахстана, все это в совокупности стало основой для создания краеведческого музея в г. Павлодаре. Создание краеведческого музея в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. было не случайно. Музей стал одним из органов пропаганды патриотизма местного населения.

Список литературы и источников

1. Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. – Алматы: Гылым, 1998. – 280 с.

2. Артамонова Л.В. Дом-музей Д.П. Багаева // Культурное наследие Павлодарского Прииртышья. Сборник статей, посвященный 65-летию Павлодарской области и 60-летию Павлодарского областного историко-краеведческого музея. - Павлодар: Павлодарский областной историко-краеведческий музей им. Г.Н. Потанина, 2003. – 95 с.
3. Ахметова С.Ш. Историческое краеведение в Казахстане. – Алма-Ата: Казахстан, 1982. – 168 с.
4. Букейханов А. Избранное / Гл. ред. Р. Нургалиев. – Алматы, «Казак энциклопедиясы», 1995. – 479 с.
5. Жиренчин А.М. Из истории казахской книги. – Алма-Ата, Казахстан, 1987. – 144 с.
6. Коншин Н.Я. Труды по казахской этнографии. – Павлодар: НПФ «ЭКО», 2005. – 310 с.
7. Козыбаев И.М. Накопление исторического материала, историческое краеведение // Историческая наука Советского Казахстана (1917–1960 гг.): Очерки становления и развития. – Алма-Ата: Гылым, 1990. – 272 с.
8. Кузембаев Н.Е. Среднее Прииртышье в источниках и материалах (1917-1990 гг.). Сб. документов и материалов. Т. 3 /. - Павлодар: Кереку, 2008. - 248 с.
9. Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. – Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1966. – 323 с.
10. Нурахметова Г.Б. От кружков до музея // Культурное наследие Павлодарского Прииртышья. Сборник статей, посвященный 65-летию Павлодарской области и 60-летию Павлодарского областного историко-краеведческого музея. – Павлодар: Павлодарский областной историко-краеведческий музей им. Г.Н. Потанина, 2003. – 95 с.
11. Потанин Г.Н. Избранные сочинения в трех томах. Том 3. Труды по истории, этнографии и фольклору. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2005. – 500 с.
12. Рахимжанова Г.Х. Павлодарские краеведы // Культурное наследие Павлодарского Прииртышья. Сборник статей, посвященный 65-летию Павлодарской области и 60-летию Павлодарского областного историко-краеведческого музея. - Павлодар: Павлодарский областной историко-краеведческий музей им. Г.Н. Потанина, 2003. – 95 с.
13. Соколкин Э.Д. Летопись Павлодарского областного историко-краеведческого музея (60 лет) // Культурное наследие Павлодарского Прииртышья. Сборник статей, посвященный 65-летию Павлодарской области и 60-летию Павлодарского областного историко-краеведческого музея. –Павлодар: Павлодарский областной историко-краеведческий музей им. Г.Н. Потанина, 2003. – 95 с.
14. Чорманов М. Казахские народные обычаи. – Караганда: ТОО «Арко», 2000. – 103 с.
15. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 3. – Алматы: «Атамұра», 2000. – 768 с., илл., карты.
16. ГАПО. Ф. 5., оп.1, д.226, л. 55
17. ГАПО. Ф. 646. оп.1, д.186, л. 590
18. ГАПО. Ф. 785. оп.1. д.1, л. 281

ҚАЗЫНАМЫЗ – РУХАНИЯТ, ЖЕТЕР БИІК АСУЛАР

Ж.Т. Рахатова

*ШҚО сәулет-этнографиялық және
табиғи-ландшафттық музей-қорығы
Халықтық және сәндік-қолданбалы өнер
бөлімінің ғылыми қызметкері
koloner_dastur
zako_ai@mail.ru*

Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық және табиғи-ландшафттық музей-қорығы мен Дәулет Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университетімен бірлесе жұмыс жасап келе жатқанымызға үш жылдан асты. Нақтырақ айтқанда халықтық және сәндік-қолданбалы өнер бөлімінің ғылыми қызметкері Жадыра Тоқтарбекқызының басшылығымен оқу жылына жоспар құрылды. Мұнда арнайы танымдық бағдарлама, шаралар барлығы аса ыждахаттылықпен жоспарланып, бекітілді. Жоспар бойынша қызықты жұмыстар атқарылуда. Әр оқу жылына 4–6 шара жоспарланған болатын. Лекция, экскурсия, қолөнер шеберлік-сағаты және танымдық педагогикалық сабақтар белгіленген уақыт бойынша өткізілуде.

Осы жылдар ішінде ұйымдастырылған шаралар музейде немесе университет қабырғасында өтті. «Қазақстан тарихы және әлеуметтік - саяси пәндер» кафедрасының Аға оқытушысы, гуманитарлық ғылым магистрі Урюстюмова Айзат Ишимбаевнамен белгіленген жұмысымыз жалғасуда. Өскемен қаласы Қ.Қайсенов көшесі, 67 музей ғимаратының залында «Дәстүр мен қолөнер» деген қазақтың дәстүрлі қолөнері құрақ құраудан және этно әшекей жасаудан шеберлік-сағат ұйымдастырылды.

Бұл шеберлік-сағаттың мақсаты: ұлттық қолөнерге баулу, қолөнерге қызығушылықтарын арттырып, студент жастарымыз мәдени мұраға жақын болуларына жетелеу (1, 2, 3 суреттер).

С. Аманжолов атындағы университеттің оқытушылары, сонымен қатар республика бойынша жинақталып құрылған «Аламан құрақ» мүшелері, құрақшылар Айжан Умбетова мен Асель Абиевалар қатысуымен қызықты бола түсті. Студентер құрақ құрау, ою-өрнекті ойып, төртбұрыштарды қиып оны тігуді және түсіне қарай үйлесімдіпен орналастыруды жасап үйренді. Соңында әр студенттің қолында әдемі төртбұрышты құрақ құралып шықты. Және де Алена Кузьминаның көрсетуімен және басшылық жасауымен әшекейлер жасауды үйренді. Студенттер білезік тоқып, барлығы естелікке қолдарына тағып қайтты.

Келесі шеберлік-сағат арнайы студент-жігіттер үшін ұйымдастырылды. Өскемендік танымал шебер, ұста, тері илеуші, ағаш оюшы, «Қазақстан дизайнерлер одағының» мүшесі Нұржан Есхожин ұстаз тәжірибесімен бөлісті. Қатысушылар түрлі қазақтың қолөнері туралы қызықты мағлұмат алып, өз қолдарымен бұйымдар жасап үйреніп қана қоймай, олардың жасалу жолдары туралы біліп қайтты. Шебер металға жылқының бейнесін бедерлеуді ыждағаттылықпен үйретті. Қамшыны 8 таспа қылып токуды және ағаштан бұйым оюды көрсетті. Барлық жігіттерге құрал жабдықтар жеткілікті болды. Олар әр бұйымды ерекше ықыласпен жасады. Мұнда топтық жұмыс та көрініс берді. Екі-үш бала өз қалауларымен толық бір бұйым жасап шығарды. Жастар тағыда келуге, бұйымдар жасауды жалғастыруды қалайтындарын жеткізді, разылықтарын білдірді.

Шеберлік-сағат 1–1,5 сағат өтеді, әрине осы аз уақыт ішінде бір бұйымды аяқтау немесе меңгеріп алу мүмкін емес дегенмен студенттер тырысты, қызығып ықыласпен

үйренді. Қолөнерші Н. Есхожин қазіргі таңда бірнеше мұраны қатар жаңғыртып келе жатқан бірегей ұста.

Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күніне арналған «Тәуелсіздік-мәңгі жасасын» атты дәріс өткіздім (11-сурет). Мақсаты: Қазақстанның азаматы ретінде ел тұғыры тәуелсіздікте екенін жеткізу, еліне деген адал сезімін қалыптасыру және ұлттық рухын ояту. Дәріс үш кезеңнен тұрды: кіріспе бөлімі, зал бойынша экскурсия жүргізілді, екі топқа бөлініп Қазақстан картасы мозайкасын құрау және тест сұрақтарына жазбаша жауап беру. Сондай-ақ логикалық сұрақтар қойылып, рефлексиямен аяқталды. Студенттер белсенді, қызығушылықпен қатысып отырды. Менің бір байқағаным жастардың бойында ұлттық рухтың бар екені және ауызбіршілік көрінді. Бірінші топтың атауы «Қыран», ал екінші топ «Бірлік» болды. «Бірлік» тобының ұпай саны басым болып, жеңімпаз атанды. Дәріс соңында бір-бірімізге жылы лебіз білдіріп, естелікке суретке түстік.

Өз басшылығыммен студенттермен бірге Қ. Қайсенов көшесі, 67 музей ғимаратының «Шығыс Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнері» көрмесін тамашалап, облыс шеберлерінің туындыларымен таныстық. Әр бұйымның жасалу жолы, қазақы салт-дәстүрлер жайлы мағлұмат берілді. Студенттер сұрақтар қойып, менің жауабымды тереңірек түсінуге тырысты. «Біз-Қазақстан халқымыз» атты көрмені де шолып шықтық.

Соңғы уақытта келген студенттерге:

– Музейде саяхаттауда не сезінесіңдер?, - деп сұрақ қойдым.

– «Бұрынғы заманда қалай осы дүниелермен өмір сүрді екен деп ойлайтынмын» - десе біреуі,

– «Неткен шеберлік иә, дәстүрлі заттарды жасап сақтап жүрген», - деп келесісі ой бөліседі,

– «Музей мен үшін рухани байлық, тазалық және өнер шыңы» - деп сүйіспеншілік білдірген студентке риза болдым.

Міне, осындай ойларымен бөліскен немесе қандай да бір ой түйіндеген жастарымыз көп болсын деп тілек тіледім!

Студент-жастар «Әз-Наурыз» мерекесі қарсаңында қазақтың дәстүрлі қолөнері: біз кесте, киіз басу, тоқымашылық, ағаш ою, тас кесу, тері өңдеу, айшықты сурет салу және т.б. қолөнер түрлерімен таныстырылды (4, 5 суреттер). Университеттің дәріс залында презентация арқылы мағлұмат жеткізілді. Сонымен қатар Қазақстан Ұлттық арнасының сайтынан алынған қазақтың салт-дәстүрі туралы бейнеролик тамашалады.

Қазақтың ұттық музыкалық аспаптар туралы «Халық өнері – аспап» атты жылжымалы көрме көрсетілді (6,7 суреттер). Бұл көрмеде қобыз, домбыра, сазсырнай, жетіген, дауылпаз, сыбызғы, шертер, прима қобыз және т.б. аспаптар ұсынылды, шығу тарихы мен жетілу жолдары жайлы айтылды. Сондай-ақ мынадай қызықты ақпараттар айтылды: мысалы қара домбыраны 1–2 ай шертпей тұрып қалса, ол өз әуенін жоғалта бастайды яғни дыбысы төмендей береді;

– домбыраның бірнеше түрі бар олар

– қобызды алғаш бақсы заманында қолданғаны айтылды

Жылжымалы көрме студенттерге танымды болды, қызықты өтті. Өнерлі студент қыз көрме соңында Құрманғазы Сағырбайұлының «Адай» күйін домбырада ойнап берді.

- «Күй халықтың еркіндік жолындағы ерлік күреске толы ой-идеясын екпінді ұран түрінде беруге құрылған. Осы күй қазіргі кезге дейін өзгеріссіз орындалып келеді. Домбырашы Қали Жантілеуов 1934 жылы Алматы қаласында кәсіби сахнада

«Адай» күйін алғаш рет орындаған. 1935 жылы Лұқпан Мұхитов орындауында күйтабаққа жазылып, ол «Амангелді» көркем фильмінде пайдаланылды, ал композитор Ахмет Жұбанов «Адай» күйін оркестрге түсірді» - деп өзім білетін деректерді көпшілікке айтып бердім.

Сонымен қатар студенттер осы жылдары музей-қорықтың Солжағалау кешеніне де саяхат жасап тұрды. Этноауылдағы әрбір қонысқа кіріп тұрмыс мәдениетімен танысып, тамашалап қайтты (8-сурет). «Халықтық және сәндік-қолданбалы өнер» бөлімінің маманы болғандықтан, мәдени мұраны жалғастыру, облыс бойынша қолөнер шеберлерінің туындыларын дәріптеу, мәдени іс-шараларға облыс қолөнершілерін белсенді қатыстыру мақсаттарымның бірі болып табылады. Әсіресе қазақтың дәстүрлі қолөнерін жаңғыртып жүрген қолөнер шеберлерімен белсенді жұмыс істеймін, күні кеше ғана қазақтың байырғы қолөнері киіз басудан үлкен шеберлік-сағат ұйымдастырдым, Астаданадан келген Республикалық «Ұршық» қоғамдық бірлестігінің негізін қалаушы Бибігүл Лаубайқызы Өскемендік қолөнершілер мен университет студенттеріне тақия жасауды үйретті. Шеберлік-сағатқа

8 адам қатысып, 3–3,5 сағаттың ішінде әппақ тақияны басып шығардық.

Университет қабырғасында «Қазақ – қолөнері өнеге» атты шеберлік-сағат ұйымдастырдым (9,10 суреттер). Мақсатым мынадай болды: Қазақ халқының ою-өрнегімен студент-жастар жақын танысын, оюды салу үйлестіруді білсе екен деген ниет. Бұл шеберлік-сағат мағанда өте пайдалы болды. Ал студент-жігіттер қайыс өруді үйренді. Студент-қыздарымыз қошқар мүйіз оюды матадан қиып екінші матаға түсіруді, бірнеше оюдың мағынасы жайлы тыңдап отырып үйренді, жасап көрді. Көрсеткен Жұлдыз Уалиева шебер болды. Ол кісі авторлық құрақтардың кәсіби маманы, қыз жасауын заманауи жолмен дәріптеп жүрген шеберіміз.

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университетінің I–II курс студенттеріне арнайы жоспармен оқу жылы барысында өткізілетін дәріс және іс-шаралар қатары түрлі бағытта қызықты және танымды болатынына екі жақта дән риза. Себебі дәл осы шаралар арқылы әрбір студент рухани құндылықтар – адамгершілік, әділдік, мейірімділік, сыйластық және басқа да мәдениетті қолдайтын мінез-құлық пен сенімдер екеніне, қазақ халқының бай мұрасына, өнеріне және қазақтың әдемі салт-дәстүрімен сусындайды.

Әр өткен шара университет сайтында және бөлім инстаграм (koloner_dastur) парақшасында жарияланып отырады. Алдағы уақытта да үзбей бірлесе жұмыс атқарамыз деген сенімдемін. Студенттермен әр кездесуім мен үшін үлкен тәжірибе, жаңа идея, жаңа танымдық білім. Әр өткізілетін дәріске дайындалуым арқылы мен өз білімімді де шыңдаймын. XXI ғасыр – білімнің заманы. Жастар тек бір салада емес, бірнеше бағытта білімді әрі жан-жақты болуға тырысуы керек. Жаңа тілдерді меңгеру, ғылымға қызығушылық таныту, заман ағымына сай технологияларды игеру – жастардың басты міндеті. Білім тек жоғары оқу орнында алынатын нәрсе емес, ол өмір бойы үздіксіз ізденістен тұратынын білетін білімді, адал, Қазақстанымызды шетелге насихаттайтын жастар көп болсын деп тілеймін!

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ «АЛТЫНЕМЕЛ» МЕМОРИАЛДЫ МУЗЕЙІНІҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ

М.О. Рахатова

*Шоқан Уәлиханов атындағы
«Алтынемел» мемориалды музей меңгерушісі*

Ерте заманнан бері ата-бабалардан жеткен мұрамен сонау тарихтан сыр шертетін жәдігерлерді жұрт назарына ұсынуда музейдің алар орны ерекше.

Осы тұрғыда Шоқан Уәлиханов атындағы «Алтынемел» мемориалды музейі республикамыздағы деңгейі жоғары музейлердің қатарында. Қай кезде де, қай жерде де ұлт мақтанышы болған Шоқан Уәлиханов жайында, оның еңбектерінің орасан екенін айту, жазу, зерттеу таусылмайтын қазына деп есептеймін.

Шоқанның қабірі басына ескерткіш орнату жұмыстары 1956 жылы басталды. Алғашқы жобаны алматылық сәулетшілер әзірлегенімен, кейін Мәскеуден сәулетші Маргарита Ващенко шақырылды. Ескерткіш материалы ретінде Қордай қарьерінен алынған қызғылт гранит колданылды (1,2 суреттер).

1958 жылы құрылыс аяқталып, ашылу салтанаты өтті. Митингке Қазақстанның түкпір-түкпірінен мәдениет, ғылым, өнер қайраткерлері, жазушылар, журналистер қатысты. Академик Сақтаған Бәйішев, жазушы Сәбит Мұқанов, академик Әлкей Марғұлан сияқты тұлғалар сөз сөйлеп, Шоқан мұрасының мәнін атап өтті. Салтанатта ақ жамылғы алынып, көпшілікке қола барельефі бар еңселі гранит ескерткіш ұсынылды.

Шоқан Уәлихановтың өмір жолын, ғылыми қызметін және ағартушылық идеяларын ұрпаққа жеткізу мақсатында Жетісу облысы, Кербұлақ ауданы, Шанханай ауылдық округі, Матай тауының бөктерінде орналасқан «Алтынемел» мемориалды музейі ашылды. Бұл музей – ұлы ғалымға деген халқымыздың құрметінің белгісі әрі мәдени-ағартушылық орталық.

Есімі Жетісу мен Күреңбел өңіріне мәлім Ұлы Отан соғысының ардагері, колхоз құрылысының шебер ұйымдастырушысы Шоқан Уәлиханов атындағы «Алтынемел» мемориалды музейінің негізін қалаушы, қазақтың бір туар ұлы, ғұлама ғалым, этнограф саяхатшы, Шоқан Уәлихановтың есімі мен еңбегі Жетісу жерінде мәңгі сақталып қалуына өзіндік үлес қосқан Игібай Базарбайұлы Базарбаев.

Атақты Сәбит Мұқановтың Шоқан Уәлиханов жайлы пьесасындағы «Ғалым Көкшетауға жерленді» деген бұрмаланған фактіні жөндеткізіп, Игібай Базарбаев Жетісудің Матай тауының жотасында жатыр деп жапанға жар салды. Онымен қоймай Шоқанның қараусыз қалған зиратын, жоғары жақтан келген адамдарға көрсетіп, жаңа ескерткіш плита қоюына ықпал етті. Жалпы бір ауыз сөзбен айтсақ Игібай ақсақал Шоқанның мүсін-ескерткіштің эскизін сыздыртып, орнатуына, музей құрылысының салынуына тікелей ұйтқы болған азамат.

Шоқан Уәлихановтың туғанына 150 жыл толуына орай 1985 жылы «Алтынемел» мемлекеттік мемориалды музейі өз есігін айқар ашты. Музейдің құрылуы Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1983 жылғы 20 қаңтардағы №19 Жарлығы және КСРО Мәдениет министрлігінің 1986 жылғы 2 ақпандағы №42 бұйрығы негізінде жүзеге асты.

Ғимараттың архитектуралық жобасын белгілі сәулетшілер – Р.Сейдалиев, Б.Ибраев және Р.Рүстембеков дайындады. Музей сәулеті халық эпосының символикасымен

үндесіп, ежелгі мазар пішінінде тұрғызылған. Құрылыстың төрт бұрышы – қазақ дүниетанымындағы әлемнің төрт тарабы ұғымын бейнелейді.

Ғимараттың қасбеті Маңғыстаудың қызғылт ақ тасымен қапталған, ал ішкі безендірілуі киіз үйдің ішкі көрінісін еске түсіреді. Бұл шешім қазақ халқының дәстүрлі эстетикасын және ұлттық мәдениетін көрнекі түрде паш етеді (3-сурет).

Музей көлемі 629,4 шаршы метр аумақты алып жатыр және экспозициялық, конференция залдары мен қор қоймасынан тұрады. Музейдің орталық залында Қазақстан халық мүсіншісі Х. Наурызбаев жасаған Ш. Уәлихановтың бюсті орнатылған. Бюстің артқы жағында ұзындығы 10 метр, ені 6 метр түскілем ілінген, оны атақты суретші Ш.Қожаханов «Заманту» шеберханасында тоқыған.

Экспозицияны толықтыруға Қазақстан мен шетелдің бірқатар музейлері мен архивтері үлес қосты: Мемлекеттік Эрмитаж, Санкт-Петербургтегі этнография музейі, ҚР Мемлекеттік орталық музейі, Қазақ ұлттық кітапханасы, Ресей география қоғамы. Бұл мекемелер қазақ халқының тұрмысын, мәдениетін, тарихын бейнелейтін бірегей жәдігерлерді сыйға тартты.

Мұнда Шоқанның жеке заттары – эполеттері, қару-жарағы, өзі жасаған карталары, экспедиция кезінде салған суреттері қойылған. Сондай-ақ, халық қолөнері бұйымдары, музыкалық аспаптар, ғалымның отбасы қолданған тұрмыстық заттар, ұстазы П.Семенов-Тянь-Шанскийдің күнделіктері мен Шоқан жинаған минералдар да бар (4-сурет).

2022 жылы Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Жетісу облысына келген сапарында музей мен мемориалды кешенді қайта жаңғырту туралы тапсырма берген болатын. Соның нәтижесінде 2023 жылы республикалық бюджеттен 338 млн теңге бөлініп, күрделі жөндеу жұмыстары жүргізілді (5-сурет).

Экспозицияның жаңа тақырыптық құрылымы жасалып, заманауи ақпараттық технологиялар енгізілді. LED-экрандар, интерактивті дүңгіршектер, конференц-зал ашылды. Диорамада Шоқан мен Тезек төре ауылының көрінісі бейнеленді. Жаңа экспозиция алты тақырыптық бөлімнен тұрады: Шоқанның өмірі мен өскен ортасы, еңбек жолының басталуы, саяхаттары мен зерттеулері, Петербурдағы кезеңдері, өмірінің соңғы жылдары, мұрасын зерттеушілер еңбегі. (6,7 суреттер)

Музей тек экспозиция көрсетумен шектелмей, ғылыми-ағартушылық жұмыстарды да белсенді атқарады. Конференциялар, мерекелік кештер, жылжымалы көрмелер, кездесулер ұйымдастырылады.

Биылғы жылы өздеріңізге белгілі ұлы ғалым Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың туғанына 190 жыл толып отыр, ғалымның мерейтойы аясында Мұхамеджан Тынышбайұлы атындағы тарихи-өлкетану музейінің қолдауымен Шоқан Уәлиханов атындағы «Алтынмел» мемориалды музейінің ұйымдастыруымен Астана, Алматы, Абай облысы, Павлодар, Жаркент және Кербұлақ өңірлерінде жылжымалы көрмелер өткізілуде. Бұл көрмелердің басты мақсаты – Шоқан Уәлихановтың өмірі мен ғылыми мұрасын кеңінен насихаттау, жас ұрпақты отансүйгіштікке, білім мен ізденіске баулу болып табылады.

Сонымен қатар, 2025 жылдың 10 қазан күні «Шоқан Уәлиханов: тарих және тұлға» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті. Бұл конференцияға отандық және шетелдік көрнекті ғалымдар мен зерттеушілер қатысты. Атап айтқанда, Қырғызстанның тарих ғылымдарының докторы Чолпон Турдалиева, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас сарапшысы, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор Әуезхан Шашаев, Өзбекстанның жазушысы, шоқантанушы Владимир Фетисов, Ұлыбританиялық журналист, зерттеуші

Ник Филдинг, тарих ғылымдарының кандидаты Факия Шамшидинова, сондай-ақ ғалымның ұрпағы Дулат Мәліков қатысты.

Конференция барысында Шоқан Уәлихановтың ғылым мен мәдениеттегі орнын айқындау, оның еңбектерін заманауи тұрғыда зерделеу және мұрасын жас буынға жеткізу бағытында құнды пікірлер мен ғылыми тұжырымдар айтылды.

Шоқан Уәлиханов – халқымыздың біртуар тұлғасы, аз ғана ғұмырында ұлтының рухани дамуына жол ашқан ұлы ғалым. Оның мол мұрасы – ұлттың мәңгілік қазынасы.

Шоқан Уәлиханов атындағы «Алтынемел» мемориалды музейі – сол мұраны сақтау мен дәріптеудің алтын ордасы. Заман талабына сай жаңартылған бұл мәдени орталық өз миссиясын жалғастырып, жас ұрпақты білімге, отаншылдыққа және ұлт рухын қастерлеуге тәрбиелеуде.

Біз, музей қызметкерлері мен зерттеушілер қауымы, Шоқан Уәлихановтың асыл мұрасын насихаттау ісін одан әрі жалғастыруды, оның есімін ел жадында мәңгі сақтауды өзіміздің басты борышымыз деп білеміз.

1,2 суреттер. Ш.Уәлихановтың зираты үстіндегі ескерткіш-белгінің ашылу салтанатынан. 1958 ж.

3-сурет. Ш. Уәлиханов атындағы «Алтынемел» мемлекеттік мемориалды музейінің ашылу салтанатынан (20.09.1985 ж.).

4-сурет. Алтынемелдегі Ш.Уәлихановтың зиратына қойылған ескерткіш белгінің бүгінгі көрінісі

5,6,7 суреттер. 2022 жылы Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев келген сапарынан

ЖАҢАРҒАН МУЗЕЙ ТЫНЫСЫ

А. Туғулғалиева

*Кеңес Одағының Батыры Әлия Молдағұлованың
облыстық мемориалды музейінің
кіші ғылыми қызметкері*

Мемориалды музейлердің құрылымы ұқсас болғанымен де, әр аймақтың өзіндік айырмашылығы мен бірегей экспозициялары және құнды экспонаттары ерекшелігімен көз тартады.

Солардың бірегейі «Кеңес Одағының батыры Әлия Молдағұлованың облыстық мемориалды музейі» коммуналдық мемлекеттік мекемесі 1985 жылдан бері батыр қыздың өмірі мен ерлік жолын зерттеу, насихаттау, жас өскелең ұрпақты отансүйгіштікке тәрбиелеу бағытында қызмет атқарып келеді. Музейдің экспозициясы әр жылдарда заман талабына сай жаңартылып отырады.

Ә. Молдағұлованың 100 жылдығын өткізу бойынша бекітілген іс-шаралар жоспарына сәйкес музейге заманауи цифрлық технологиялар пайдаланылып реэкспозиция жасақталды.

Музейдің ғылыми қызметкерлері тақырыптық-экспозициялық жоспар құрған кезде тұлғалық музей екенін ескере отырып, экспозиция «Әлия» есімімен байланыстырылды.

Музей экспозициясын құру турасындағы ғылыми кеңестің отырысында: «музей экспозициясының көркемдік безендіруін талдау; витриналарға сай атау беру, жинақтау және ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу» – деген тарауларды талқылап, басшылық тараптан нақты тапсырмалар берілген болатын. Ғылыми кеңес ұйымдастырылып, оған КОБ Әлия Молдағұлова музейінің негізін қалаушыларының бірі, музей ардагері Бибайша Утеулина, ҚР Мәдениет саласының үздігі Елена Калтаева, атақты мүсінші, суретші Марат Габдрахманов, «ҚР Мәдениет саласының үздігі», Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің директоры Мейрам Дүйсенғали, суретші Манас Кожакулов, өнертанушы, ҚР Суретшілер Одағының мүшесі Мария Жумагулова, музей қызметкерлері және т.б. қатысты.

Әлия музейінің реэкспозициясы жүйелі, сондай-ақ тақырыптық әдіс бойынша құрылды. Топтау тәртібі мен экспонат материалдарын тиімді ұйымдастыру экспозиция құрудың әдісін анықтайды. Музей мемориалдық бағытта болғандықтан, материалдарды қайта жинақтау кезінде тарихи тұлғаның жеке заттары жетіспегендіктен, музейдің қор сақтаушысы мен ғылыми қызметкерлері музей қорынан Батыр қызға қатысы бар заттарды қамти отырып, экспозициялық кешеннің деректілігі мен тартымдылығын арттыру жолын іздестірген болатын. Осы арқылы музей қызметкерлері сол уақыттың рухын жеткізіп, экспозициялық кешеннің тарихи деректілігін көрсете білді.

Осылайша, музей экспозициясын құру кезінде келесідей принциптер пайдаланылды: ғылымилығы, заттылығы, тарихи-хронологиялық және кешенді-тақырыптық принципі.

Қызметкерлердің ғылыми-ізденіс жұмыстары аясында музейге құнды экспонаттар жинақталды. Атап айтсақ, Әлияның тума-туыстарына қатысты фотосуреттер, нағашы ағасы Бисембай Хабиевтің шыныаяқ жинағы, шахматы, Ария Бисембаеваның қол сағаты, батыр қызға арналған шағын формалы мүсіндері, «Әлия» іздестірушілер тобының арнайы формасы, «УМИВ-1» әскери мина іздегіші, суретшілердің палитрасы, катушкадағы пленка таспасы, «Алтын Орфей» статуеткасының көшірмесі, Әмір Оралбайдың баспа машинасы және «Әлия гүлі» «Халықтық» қазақ би ансамблінің марапаттары т.б.

Музейден батыр қыздың өмірі мен ерлік жолын көрсететін ақпараттар мен экспонаттар, қазіргі заманауи музей жабдықтары, тума-туыстары мен оқыған жерлері, мергендік мектебі мен майдандағы өмірін көрсететін, Әлия есімімен аталатын мекемелер мен мектептер, музейлер, жыр арнаған ақын-жазушылар мен зерттеушілер, қойылған ескерткіштер мен салынған суреттер, түсірілген фильмдер батырдың атынан құрылған би ұжымы мен іздестірушілер тобына арналған витриналар тұлғалық музейді айқындай түседі.

Музейді заманауи көзқараспен ұштастыруымыздың мақсаты – жас ұрпақтың талабына сай жаңашылдықты енгізу. Оған дәлел ретінде реэкспозиция жұмыстарынан кейін жаңғыртылған, жаңа технологиялармен жабдықталған музей залының экспозициясында көрсетілген – AR-технология, VR көзілдірікті мультимедиялық технология, «Визуализация», цифрлық сторителлинг, 3D-mapping, Әлияның хат жазып отырған голограммасы, «3D анимация» голографиясындағы виртуалды промоутер, 3D форматтағы рельефті карта, виртуалды тур, бағдарламалық-интерактивті сенсорлық киоск.

Жаңартылған экспозицияда музей туралы 5 тілде қысқаша ақпарат беретін «Виртуалды промоутер» қонақтарды қарсы алады. Қазақстанның батыр есіміне берілген барлық облыстардағы нысандарды QR кодтар арқылы белгіленген жарықдиодтық контурларымен салынған 3D рельефтік картасынан білуге болады. Сонымен бірге «Әлияның өмірі мен ерлік жолы» бейнеленген және батырдың соңғы шайқасы көрсетілген жарықдиодтық контурларымен салынған карталарын көруге мүмкіндік бар.

Кіреберіске майлы бояумен кенепке фотолар негізінде салынған, Әлияның үш өмірлік кезеңін қамтитын портреттері ілінді.

Келесі экспозиция майлы бояумен салынған туған жері Бұлақ ауылының панорамалық көрінісі 3D-мэппинг, VR көзілдірік мультимедиялық технологияларымен жетілдіріліп, Әлияның балалық кезінен сыр шертеді. Алдыңғы бөлігі көпфигуралы композициямен, ландшафты рельефтермен байланыстыра отырып жасалынып, музей қорындағы экспонаттармен толықтырылды.

Әрі қарайғы экспозиция батыр қыздың туған-туыстары мен білім алған мектептерімен жалғасып, 1941 жылы неміс фашистері КСРО-ға соғыс ашқан кездегі Ленинград қаласының ауыр тағдырынан ақпарат бере отырып, Шостаковичтің «Ленинград» туралы 7-ші симфониясы әуенімен дыбысталған Ленинград қаласының панорамалық көрінісімен нақтыланды.

Әлияның өмір жолы бойынша экспозиция Вятск орта мектебіндегі Татьяна Суворованың естелігімен, Рыбинск авиация техникумы, Амеровадағы мергендер мектебімен өз жалғасын тауып, 54 атқыштар бригадасының 4-ші батальон құрамындағы қазақтардың жиналыс алдындағы фотолары сыр шертеді.

Соғыс кезіндегі пайдаланылған блиндаждың көшірмесі жаңадан қайта жасақталынып, ішіне жасанды интеллекттің көмегімен батырдың тума-туыстарына хат жазып отырған голограммасы енгізілді.

Келесі экспозицияда Әлияның мергендік сыңарымен барлау сәті бейнеленген. Батырдың «Соңғы шайқас» диорамасында Әлияның ерлікпен қаза тапқан панорамалық көрінісі әсерлі етіп көрсетіліп, соңында «Әлия» әні шырқалады. Одан әрі экспозиция батырдың жерленген жерімен жалғасып, соғыс кезеңін бейнелейтін жаңартылған барельефпен бедерленген. Арнайы визуалданған проектор арқылы фондық музыкамен сүйемелденген «Бейбіт аспан» көрінісінен жылдың 4 мезгілін тамашалауға болады.

Келесі бөлімде музейдің тарихы мен тынысы, қонақтары мен қаһарман қызымыздың ерлігіне ән-жыр арнаған ақын-жазушылар мен сазгерлердің, суретшілер

мен режиссерлардың туындыларынан сыр шертетін «Музей тынысы», «Ерлік иесіне тағзым», «Рухына бас иеді өр тұлғалар», «Өнер туындысына айналған бейне» секілді экспозициялар қойылды. Есімімен аталатын мекемелерге «Құрметіңе аталды мектептер мен көшелер», ескерткіштерге «Саған белгі орнаттық мәрмар тастан» атты витриналар қойылды.

«Әлия гүлі» халықтық қазақ би ансамблі мен музей жанынан құрылған «Әлия» іздестіру тобының мүшелерінен мүзейге сыйға берілген жәдігерлері бойынша витриналары жасақталды.

Арнайы витриналарға Әлия оқыған мергендер мектебінің түлектері Л. Бакиева мен М. Забоеваның әскери киімі, майданда киілетін тон, Әлияның нағашы ағалары Әбубәкір Молдағұлов пен Бисембай Хабиевтің гимнастеркасы мен «Әлия» іздестірушілер тобының арнайы киімдері қойылды.

Сонымен бірге, ақтөбелік Кеңес Одағының Батырлары мен үш дәрежелі Даңқ орденінің иегерлеріне арнап «Тұлғаларың әрқашан биік тұрар» атты 2 витрина жасақталып, біріне тізімдері берілсе, екіншісіне заттай жәдігерлері мен фотолары жинақталды.

312 атқыштар дивизиясы мен 101 атқыштар бригадасына арналған витриналарға Ақтөбеден кеткен жауынгерлердің фотолары мен медаль-ордендері қойылды.

Музей залы бойынша виртуалды тур, қордағы құнды фото-видео материалдар, көркем-деректі фильмдер енгізілген бағдарламалық-интерактивті сенсорлық киоск қойылды.

Қорыта айтқанда, мұражай бұрынғы мен қазіргі материалдық және рухани мәдениетті сақтап, насихаттайтын киелі орын. «Өткеніңді білмейінше, болашағыңды болжай алмайсың» – дегендей музейге келушілер мектептің өткен тарихымен таныса келіп, бүгінгі күннің көкейкесті сауалдарына жауап іздейді, қоғамның, мектептің бұдан былайғы дамуының заңдылықтарын түсінгісі келеді. Таным дүниесіне осылайша қарасак, музей өткен мен болашақты жалғастырушы түйін болып табылады.

Бірегей экспозиция тек музейге келушілерінің тамашалауына ғана арналмаған, әр түрлі деңгейдегі іс-шаралар тұрақты өткізіліп тұратын және ғылыммен айналысып жүрген жас ғалымдарға таптырмас ғылыми-әдістемелік орын болып табылады.

Бұл өз кезегінде халыққа қызмет көрсету сапасын арттырып, мәдениет мекемесінің имиджін арттыру, туристерді тартуға, Ә. Молдағұлованың ерлігі негізінде жастарға Отансүйгіштікке тәрбиелеу, мәдени-ағартушылық шараларды өткізуге зор ықпалын тигізеді.

Қорытындылай келе, музейдің мәдени көпшілік жұмыстары музей коммуникациясының бір саласы ретінде жан жақты білімді, қоғамда белсенді, эстетикалық талғамы зор, қоғамға пайдалы адам тәрбиелеуге бағытталады. Музейдің негізгі жұмысы тарих арқылы тарихи мәдени ескерткіштерді насихаттау, сол арқылы жастарды патриоттық рухта тәрбиелеу болып табылады. Көпшілікті музей мәдениетіне тарту, тарихыңды сүю, еліңе деген мақтаныш пен отаншылдық сезімін ояту, тарихи кезеңдермен танысу, материалдық және рухани құндылықтармен танысу қызметі атқаратыны анық.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. «Central Asian Journal of Art Studies». – Алматы: Қазақ ұлттық өнер университеті, 2023, №2. – 132 бет.
2. Ефиц А. Зритель, будь активен!. – Москва: Советский художник, 1983. – 176 бет.
3. Белов Н.В., Игнатьева Л.В. Музейное дело. – М.: Издательство, 2015. – 320 с.
4. Павленко Н.И. Музей ісінің негіздері. – Алматы: Білім, 2012. – 280 бет.

5. Иванов С.С. Музей экспозициясы. – Алматы: Мәдениет, 2014. – 250 бет.

6. <https://kazmuseum.kz/maman-kenesi/item/1161-muzej-ekspozitsiyalaryn-k-ru-adisteri>

7. Смирнова Е.В. Музей көрмелерінің теориясы мен практикасы. – Алматы: Өнер, 2013. – 200 бет.

1-сурет. Реэкспозиция жұмыстарына қатысты кеңесу сәтінен. Солдан оңға қарай: ҚР Суретшілер одағының мүшесі М.Қожақұлов, музейдің Бас қор сақтаушысы Т.Жаңабергенова және музей директоры Ж.Мақсұтова

2-сурет. Суретші М.Қожақұлов «Күз мезгіліндегі барлау» тақырыбындағы экспозицияны безендіруде

3-сурет. Диорамаға озық технология үлгісін енгізу – бүгінгі күннің талабы

4-сурет. Музейдегі көркемдік-безендіру жұмыстарынан

ӨЛЖЕТАНУ
КРАЕВЕДЕНИЕ

АҚТӨБЕ ӨҢІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ШАРУАЛАРЫН ТӘРКІЛЕУ: ИДЕЯЛЫҚ НЕГІЗІ, БАРЫСЫ ЖӘНЕ САЛДАРЫ (1920 ж. аяғы – 1930 ж. басы)

М.Н. Айдархан

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің
7М01601 – «Тарих» мамандығының 2 курс магистранты*

Кеңес өкіметінің арандатумен жүргізген саясаты ел ішінде араздық өртің тұтатып, «бай мен кедейді» бір-біріне айдап салды. 1921–1928 жылдар аралығында ауылдар мен селоларда партия ұйымдары құрылып, дами бастады. Кеңес өкіметі ұжымдастыру үшін экономикалық өмірде әлеуметтік-саяси алғы шарттарды жасау қажеттігін түсінді. «Еңбекші халықтың жағдайын жақсарту мақсатында» деген желеумен 1926–1927 жылдары жырtpпалы және шабындық жерлерді бөлу іске асырылды. Байлар шаруашылықтарында шабындықтар, құнарлы жырtpпа жерлер кедейлер мен орта шаруа топтарына қарағанда көп еді. 1926 жылдың мамырында Қазақ АССР Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесі «орналастырылмаған жерлердегі көшпелі және жартылай көшпелі аудандардың шабындық және жырtpылатын жерлерін уақытша бөлу туралы» қаулы қабылдады.

1927 жылдың 28 ақпанында Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің Президиумы Қазақ АССР-ның декретін құптады. Жырtpылатын жерлер мен шабындықтарды бөлу Қазақстанның барлық губернияларында жүргізілетін болды. Сөйтіп, Кеңес өкіметінің Қазақ жерін отарлауы осылайша жалғасты. Жергілікті коммунистер қазақ жерінің талан-таражға салынбауы үшін Голощекиннің саясатына қарсы да шықты. Ауқатты адамдардан айрылса, қазақ бар байлығынан айрылатынын түсінген қазақ зиялыларына «буржуазиялық ұлтшылдар» деген айып тағылды. Осындай бөліс кезінде көбінесе бай мен кедей топтарының рөлі баса көрсетіліп, кедейлерге үкімет тарапынан ерекше қамқорлық жасалып, байларды адам санатына да алмаған (Сдықов М.Н., 2004, 210 б.).

Ақтөбе округінде барлығы 140213 га. шабындық және 996 433 га. жырtpылатын жерлер бөліске түсті. Шабындық және құнарлы жерлер бөліске дейін жалпы халықтың 8–10%-ін құраған бай-ауқатты топтардан тартып алынды. Солардың есебінен ауылдың кедей бұқарасы жер үлестерін ұлғайтты. Бай-жартылай феодалдардың әлеуметтік топтары әлі де Қазақстан экономикасында феодалдық қатынастар мен патриархалдық-феодалдық құрылыстың тірегі болып қала берді. Кеңестік тарихнамада шабындық және жырtpылатын жерлерді бөлу үлкен әлеуметтік және саяси тиімділіктің көрінісін тудырғанмен, ауылдағы патриархалдық-феодалдық қатынастарды жою міндеттерін аяғына дейін шешпеді. Шаруашылықтың маңызды саласы болып табылатын көшпелі және жартылай көшпелі ауылдарда байлар мен жартылай феодалдар малды иеленуде елеулі басымдықта еді.

1927 жылдың желтоқсанында ірі феодал-байлардың шаруашылықтарын кәмпескелеу туралы заң жобасын әзірлеу үшін комиссия құрылды. 1928 жылдың 27 тамызында Қазақ ССР-ы Орталық Атқару Комитеті жартылай феодалдық-патриархалдық және рулық қатынастарды сақтай отырып, өзінің мүлкімен және қоғамдық ықпалымен ауылдарды кеңестендіруге қарсылық көрсетуші жергілікті халықтың арасындағы аса ірі мал иелерін «кәмпескелеу туралы қаулы» қабылданды (Омарбеков Т., 1997, 53 б.).

1928 жылдың 4 қыркүйегінде байларды кәмпескелеу және жер аудару жұмыстарын аудандарда ұжымдастыру туралы Ақтөбе аймақтық атқару комитетінің президиумының отырысында кәмпескелеу жұмыстарын жүргізу үшін:

Шалқар ауданына – 1000 рубль;

Ырғызға – 500 рубль;

Қарабұтаққа – 500 рубль;

Темірге – 350 рубль;

Мағаджанға – 300 рубль;

Ақтөбе ауданына – 200 рубль;

Елек ауданына – 200 рубль;

Шыңғырлау ауданына – 200 рубль;

Қобда ауданына – 400 рубль ақшаны аудандық ұйымдастыру бюроларына бөлу туралы қаулы қабылданды.

Шалқар ауданы бойынша кәмпескелеу жұмыстарына өкіл болып Манаев, Ырғызға – Жаңабаева, Қарабұтаққа – Жандосов, Темірге – Қонаев, Мағаджанға – Оспанов, Ақтөбеге – Ақсартов, Елек ауданына – Тастамбеков, Шыңғырлауға – Асамбеков, Қобда ауданына – Терлікбаевтар жауапты өкіл болып тағайындалды (АОМА. 5 қ., 21 т., 15 іс, 46 п.).

«Бай-кулактардың контрреволюциялық белсенділері» - I категорияға, аса ірі бай-кулактар, «жергілікті бай-белсенділер мен беделділер», «атқа мінерлер», «кеңес өкіметіне қарсылар» - II категорияға, ал «Кеңес өкіметіне жылы көзбен қарайтындары» III категорияға жатқызылған. Соңғыларын «өз әкімшілік-территориялық аумағы ішінде оқшау жерлерге орналастыру» көзделген. Мысалы, Ақбұлақ ауданында мал-мүлкі тәркіленгенбай-кулактар Темір, Алтықарасу, Ырғыз және Шалқар жағына көшірілген. Қанаушы тап ретінде қуғын-сүргінге ұшыраған байлар басқа жаққа жер аударылумен қатар, сайлау құқығынан да айырылған (АОМА. 5 қ., 21 т., 15 іс, 46 п.).

Ол бойынша: 1. Шалқар ауданынан кіргендер:

I Деңгейдегі ірі байлар:

1. Жиесов Иса	13. Орманов Оразқұл
2. Сүлейменов Алшағыр	14. Тотанов Аянас
3. Құлжанов Қадыр	15. Қызылбасов Томпақ
4. Мұхтаров Нағым	16. Батақов Мухамедияр
5. Қызылбасов Баймен	17. Ержанов Қалмағамбет
6. Нұрбаев Закир	18. Бірімжанов Мінәш
7. Жұманшин Құдайберген	19. Жасағанберген Кенжебай
8. Бажанов Кенжеғара	20. Жасағанберген Баймен
9. Шалқошқаров Байғожа	21. Тоқтығұлов Қалет
10. Шалабаев Отарбек	22. Биманалин Қүлекен
11. Бекбасов Рысқұл	23. Қасмағамбетов Көлжай
12. Акешев Исатай	24. Кенжегарин Мырзалы

II Деңгейдегі ірі байға Шалқар ауданы бойынша Молдин Құдайберген енгізілді.

2. Темір ауданы бойынша:

II деңгейдегі ірі байлар:

1. Шошин Намазбай	4. Жәнібеков Әзима
2. Аманов Жантөре	5. Бәжібаев Құйындай
3. Шошин Әбіш	

II деңгейдегі ірі байға Қалменов Алпысбай жатқызылды.

3. Ақтөбе ауданы бойынша I деңгейдегі ірі байға Жұмин Үсембай жатқызылды. II деңгейдегі байларға:

1. Сүлейменов Кәрім
2. Ермұхамедов Нұрым

I деңгейдегі байлар:

1. Байзақов Қабылбай	4. Кенебаев Баймен
2. Бижанов Қожабай	5. Орманов Оразалы
3. Байзақов Әміреш	6. Сәтбаев Ержан

II деңгейдегі байлар:

1. Жүргенов Қара	2. Байзақов Қартбай

4. Мағаджан ауданы бойынша:

I деңгейдегі байлар:

1. Жайықов Қабас
2. Жангереев Мәкім
3. Шабақов Арын

II деңгейдегі байлар:

1. Баймағанбетов Ғани
2. Тілеубаев Мамбетәлі

5. Шыңғырлау ауданы бойынша:

I деңгейдегі байлар:

1. Құрманов Қален
2. Байшов Хайролла
3. Баяндиев Боран

II деңгейдегі байлар жоқ

6. Қарабұтақ ауданы бойынша:

I деңгейдегі байлар:

1. Қысықов Олжай
2. Қанатбаев Дәуіт
3. Ержанов Ерқосым
4. Даубаев Мамыт
5. Итқарин Рысмағамбет

II деңгейдегі байлар жоқ

7. Елек ауданы бойынша:

I деңгейдегі байлар:

1. Дәуітов Дәулет
2. Дәулетов Жұмағали

Бұл ауданда II деңгейдегі байлар жоқ

8. Хобда ауданы бойынша:

I деңгейдегі байлар:

1. Құдайқұлов Боранбай
2. Мәмбетов Қазі
3. Байқадамов Қабақ

II деңгейдегі байлар жоқ

(АОМА. 1380 к., 1 т., 243 іс, 8 п.)

XX ғасырдың басындағы аласапыран кез, атап айтсақ I дүниежүзілік соғыс, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, 1917 жылғы Қазан төңкерісі, 1918–1920 жылдардағы азамат соғысы, 1928 жылғы байларды тәркілеп - жер аудару науқандары

халықтың берекетін алып, олардың күйінің таюына біршама ықпал етті. Халықтың басына түсуге тиіс нәубетті кеңестік зұлым саясат жоспарлап қойған болатын. Біздің тарихымыз қайғылы да, қасіретті. Кеңес өкіметі тұсында мұрағат құжаттары құпия түрде сақталынды. Сол кезеңдегі қайғы-қасірет туралы мәліметтер соңғы 6–7 жылда ғана жарыққа шыға бастады. Бүгінгі таңда да көп шындық мұрағаттарда әлі көміліп жатыр. Кеңес өкіметінің шаралары экономикалық сипатта ғана емес, үстем топтарды жою ұранымен іске асырылды. Бұл саясат негізінен 1928 жылғы тәркілеу саясатынан бастау алады. Тәркілеу қазақ жеріндегі жағдайды шиеленістіріп жіберді. Себебі, ғасырлар бойы бабалар өмірімен қалыптасқан ұлттық күнкөріс, ұлттық шаруашылықтан өздеріне беймәлім, тіпті құлаққа жат естілетін социалистік құрылыстың әлі орнықтамаған, болашағы белгісіз болмысына көшуге халық дайын емес еді. Кәмпескелеуді Кеңес өкіметі, «ауылды жартылай феодалдық-патриархалдық және рулық бұғаудан босатудың нәтижесінде жаңа социалистік ауыл құру үшін жағдай жасаудың төңкерістік шарасы» ретінде көрсетті.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Сдыков М. История населения Западного Казахстана. – Алматы: 2004. – 408 с.
2. Омарбеков Т. 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы: Санат, 1997. 111-б.
3. АОМА. 5 қ., 21 т., 15 іс, 46 п.
4. АОМА. 5 қ., 21 т., 15 іс, 46 п.
5. АОМА. 1380 қ., 1 т., 243 іс, 8 п.

СТЕПЛАГ ЛАГЕРІНДЕГІ ТҮТҚЫНДАРДЫҢ ТҮРМЕДЕГІ ЖАҒДАЙЛАРЫ ЖӘНЕ ЕҢБЕККЕ ПАЙДАЛАНУ ТУРАЛЫ

М.Д. Болат

*Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейі
директордың ғылым жөніндегі орынбасары
bolat_md@mail.ru*

Қазақстандық лагерлерде ең көп тараған режимдер жалпы және қатаң режимдерде жұмыс жасайтын нысандар болатын. Арнайы лагерлерде (Степлаг, Песчанлаг, Луглаг, Далалаг) режим әрдайым қатал физикалық жұмыстармен және жазаларды қолданумен (аштық, тергеу изоляторлары, хат-хабарларды шектеу), сондай-ақ өмір сүру жағдайлары да қатал болды. Тұтқындардың көтерілісіне жол бермеу, лагерде тәртіпті сақтау үшін режим жазалар мен тыйымдармен нығайтылды.

Тұтқындарды қоғамнан оқшаулау және режимді ұйымдастыру әскерилендірілген қауіпсіздікпен жүзеге асырылды, оның міндеттері: тұтқындарды күзету және алып жүру, дайын ғимараттарды күзету, қашқындармен күресу және қашып кеткен тұтқындарды іздеу; топтық әрекеттерді және тұтқындардың бағынбауын тоқтату болатын. Тұтқындар тарапынан өз құқықтарын көтеретін кез келген әрекеттерге жол бермеу, сондай-ақ Карлаг бөлімі бастығының 1942 жылғы 4 қарашадағы бұйрығына сәйкес әскери күзет бөлімшелерінде 25 адамнан, ал 1944 жылдың ақпан айынан бастап ішкі бақылау қызметі маневрлік тобы құрылды. Сонымен қатар, өзін-өзі қорғау топтары мен көмек көрсету топтары Қазақстан аумағында орналасқан лагерлерде қашып кеткен тұтқындарды қорғау мен ұстауда қолданылды. КСРО НКВД-нің 1943 жылғы 20 қаңтардағы бұйрығына сәйкес Карлагта өзін-өзі қорғау топтары құрылды. Олар тұтқындардан тұрды, жергілікті тұрғындардан көмек топтары құрылды және қашып кеткен сотталғандарды ұстауға қатысты. Мысалы, Карлагта топ мүшелері Қарағанды облысының 67 елді мекенін қамтыған 600 адамға дейін болды. Олардың көмегімен 1941 жылы қашып кеткен 192 адамның ішінде 172 адам ұсталды.

Лагерь режимін ұйымдастырудың маңызды құрамдас бөліктері тұтқындаушыларды көтермелеу және жазалау болды. Ынталандырудың ең көп таралған нысаны – сотталғандарды жақсартылған тамақтануға қосу. Белгілі тұтқындарға 400 грамм нанның орнына 700–800 грамм және одан да көп мөлшерде премиум тағамы ұсынылуы керек еді. Жақсартылған тамақтану сонымен қатар сотталғандарды өзін-өзі қорғаудан қорғады. Сотталғандарға жазаның келесі түрлері қолданылды: 3 айға дейін тамақ өнімдерін сатып алу құқығынан айыру; бір жылға дейін туыстарымен хат алмасу құқығынан айыру; түрмеде 15 тәулікке дейін, ал режим бірнеше рет бұзылған жағдайда екі айға дейінгі мерзімге жазалау режиміне ауыстырылады. Егер казармада тыйым салынған заттар табылса (олардың иелері анықталмаса), казарманың барлық тұтқындары жұмыс қорытындысымен бес күн мерзімге айыппұл төлеуге ауыстырылды. Жазаны өтеу режиміне ауыстырылған адамдардың камералардан шығуға құқығы жоқ, оларға темекі шегуге немесе сәлемдемелер алуға тыйым салынды. Жұмыстан шығарылған және қайтып келген конвойлар ұсталды (Дильманов С.Д., 2002, 17 б.).

Ішкі істер министрлігі 1950 жылы еңбекпен түзеу лагерлерінің ең маңызды міндеттері ретінде: лагерлерде үлгілі тәртіпті орнату, бандиттік пен тұтқындардың қашуын болдырмау, лагерлерді модельдік мекемелерге айналдыру және режимді басқару арқылы тұтқындардың өнімділігі мен өндіріс жоспарларын сәтті жүзеге

асыруды жүйелі түрде қосу мәселелерін қойды. Алайда, 1950 жылы Қарлагтың лагерь бөлімшелерінің басшылығы бұл міндетті шеше алмады және режимді нығайту және тұтқындарды оқшаулау туралы Ішкі істер министрлігінің бұйрықтарын өрескел бұзды. Бұл үшін Ішкі істер министрі Круглов Қарлагтың Басқарма басшысы Маевскийді қызметінен босатты, лагердің басқа да жоғары лауазымды тұлғалары әкімшілік жауапкершілікке тартылды. Өндірістік жоспарларды орындаудың сәттілігі және жұмыстың мемлекеттік маңыздылығы көбінесе тұтқындардың физикалық жағдайына және олардың еңбек өнімділігіне байланысты болды. Өз кезегінде, соңғы екі фактор олардың тамақтану сапасына толығымен байланысты болды.

КСРО Ішкі істер халық комиссары орынбасарының 1939 жылдың 14 тамызындағы бұйрығына сәйкес негізгі өндірістік жұмыста жұмыс істейтін және күніне бір адамға шаққандағы өндіріс мөлшерін орындаған тұтқындардың қанағаттануы жеткілікті болды, бірақ бұл жалған болды. Тапсырыс бойынша анықталған он төрт азық-түліктің тізімін нан, балық, тұз және сирек қант ұсынды. Тіпті мұндай ұсақ нормалар да қысқартылды, өйткені лагерь асханаларында қызметкерлерінің көпшілігі қосымша «тамақтандырылып» отырды. Тұтқындардың тұтынатын негізгі өнімі болған нан әрқашан бұйрықта көрсетілген мөлшердің көлемінде беріле бермейтін. Лагерлердегі тұтқындар 1200 г. нанды сирек көретін еді, ал өндіріс нормаларын жасамағандарға берілетін үстеме ақы мөлшері тексеріліп отырды да, мүгедектер одан да аз, бар болғаны 600 г. болатын нан алды. Тамақта ет пен май түйірлері мүлдем болмайтын. Егер ашыққан тұтқындар стахановшылар тәрізді жұмыс істесе (өндіріс нормалары ашыққан ағза үшін түк те емес еді), онда олардың негізгі рационна «стахановский» деп аталатын 200 г. нан қосылды, жалпы рационға 5 г. май және 50 г. ет қосылды. Алайда стахановшылар қосымша өнімдерді жалпы «үлеспен» ала алмады. Ол өз тарапынан сатып алуға мәжбүр болды. Жүкті және бала емізетін әйелдерге берілетін үстеме ақының №8 нормасының көрсеткіші мынандай болды. Лагерлерде мұндай адамдар да көп болды. Олар нан – 800 г., ет – 60 г., балық – 192 г., өсімдік майы – 15 г., май – 25 г. және т.б. тамақтарды алды. Сондықтан, негізгі нормадағы (№2) берілетін өнімдердің құрамымен ешқандай айырмашылық болған жоқ. Оларға тек қосымша тәулігіне 400 г. сүт берілетін еді.

Лагерь экономикасы үшін шаруашылықтың дәстүрлі салалары ағаш кесу, қымбат металдар, көмір, мұнай, газ және басқа да энергетикалық ресурстар өндіру, кірпіш өндіру және т.б. болды. ГУЛАГ колонияларында халық тұтынатын тауарлар деп аталатын: аяқ киім, трикотаж, алюминий ыдыс, жабдық, ат әбзелдері, жиһаз және тағы басқа да бұйымдар да көп мөлшерде шығарылды.

Тұтқындар өндірістік өнімдерден басқа ауыл шаруашылық өнімдерін де шығарды. Елдегі ең ірі ет өндіруші кәсіпорын 150 мыңнан астам қой мен 30 мың сиырға арналған Қарағанды совхозының лагерьі болып саналды. Мәжбүрлі еңбекке негізделген Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің шаруашылығы айтарлықтай шығын әкелді. Ол жылына 20–30 миллион рубль есебінде болды. Жыл сайынғы мал қалдықтары ондаған мың басқа тең болды. Еріксіз жүргізілген жұмыс дәл осындай сипаттағы азаматтық жұмысшылардың еңбегімен салыстырғанда аса тиімсіз болды. ГУЛАГ басшысы В.Г. Наседкиннің айтуынша, 1941 жылдың қаңтарында құрылыс-монтаж жұмыстарының күндік төлемі ГУЛАГ бойынша 23 рубль 50 тиын; ал Одақтық Халық Комиссариаттарының мәліметтері бойынша 44 рубль 98 тиын болды. НКВД құрылыс алаңдарындағы еңбек өнімділігі Одақтық халық комиссариаттарының құрылыс алаңдарымен салыстырғанда орта есеппен 50% төмен болды.

Колониялардың лагерлеріндегі тұтқындардың өнімділігін арттыруға негізгі ынталандырушы жұмыс күндерінің азаюы болды. Алайда, 1939 жылдан бастап НКВД-ның Халық комиссары лауазымына Берияның тағайындалуымен мұндай қысқартулар жойылды. Несиелеу жүйесінің жасы (жоғары өндірушіліктің 1 күні 2 күн болып есептелген) еңбек ережесіндегі тәртіпті қалпына келтіріп, стахановшылық еңбектің дамуына жағдай жасай алады. Бірақ бұл орындалмас арман болып қалды. Бұл әдіс еркін азаматтар арасында қолдау таппағандықтан да, лагерь жүйесінде түптеп еніп кетпеді.

Соғыстан кейінгі алғашқы жылдары тұтқындаушыларды жұмысқа мәжбүрлеу негізінен күштеу әдістеріне негізделген, бірақ бұл өндірістік міндеттердің орындалуын, әсіресе ауыр физикалық күш қолданылатын салаларда нәтиже бере алмады. Тұтқындардың өз еңбек нәтижелеріне қызығушылығын тудыратын ынталандыру қажет болды. Осыны ескере отырып, КСРО Министрлер кеңесі 1947 жылғы 26 қарашадағы шешімімен халық шаруашылығының ерекше маңызды салаларында жұмыс істейтін тұтқындар үшін жұмыс күндерінің есептік жүйесін қалпына келтірді. Алайда бұл жерде КСРО-ның барлық түзеу мекемелеріне тән кемшіліктер де орын алды. Сондықтан, 1960-шы жылдарға қарай, мемлекет есепке алу жүйесіне мән бермей, одан бас тартты.

1948 жылы тұтқындардың еңбегіне жартылай төлем-еңбекақы төлеу енгізілді. Бұл, әрине, еңбек өнімділігінің өсуіне ықпал етті және сотталғандардың жұмыс белсенділігін арттырды. Кейінгі жылдары Қазақстанның 39 лагерь бөлімшесінің 25-і қолма-қол ақшасыз есеп айырысуларға ауыстырылды. 1957 жылдың мамырынан бастап эксперимент ретінде Карлагтың бір лагерь филиалы және Алматыдағы 14 колония банк аударымымен жұмыс істеді. Тәжірибе сәтті болды және еңбекпен-түзеу лагерлерінің басшылығы мен Қазақстанның Ішкі істер министрлігі қыркүйек айына дейін КСРО ПМ басшылығы барлық колонияларды қолма-қол ақшасыз аударымға ауыстыру туралы міндеттеме алды.

Еңбекпен түзеу лагерінде сотталғандардың үш санатын анықтады: қатаң, күшейтілген және жалпы.

- Қатаң режимде, әсіресе қауіпті қылмыскерлер, бандитизм, тонау, қасақана кісі өлтіру, қамау орындарынан қашқан қылмыскерлер болды. Олар қатты күзетте және бақылауда болды, оларды шығарып жібере алмады, негізінен ауыр физикалық жұмыстарға пайдаланылды, жұмысқа қабылданбағаны және лагерь режимін бұзғаны үшін ең қатаң жазалау шаралары қолданылды. «Саяси қылмыстар» бабы бойынша сотталғандар (РСФСР ҚК 58 бап) аса қауіпті деп саналды.

- Қарақшылық және басқа да қауіпті қылмыстар үшін сотталған, ұры-рецидивистер қатаң режимде ұсталды. Бұл тұтқындар да негізінен жалпы жұмыста қолданылды.

- Еңбекпен түзеу колонияларында отырған басқа тұтқындар, сонымен бірге мәжбүрлі Еңбекпен түзету колонияларында (ИТК) тұтқындағылардың бәрі жалпы қамауда болды. Оларды алып кетуге, лагерь бөлімшелері мен еңбекпен түзеу колонияларының аппараттарында төменгі әкімшілік-шаруашылық жұмыстарда пайдалануға, сондай-ақ оларды тұтқындаушыларды қорғау үшін күзет пен конвойға тартуға рұқсат етілді.

Медициналық еңбек комиссиялары карантин аяқталғаннан кейін сотталушылардың денесінің физикалық қалпының еңбекке жарамдылық санаттарын белгіледі.

Денсаулығы жақсы тұтқындарға еңбекке жарамдылықтың бірінші категориясы тағайындалды, бұл оларды ауыр физикалық жұмыстарда пайдалануға мүмкіндік берді. Денсаулығында сәл ғана кемшіліктері бар тұтқындар жұмысқа жарамдылықтың екінші санатына жатады және қалыпты, орташа ауырлықтағы жұмыстарда қолданылды.

Айқын физикалық ауытқулары мен аурулары, декомпенсацияланған жүрек аурулары, созылмалы бүйрек, бауыр аурулары және басқа мүшелерінің аурулары бар, бірақ дененің қимылдауына ауырлық тудырмайтын ауытқылары бар тұтқындар еңбекке жарамдылықтың үшінші санатына жатады және жеңіл физикалық жұмыстарда және жеке физикалық еңбекте қолданылады. Ауыр физикалық ауытқулары бар тұтқындар, олардың еңбек ету мүмкіндігіне жарамсыз және төртінші санатқа - мүгедектер жатады. Демек, лагердің өндірістік профиліне тән барлық жұмыстардың процестері ауыр, орташа және жеңіл болып бөлінді (Барнс С.А., 2019, с.190).

ГУЛАГ жүйесіндегі әрбір лагердегі тұтқындар үшін 1935 жылы енгізілген еңбек жағдайына байланысты сотталушыларды тіркеудің стандартты жүйесі болды. Барлық жұмыс істейтін сотталушылар екі топқа бөлінді. Осы лагердің өндірістік, құрылыс немесе басқа да тапсырмаларын орындаған негізгі еңбек контингенті «А» тобы болды. Оған қоса, тұтқындардың белгілі бір тобы үнемі лагерде немесе лагерь әкімшілігінде туындайтын жұмыстармен айналысатын. Бұл негізінен әкімшілік және басқару персоналы «В» тобына берілді. Жұмыс істемейтін тұтқындарды екі санатқа бөлді: «В» тобына ауруға байланысты жұмыс істемейтіндер, қалған барлық жұмыссыздар «С» тобына топтастырылды. Бұл топ ең біртекті емес болып көрінді: бұл тұтқындардың кейбіреулері уақытша жағдайға байланысты жұмыс істемеді, себебі олар сахнада немесе карантинде болғандықтан, лагерь әкімшілігінің жұмысымен қамтамасыз етілмегендіктен, лагерь ішінде жұмыс күшін ауыстыру және т.б. - бірақ «бас тартушылар» мен оқшаулау изоляторларында және қамау камераларында ұсталғандар да болуы керек.

А тобының үлесі, яғни негізгі жұмыс күші кей жағдайда ғана 70% -ға жетті. Сонымен қатар, азаматтық қызметкерлердің еңбегі («А» тобының 20–70% құрайды (әртүрлі уақытта және әртүрлі лагерлерде)).

Жұмыс нормалары жылына 270–300 жұмыс күнін құрады (әр түрлі лагерлерде және әр жылдары, әрине, соғыс жылдарын қоспағанда). Еңбек күні 10–12 сағатқа дейін созылды. Варлам Шаламов өз әңгімелерінде аптасына жеті күн 16 сағаттық жұмыс күні туралы айтады. Тұтқын А.И.Авдеев «Россия в концлагере» кітабында, бірнеше ай бойына Кемюдін жанындағы лагерде жұмыс істеп, есепші болып жұмыс істейтін 15–20 сағаттық жұмыс туралы айтады. Сол кітапта тұтқындардың қатты аязда да жұмыс істеуге мәжбүр болғандығы, мұндай жұмыс үшін жеткілікті киім-кешектің жоқтығына қарамастан, аязға және гипотермиядан қайтыс болуына себеп болғандығы туралы айтылады.

1948 жылғы ГУЛАГ тұтқынының тамақтану мөлшері (негізгі) (күніне бір адамға граммнан):

Нан 700 г. (ауыр жұмыспен айналысатындарға 800 г.)

Бидай ұны 10 г.

Әртүрлі дәнді дақылдар 110 г.

Макарондар мен вермишель 10 г.

Ет 20 г.

Балық 60 г.

Майлар 13 г.

Картоп пен көкөністер 650 г.

Қант 17 г.

Тұз 20 г.

Шәй 2 г.

Томат-пюре 10 г.

Бұрыш 0, г.

Лавр жапырағы 0,1 г. (РОССПЭН, 2004, с. 210–211)

Тұтқындарды ұстауға арналған белгілі бір стандарттардың бар екеніне қарамастан, лагерлерді тексеру нәтижелері олардың жүйелі түрде бұзылғанын көрсетті. Өлім-жітімнің үлкен пайызы суық тию мен организмнің азып кетуімен қатар келеді; катаральды аурулардың орын алуының себебі жұмыс кезінде киетін киімдері мен аяқ киімдері нашар болған сотталушылар көбінесе жанармай жетіспейтіндігіне байланысты қызбайтын казармаларда түнеп, нәтижесінде ашық жерде тоңған тұтқындарға салқын тиіп, тұмау, пневмония, және басқа да ауруларға ұшырап қалып отырды. 1940 жылдардың соңына дейін ұстау шарттары аздап жақсарған кезде, ГУЛАГ лагерлеріндегі тұтқындардың өлімі республикалық деңгейден асып кетті, ал кейбір жылдары (1942–1943 жж.) тұтқындардың орташа санының 20% жетті.

Ресми құжаттарға сәйкес, ГУЛАГ өмір сүрген жылдар ішінде онда 1,1 миллионнан астам адам қайтыс болған (түрмелер мен колонияларда 600 мыңнан астам адам қайтыс болған). Мысалы, бірқатар зерттеушілер, мысалы В.В.Цаплин, бұл мәліметтердің қолжетімді статистикаға сәйкес келмейтінін атап өтті, бірақ қазіргі уақытта бұл түсініктемелер аз және оларды жалпы сипаттау үшін пайдалануға мүмкін болмайды (Цаплин В.В., 1991, 157-163 б.).

КСРО ИМ-нің ГУЛАГ жүйесіндегі еңбекпен түзеу лагерлері мен колонияларын ұстауға жұмсалған барлық шығындар тұтқындардың жұмысынан түскен кірістермен жабылды. 1946 жылға дейін бұл шығындар мемлекеттік бюджеттен ешқандай субсидияларсыз өтелді. Осы жылдан бастап бірқатар қымбат факторларға байланысты (азық-түлік бағасының өсуі, жеткізілім құнының өсуі және басқа шығындардың ұлғаюы) мүгедектерді күтуге бюджеттен субсидия енгізілді.

Лагерлерде және колонияларда жұмыс істейтін тұтқындар өздерінің еңбектері үшін кепілдендірілген төлем ала алмады. Лагерлер мен колониялардың өндірістік қаржылық жоспарлары белгілі бір мөлшерде, орташа есеппен 1,5–2 рубльді құрайды. Өндірістік жоспарды орындағаны және асырғаны үшін бір адамға күніне сыйақы берген. Бұл сомалар тұтқындаушыларға төленді немесе колонияда немесе лагерде жеткілікті табыс болған жағдайда ағымдағы шотқа аударылды.

Лагерлер мен колонияларды ұстау шығындарды есепке алуға негізделді және тұтқындардың дені сау және еңбекке жарамды бөлігіне тиді. Олар тек жеке қызмет көрсетумен ғана емес, сонымен қатар бүкіл аппаратты ұстауға, күзетпен, әлсіреген және мүгедек тұтқындармен, белсенді мүгедектер мен және лагерлер мен колонияларды ұстауға арналған басқа да шығындармен айналысуы керек болды. Бұл бүкіл ИТК жүйесінің ісін қиындатты, КСРО ИМ ГУЛАГ жүйесінде орналасқан тұтқындарды, лагерлер мен колонияларды ұстау үшін кіріс көздерін табу қажеттілігін ескере отырып таратуға мәжбүр етті.

1949 жылдың 1 қаңтарынан бастап мәжбүрлі еңбек лагерлері мен колонияларының жалпы жағдайын жақсарту, сондай-ақ тұтқындардың еңбек өнімділігін жоғарылатуға қызығушылығын арттыру мақсатында КСРО Министрлер кеңесі тұтқындағыларды ұстауға жұмсалатын барлық шығындарды, оның ішінде тамақ, киім, коммуналдық, мәдени және т.б. тұрмыстық және медициналық қызметтер, аппараттар персоналын тасымалдау және қызмет көрсету шығындары КСРО Ішкі істер министрлігінің бағалауы бойынша Одақ бюджетінен қаржыландырылуы керек болды.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Барнс С.А. Принудительный труд в советском тылу: ГУЛаг военного времени // Советский тыл 1941-1945 гг.: повседневная жизнь в годы войны. – Москва: Политическая энциклопедия, 2019. – 497 с.
2. Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря на территории Казахстана (30-е 50-е годы XX в.) Автореферат, Алматы, 2002. – 17 с.
3. История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 т. Т. 4. Население Гулага: численность и условия содержания Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 624 с.
4. Цаплин В.В. Архивные материалы о числе заключённых в конце 1930-х годов // Вопросы истории. 1991, № 4–5

ҚҰДАЙБЕРГЕН ЖҰБАНОВТЫҢ 90 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫНДА ӨТКЕН ТЕРМЕШІЛЕР МЕН АҚЫНДАР АЙТЫСЫ ТУРАЛЫ

А.С. Джанибекова

*Ағайынды Жұбановтар мемориалдық
музейінің қор сақтаушысы
Ақтөбе облысы, Мұғалжар ауданы*

Әйгілі оқымысты, еліміздің қоғам, мәдениет, халық ағарту саласындағы төлбасы қайраткерлерінің бірі, қазақ филологиясы тарихындағы алғашқы профессор, ұлттық тіл білімінің теориялық негізін қалаған біртуар ғұлама лингвист-Құдайберген Жұбановтың 90 жылдық мерейтойында ұйымдастырылған республикалық термешілер мен ақындар айтысынан естеліктер.

Ғұлама ғалым Құдайберген Жұбановтың 90 жылдық мерейтойы сол кезде республикамыздағы ғылыми, мәдени өмірдің маңызды оқиғасы ретінде орын алған. Бұрын соңды Тіл білімі институты атап өткен 70–80 жылдық мүшелі тойларында бірнеше ғылыми баяндамалар жасалып, ғылым академиясының кітапханасында ғалымның еңбектерінің көрмелері өткізілген болса, ал, 90 жылдық мүшелі мерейтойының кең көлемде тойлануының ерекшелігі 1989 жылы мемлекеттік тіл мен «Тілдер туралы» заңның қабылдануымен тұспа-тұс келуі еді. Жерлесіміздің мерекесі республикадағы ғылыми қайраткерлердің, облыстағы партия, совет органдары өкілдері мен ғалымдардың, тума-туыстарының және еңбекші жұртшылықтың қатысуымен туған топырағы Орқаш жерінде, ал кейін Ақтөбе қаласында тойланды.

1989 жылдың мамыр айына жоспарланған мерейтойға Алматы қаласынан келген Жұбановтар әулеті мен зиялы қауым өкілдерін мектеп оқушылары үлкен сый-құрметпен қарсы алды. Ғалымның туған өлкесінде бір-бірімен құшақ жая қауышқан қонақтар ауыл жұртшылығының қонақжайлылығы мен бауырмалдығына тәнті болыпты. «Той десе қу бас домалайды» дегендей есімі жұртшылыққа ыстық Құдайберген Жұбановтың мерейтойына келген қонақтар қарасы көп болғаны соншалықты Орқаш ауылының мәдениет үйі лық толды.

Мерейтойдың ашылу салтанатын аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Б.Әйтпенбетов ашып, Қазақ КСР ҒА Тіл білімі институтының директоры, академик Ә.Қайдаров, еңбек ардагері Төреахмет Әбдіров, ғалымның шәкірті, қарт педагог Сағын Амандықов қазақ лингвистикасының негізін салған Қ. Жұбановтың тіл ғылымының дамуына қосқан еңбектері туралы жиналғандар алдында сөз сөйледі. Кейін сөз кезегін алған Муслима, Ақырап, Есет, Қызғалдақ, Асқар, Ғазиза, Болат Жұбановтар мәңгі көрген жанның көңілінен кетпейтін, ерте сөнген әкенің көп қырларының бірі суретшілігін, ою-өрнек өнеріне деген ептілігін, 18-ге жуық тіл білгендігін айтып, алдағы уақытта қолданысқа енетін ғылыми еңбектерімен таныстырған. Сонымен қатар Қазақ КСР Ғылым академиясы атынан арнайы әкелген Құдайберген Жұбановтың портретін Орқаш жұртшылығына сыйға тапсырды» – деп жазылған сол кездегі аудандық «Еңбек таңы» газетінде.

Конференция соңы термешілер сайысы мен ақындар айтысына ұласып, сахана төріне шыққан термешілер мерейтойдың көрігін қыздырыпты. Солардың бірі композитор Ғарифулла Құрманғалиевтың класы, ұстаз Қалыбек Ақтаевтан тәлім алған ырғыздық термеші Қоянбай Тобағабылов: «Мерейтойға барған термешілер көкшетаулық Баянғали Әлімжанов, мұғалжарлық Аманғали Абдраманов, ойылдық

Аманкелді Жәкішов, шалқарлық мектеп оқушысы Рысжан Отарбаева, бабаларың ғибраты мол, өнегелі ақылы мен нақылы үйлесім тапқан өмірлік қағидасына айналған термелерді орындаса, Асқар Әминов қоңыр дауысымен қиянат көрген ғалым туралы шырқағанда көрермендер көздеріне жас алған еді. Кезегім келіп мен де:

*Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күреңді мінер ме екенбіз?!
Күрдеріден бау тағыз,
Кіреуке киер ме екенбіз?!
Жағасы алтын жеңі жез,
Шығыршығы торғай көз,
Сауыт киер ме екенбіз?!
Ор қояндай жүгіріп,
Аш күзендей бүгіліп,
Жолбарыстай шұбарды,
Таңдап мінер ме екенбіз?!
Сол шұбарға мінген соң,
Қоңыраулы найза қолға алып,
Қоңыр салқын төске алып,*

Қол төңкерер ме екенбіз?!», – деп жырлаған «Ақтаберді» жыраудың термесін, Мұхиттың «Ақ иісін» орындағаным есімде. «Сол кездегі көрерменнің айрандай ұйып, құлақ салып тындауы өзгеше еді. Қасиет тұнған өнерді құрметтеген қауым терменің мән мағынасын түсініп қиқулап шабыт беріп сахна төрінен жібермейтін. Сол сайыста бірінші орынды жеңіп алдым. Сонымен қатар академик Ахмет Жұбановтың 2006 жылы өткен 100 жылдық мерейтойында Парижде композитор Ахмет Жұбановтың «Ақ көгершін» әнін айттым. Өнерімнің арқасында ел мақтаныштары қос бірдей Жұбановтардың мерейтойларына қатысуым мен үшін ең биік жетістік болмақ», – деп термеші өткен күндерін салмақты еске алды.

Мәдениет сарайында айтысты аңсап күткен халық айтыскерлерді де зор құрметпен қарсы алып, көркем сөз шеберлерінің жыр жарысын тамашалаған. Көкшетау, Қызылорда, Арал, Жамбыл, Орал облыстары мен Ақтөбе, Шалқар, Ойыл, Ырғыз өңірлерінен келген Оңталап Нұрмұханов, Баянғали Әлімжанов, Өтепберген Әбдіразақов, Аман Тасжанов, Жолдыбай Айтқұлов, Александр Кауенов, Бекұзақ Тәңірбергенов, Бибігүл Жаппасбаева, Әзімбек Жанқұлиев сынды айтыскерлер жыр басын мерейтой иесінің атымен бастап, жарқын бейнесін суреттеп, тіл біліміне сіңірген еңбектері мен туған өлкесінің қонақжайлылығын, ауызбіршілігін түйдек-түйдек ұшқыр ойларымен жеткізіп тартымды айтыс жасаған. Жер-жерден жиналған арқалы айтыскерлерің арасынан «Бас жүлдені» жамбылдық айтыскер Әзімбек Жанқұлиев иемденіпті.

Мерейтой кезінде айтысты тамашалаған Роза Құрманғалиқызы «айтысқа өте жақсы дайындықпен келген қызылордалық Бибігүл Жаппасбаева мен Бекұзақ Тәңірбергенов өте жүйрік болды, Бекұзақ өткір тілді, ойы жүйрік ақын еді. Сол кездегі Орқаш совхозының директоры Ағлен Ермағанбетоваға арнауын арнап, айтыс барысында өлкеміздің табиғатын, торғайлардың дыбысын, жусан иісі мен самал желді жырға қосуы халықты ерекше күйге бөледі. Жұлделі орындар да сөзсіз Бекұзақ пен Бибігүлге бұйырып, Ағлен апамның марапаттағаны көз алдымда», – деп есіне алды.

Орқаш совхозында өткен республикалық ақындар айтысының қорытынды бөлімі Ақтөбе қаласында жалғасып, ал Бибігүл Жаппасбаева, Александр Кауеновпен айтысып тағы да жүлдеге ие болды. Тіл білгірі Жұбановтың 90 жылдық мерейтойы туған өлкесінде осындай зор құрметпен аталып өтсе, Алматы қаласында Қазақ КСР Ғылым академиясының Қоғамдық ғылымдар бөлімшесі және республикалық «Қазақ

тілі» қоғамының ұйымдастыруымен Құдайберген Жұбановқа ғылыми-практикалық конференция өткізіліп, ғалымның қызметінің мәнін ашатын баяндамалар оқылып, жарыс сөздер сөйлегендердің пікірлерін тыңдаумен қорытындыланды.

Арада біршама уақыт өтсе де ақындар айтысына қатысты музей қорында сақталған фотосуреттерді зерттеу барысында Бекұзақ, Бибігүл, Жолдыбай, Өтепберген, Александр, Аман, Әзімбек есімді айтыскерлердің өмірден озғанын білдім. Бекұзақ Тәңірбергеновтің бауыры Айбек Тәңірбергенов «ағама сол кезеңдерде тең келетін айтыскер болмады-ау, барған жерден әр кез жұлдемен оралатын. Бүгінде Аралдың айтыскері «қайым айтыстың королі» атанған аға есімі мәңгілік ескерткіш тақтаға жазылған» дейді.

Қызылордалық Бибігүл Жаппасбаеваны да жақсы танытынын айтып, қызы айтыскер Зухра Төлеповамен байланыстырды. Анасының ақындығын бойына сіңірген Зухра Төлепова бүгінде Қызылорда қаласының тұрғыны, айтыскер, «Қазақстан жастар одағы сыйлығының иегері». Бір қызығы Зухра 13 жасында анасы жүрген жолмен жүріп, Ақтөбеде өткен ақын Нұрпейіс Байғаниннің 130 жылдығына арналған ақындар айтысына қатысып «Жас айтыскер» атаныпты. Зухраның айтуынша «анамның Қ.Жұбановтың 90 жылдық мерейтойына қатысқанын білемін, 1-орын алған болатын. Қарсыластарымның бірі Орал облысынан Александр Кауенов, бірі Өтепберген жездем болды. Жездеме «айтысып Орқашыңда алдыңғы күн, алдымда жуған кірдей өтектелген» деген ұйқастар келтірдім», – деп айтып отыратын. «Айтыстарын қағаз бетіне түсіріп жазып жүретін анамның сандығында қолжазбалар бар, солардың ішінен сіздерге қажеттісі болып қалар», – деп 35 жыл сақталған «Жезде мен балдыз» және «Александр Кауенов» айтыстарының жазбаша нұсқаларын музей қорына табыстады. Бұл менің ғалымға қатысты құнды, тың дүниені іздеп, зерттеп жинақтаудағы кезекті жеңісім еді.

Ғалым Құдайберген Жұбановтың 90 жылдық мерейтойына орай ұйымдастырылған Орқаш совхозы мен Ақтөбеде өткен ақындар айтысында өнер көрсеткен Өтепберген Әбдіразақов, Бибігүл Жаппасбаева және Александр Кауеновтердің айтысын оқырман қауымға ұсынамын (1989 жыл, мамыр айы).

Александр Кауенов (Орал облысы):

*Кетпейді сөзім әр кез менің шығын,
Еншіме тағы да қыз тиді бүгін.
Сұлуы Сыр бойының толықсыған,
Жүрмісің есен-аман Бибігүлім?
Жүрсем де бозбала атын ұмытумен,
Сахынаны күтемінжастық үмітім.
Қабыл ал тағы құрбы жылы сәлемді,
Қартаңдау Ақ жайықтың жігітінен.
Демеймін сені мынау қай қыз ақын,
Шағың бұл қиялменен ай құшатын.
Ақ жайық жігітінің қауқары бар.
Қос қызды қатар қойып айтысатын.
Дейді зой тіршілікте өмір басқа,
Әйтсе де жастық шақта көңіл басқа.
Қайтамыз сені қыз ғып мені жігіт,
Атынан сол қыздардың сөзді баста.*

Бибігүл Жаппасбаева (Қызылорда облысы):

Ақтөбем тойларыңа келіп тұрмын,

*Нұрпейіс, Әлия елін көріп тұрмын.
Сыр бойы жолдап еді ыстық сәлем
Жырыммен сол сәлемді беріп тұрмын.
Жақсы істі жүрегіммен ұнатқанмын,
Ашылсын көмілген бар бұлақтарың.
Бүгінгі тойлап жатқан ұлы атамыз,
Сөніп бір қайта жанған шырақтарың
Екеуі бір атаның баласы еді,
Көзінің ағы менен қарасы еді,
Бүгінгі той иесі Құдайберген,
Ахмет Жұбановтың ағасы еді.
Не жетсін жақсы жыр арнағанға,
Шабыт құс мұндай кезде биік самға.
Кез болды сол атамыз кешегі өткен,
37–38 тар заманға.*

*Шындықты ешкім бетке айта алмады,
Еңіреп елдің көбі шайқалғанды.
Қазақты елім деген небір тұлпар,
Көз жұмды жаламенен жайсаңдары.
Асыққан Сырдай болып Аралыма,
Аралды айтсам жас келер жанарыма,
Халайық куә болар әрбір сөзге,
Кезекті мен беремін Оралыма.*

Александр Кауенов (Орал облысы):

*Білмеймін бақтан ба әлде баладан ба,
Мінезді әр түрлі қып жаратқан ба?
Еркекке елжіреген жүрек беріп,
Әйелді тек отпенен жаратқан ба?
Әр сөзді орныменен айта біліп,
Жүрмісің емін-еркін өмір сүріп.
Бәрінде кемшіліктің жойып тастап,
Жатқан боларсың Бибігүл қайта құрып.
Есітіп бүгін білдім есіміңді,
Құрдасқа көрсетерсің тәсіліңді.
Бос жүрген бұл күндері адам жоқ қой?
Бибігүл айта отыршы кәсібіңді.*

Бибігүл Жаппасбаева (Қызылорда облысы):

*Бітіргем талай-талай құрылысты мың,
Меңгергем бала жастан тұрмыс тілін.
Сұрасаң Қызылорда қаласынан,
ЦКЗ заводында қраншымын.
Айтысып қызыл тілмен көркейдім ғой,
Табиғи өнеріме мен сендім ғой
Жаралған әйел затты оттан дейсің,
От болып енді өзіңді өртеймін ғой.*

Александр Кауенов (Орал облысы):

Қыз ақын елде көп еді мен білетін,

Өзінің өнеріне сендіретін.
 От болып мені қазір өртегенмен,
 Құрдас боп кешке өзің сөндіретсің.
 Сендерсің барша көптің сиынғаны,
 Ерлерде де бар жұмыстың қиындары.
 Жыл бойына жететін календардың,
 Біздерге бір күні де бұйырмады.

Бибігүл Жаппасбаева (Қызылорда облысы):

Айтысып Александр көріктендің,
 Бұл айтыс ісі емес қой еріккенің.
 Арнайы ел алдында календардан,
 Ерлерге күн арна деп келіп пе еді?
 Болмайды еш пендеге өмір жолдас,
 Ерсіз әйел басына бақыт қонбас.
 Календармен өмірді бағалама,
 Сндерсіз мына өмірдің мәні болмас.
 Ойыма құйылады өлеңдерім,
 Қызықпа календардың теңуіне.
 Әйелдер жеңіл жұмыс істемейді бейсің,
 Мен саған қраншымын демедім бе?

Александр Кауенов (Орал облысы):

Айтыста талай-талай қол соғылар,
 Табыста таудай болып мол соғылар,
 Қраншы ауыр жұмыс істеп жүрген,
 Ақынның құрметіне халықым қол соғыңдар.
 Биікке ақын атын көтеруде,
 Атақтың кетіп қалмай жетегінде.
 Өнерді оқ жетпеске теңесек те,
 Біз оның тұрмыз қазір етегінде.

Бибігүл Жаппасбаева (Қызылорда облысы):

Тартады дейді малды иесіне,
 Айтылған бұрынғы сөз жүйесінде,
 Орысша ат қойыпты Александр
 Қазақшасын сол есімнің білесің бе?

Александр Кауенов (Орал облысы):

Халқымыз тыңдап отыр ескен жырды,
 Қыз ақын деме ерді сескендірді,
 Мен емес бесіктегі бала біледі,
 Орысша Александр, қазақша Ескендірді.
 Айтысқан жақсы болар сайлы болып,
 Біреулер жеңге дейді жайлы болып.
 Ағайдың затын емес атын білмеймін,
 Сондықтан ойнамаймын қайын болып.

Бибігүл Жаппасбаева (Қызылорда облысы):

Ақыннан жыр тумады тектен-тегін,
 Керек қой әр адамға берік сенім.
 Несіне қашықтайсың құрдасым-ай,
 Мен саған қайын бол деп айтып па едім?

*Демеймін ар-ұяттан тайып кетем
Көздеген мақсатыма түбі жетем.
Құрдас болып сахнада кездескенде,
Назданып әзіл айтса айып па екен?*

Александр Кауенов (Орал облысы):

*Ақыл бар, көкректе бар бір басында,
Өлеңменен болады зой сырласуға.
Кәнекей сол әзілді сен басташы,
Жарасаң қасыңдағы құрдасыңа.*

Бибігүл Жаппасбаева (Қызылорда облысы):

*Халайық мына жігіт сасып отыр,
Алғашқыдай емес бұл жасып отыр.
Бір әзіл айта аламай осы жерде,
Сен айтышы деп жалтарып қашып отыр.*

Александр Кауенов (Орал облысы):

*Мінезі ауыр екен жер күшінен,
Асып тұр салыстырсам ер кісіден.
Мындай ыссы әйелге шыдап берген,
Айналдым үйдегі ағаның нервісінен.*

Бибігүл Жаппасбаева (Қызылорда облысы):

*Уақыт алға қарай озып отыр,
Арқасы тыңдаушының қозып отыр,
Менімен аз уақытқа қағысам деп,
Жүйкесі бұл баланың тозып отыр.*

Александр Кауенов (Орал облысы):

*Әсем жыр жақсы сөзді ала келдің,
Өнерді ел алдында сала келдің.
Бұндай сөзді ешкімнен естімеп ем,
Неліктен осы жерде бала дедің?*

Бибігүл Жаппасбаева (Қызылорда облысы):

*Жаман зып тәрбиелер кім баласын,
Екшеліп сөзім елге тыңдаласың.
Ағаңды үйде жатқан еске алған соң,
Сен маған бала болмай кім боласың?
Айтысу ел алдында арманым зой,
Бір жүріп «Орқаш» жаққа бармадың зой,
300 сом бас бәйгеге тіккен екен,
Айтысып сол бәйгені алмадың зой.
Ауылын Жұбановтардың танып келдім,
Екі күн бұрын Орқашқа барып келдім.
300 сомдық бәйгесін Бекұзақпен,
Бөлісіп Ақтөбеге алып келдім.
Сен болсаң сол айтыстан қалып келдің,
Қалған соң осы жерге неғып келдің?
Құрдасың сұрағанда Александр,
Ал, енді осы жерде жауап берген?*

Александр Кауенов (Орал облысы):

Демеймін мен баламын бесіктемін,

*Боларын осы тойдың есіткенмін.
Облысым наурыз тойын кеше тойлап,
Сондықтан екі күнге кешіккенмін.
Ән жақсы әсемдікпен шалықтаған,
Қорғасындай естіні балқыттырған.
Кешегі алып келген бәйгеңізден,
Ауыстыр Бибігүл бізге сарқытыңнан.*

Бибігүл Жаппасбаева (Қызылорда облысы):
*Деп тұрсаң сарқытыңнан бөліп бергін,
Ісі емес сарқыт сұрау сіздей ердің.
Айтысып бас бәйгені алар десем,
Сұрауға тек сарқытты келіп пе едің?
Құрдасым өкпелеме айтқаныма,
Назданып кері қарай тартқаныма,
Менімен айтыспай-ақ сарқыт алып,
Дұрыс ед еліңе аман қайтқаның да.*

Александр Кауенов (Орал облысы):
*Демеймін мені барып сырға мақта,
Орана бер өмірде гүлді баққа.
Атынан Шолпанменен, Александр
Сәлем айт еліңдегі жыр Манапқа.*

Бибігүл Жаппасбаева (Қызылорда облысы):
*Айтқайсың сен де сәлем бауырыңа,
Өнері өркендеген қауымыңа.
Сыр бойы сүлейлердің ауылынан,
Жеңгеміз Қыз Жібектің ауылына.*

Орқашта өткен Бибігүл Жаппасбаева мен ақтөбелік Өтепберген Әбдіразақовтың
«Жезде мен балдыз» айтысы

Өтепберген:
*Арқалап кетпейміз зой дүния мүлкін,
Шақырды халқым айт деп дүркін-дүркін.
Балдызжан, бір-екі ауыз ән салайық,
Қолпаштап отырған соң мына жұртым.*

Бибігүл:
*Атақты Сырдың бойы тұрағым еді,
Өлең жыр ойдан аққан бұлағым еді.
Алдарыңа қайталап шақырдыңдар,
Халқым-ай, рахмет сеніміңе.
Әлсейіт-әкем аты, Бибігүлмін,
Заманым біздей жасқа үйді нұрын.
Тыңдаған үлкен-кіші лебізімді,
Деуші еді сөздеріңнің бәрі шырын.
Мен өзім өлең-өзен арнасымын,
Кім жақсы болса соның жолдасымын.
Әбілда, Асқар, Нартай, Тұрмағанбет,
Сыр бойы сүлейлердің жалғасымын.*

*Халқым-ай, құлақ қойшы мына сөзге,
Жатыңда жақын болған осы кезге.
Жолдасы Сыр бойының кетесі екен,
Сондықтан қарсыласым маған жезде.
Есімі бұл ақынның Өтепберген,
Ақынды анау-мынау жетектеген.
Айтысып Орқашыңда алдыңғы күн,
Алдымда жуған кірдей өтектелген.*

Өтепберген:

*Өлеңді айттың халқым, сендей мұңдар,
Қаптады өн бойымды өңшең жындар,
Үндемей жайыма қарап жүрейін десем,
Қоймады қырсық тілді мындай қыздар.
Қаз-қалпы осы күйде қаламысың,
Ойласаң мұны дағы имансыздар.*

Бибігүл:

*Жырлардан мойыныма алқа тағып алам,
Ауызыңнан шыққан сөзді бағып алам.
Жыныңды қаптап тұрған өн бойыңнан,
Асықпа көп ұзатпай қағып алам.*

Өтепберген:

*Балдызжан, деме жездем шал ма тұғын,
Мен дағы құр емеспін алдайтұғын.
Жынымды саған оңай беремін бе,
Мен өзім бақсымын зой арбайтұғын.
Сыр бойын сүңгіп батып кетсеңдағы
Мен шортан қыр соңыңнан қалмай тұғын.*

Бибігүл:

*Өзгеден ақын ойы болар зерек,
Бұл айтыстан кейінгілер білсін дерек,
Байқасам Ақтөбеге бақсы емес,
Қорғайтын ел намысын ақын керек.
Бақсымын десең елге жақпайсың да,
Бұдан соң ел сенімін ақтайсың ба?
Айтыста нең бар еді шортан болсаң,
Онан да суга барып жатпайсың ба?*

Өтепберген:

*Қарағым айтқан сөзің қандай зілдей
Сонда да тұрмын сенен күдер үзбей,
Сыр суы келеді менің тобығымнан,
Суың да құрғағыңда маған бірдей.*

Бибігүл:

*Сырды айтсаң жүрегімнің жарасы бар,
Су жайлы ойламайды өресі тар.
Көкірегі жоғары сіздей шалды,
Батыратын Сырымның шамасы бар.
Сөз маржанын айтыста тіздіремін,
Бұл жерге келген жоқпын жезде тегін.*

*Дәмеңіз болып отырса шыныменен,
Біржолата күдеріңді үздіремін.*

Өтепберген:

*Мен келген арғымақпын құла түзден,
Ассам да алпыс жастан күдер үзбен.
Егерде қойып кетсең апаңа айтам,
Қатеміз онда балдыз сізден, бізден.*

Бибігүл:

*Тыңдаушы байқап отыр мынау істі,
Жездеге батырды зой балдыз тісті.
Жездемнің жаны шындап қысылғанда
Аузына үйіндегі апам түсті.
Дұрыс қой әзіл сөзбен пісіргенім,
Ашылсын жезде барлық ішіңдегің.
Шортансың, бақсы болдың, арғымақ болдың
Сонымен кім боп қалдың түсібедім.*

Өтепберген:

*Білмесең ақын едім мен айтайын,
Әр кезде ән сауға жақын едім.
Әзілмен халық қалаған соң шығып тұрмын,
Сөйлеуге хан алдында да батыл едім.*

Бибігүл:

*Көрермен алдарыңда сыналдым зой,
Еліңде бола берсін айтыс пен той.
Қаптаған барлық жынын қағып алып,
Жездемді ақын етіп шығардым зой.*

Өтепберген:

*Құрметтеп айтып едім сізге жағдай,
Қарап ем ажарыңа атқан таңдай
Жалғанда сендей құрғыр көрмеп едім,
Қой көзді, оймақ ауыз, жазық маңдай,
Жанып тұр, қос шамшырақ інінде
Мойының піскен алма сабағындай,
Көңілім көтеріліп басылар еді,
Жездеңе бір сүйгізсең тамағыңды-ай.*

Бибігүл:

*Теңіздей дауыл тұрған шайқаламын,
Сіз кеме құмда қалған байқағаным,
Жастықты елестетіп көз алдыңа,
Апама айтқан сөзді қайталадың.
Балдызың иіті қалай күйгізбейді?
Жездеге саусағын да тигізбейді.
Мен түгіл, апамызда осы кезде
«Құры» деп тамағынан сүйгізбейді
Әзілді қаниа айтсаң да көтеремін,
Баласы мықты болар кетелердің.
Өлсемде тамағымнан сүйгізбеймін,
Жездеке өкпелесең кете бергін.*

Өтепберген:

*Жел сөзді ойға келген айтам дағы,
Ойнатқан балдызыммен шайтандағы.
Балдызым, желкелесең үйім әзір,
Талтаңдап үйге қарай қайтамадағы.*

Бибігүл:

*Өтейік адалдықтан өзгермей-ақ,
Әзілдеп айта берсең бәрі сияд.
Жездем деп әзіл айттым, дейді халық
«Болады жақсы жезде әкеңдей-ақ».
Бұл өмір бастан ертең көшеді деймін,
Бағасын халық сөздің шешеді деймін.
Мен сізде Ақтөбеде жездем емес,
Арқалы әкем деп есептеймін.
Жақсымен төс қағысып достасамын,
Тарайды мен кеткен соң елге әнім,
Ырза бол, асыл халқым, қасымдағы,
Жаздеммен осы жерде қоштасамын.*

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Әбіл Қ. Айтыстың ағып түскен аспанынан. «Turkistan» халықаралық газеті 2014 ж., 4 наурыз. [Электронды ресурс] URL: <https://turkistan.kz/article/63470-aytysty-ayur-t-sken-aspanunan/amp>
2. Мақалаға қатысты өзге де тың деректер тұрғындардан сұхбат арқылы жиналды

1-сурет. Ғалым, педагог Құдайберген Жұбановтың 90 жылдық мерейтойына жиналған қонақтар мен ұрпақтары. 1989 ж., мамыр

2-сурет. Қызылордалық ақын Бибігүл Жаппасбаева. Музей қоры, НҚТ-3043

3-сурет. Ырғыздық термеші Қоянбай Тобагабылов. Музей қоры, НҚТ-3044

4-сурет. Аралдық ақын Бекұзақ Тәңірбергенов. Музей қоры, НҚТ-3046

5-сурет. Орал облысының ақыны Александр Кауенов (сол жақтан төртінші). Музей қоры, НҚТ-3047

6-сурет. Айтыскер ақын Бекұзақ Тәңірбергенов пен Новоресей ауданының қарт айтыскері Өтепберген Әбдіразақов (сол жақтан екінші). Музей қоры, НҚТ-3045

ЖАҢАҚОРҒАН ӨҢІРІНДЕГІ МЕШІТ-МЕДРЕСЕЛЕРДІҢ ТАРИХЫ (XVIII–XIX ғғ).

М.Н. Дюсенбаева

*Жаңақорған аудандық тарихи-өлкетану музейінің ғылыми қызметкері,
тарих магистрі
Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданы*

Мешіттер – бес уақыт намаз, Аллаға құлшылық өтеу орыны ғана емес, жергілікті халықтың жиналыс, кішігірім басқосу, даулы мәселелерді шешу, білімі пікірталас өткізу, сонымен қатар діни сауат ашу ошағы да болды. Жастарға білім мешітте дін қызметкерлерінен діни білім түрінде берілді. Онда негізінде ер балалар оқып, оларды молдалар оқытты. Әр ауылда, әр мешіттің жанында мектеп ұстаған молдалар жас жеткіншектерге арабша жазу, оқу сауаттылығын қалыптастырды. Жаңақорған жерінде ондай молдалардың саны аз емес еді. Ислам жөнінде жеткілікті білімі бар, медреседе оқыған кісіге арнайы сол кезеңнің медресе куәлігі «шатырхат» беріліп ол «ишан» атағын иемденген. Ишанның жолын ұстаған ұрпағын «мағзұм» десе, халық ішінен соңынан ергенді «мүрид» деп атаған. Ишандықтың басты шарты – мешіт ұстау. XVIII–XIX ғасырларда Жаңақорған аумағындағы мешіт-медреселердің тарихы толық зерттелмеген, бүгінгі күнге дейін жеткен деректерге, ел шежіресіне, әзиз әулиелердің өмірбаянына сүйене отырып, тарихы түгенделеді деген сенімдеміз.

Сыр өңірінің Құлболды, Марал, Қосым ишандармен бірге Айқожа ишанның есімі ерекше аталады. Айқожа ишан 1773 жылы Жаңақорған жерінде дүниеге келіп, 84 жасында 1857 жылы дүниеден өтеді. Арғы тегі, қазақ жеріне ислам дінін алып келген, ел аузында Хорасан Ата атанған Әбдіжәлел бабтың ұлы Ибраһимнен тарайды. Айқожа ишанның артында игі жолын ұстанған 11 баласы – Ибадулла мағзұм, Жұмаділла мағзұм, Ибраһым шайх, Мамырайым шайх, Смайыл, Ысқақ қожа, Реметулла қожа, Пірше қожа, Сапар қожа, Мұсахан мен Іскендір қожалар, осы Жаңақорған жерінде бабаларының рухани мұрасын жалғастырды.

Айқожа ишан Бұхарадағы медреседе оқып, кейін Ауғанстан медресесінде белгілі ұстаз Ислам Шайықтан білім алып, елге ишан болып оралады. XVIII ғасырда Айқожа ишан бала оқытып мектеп ұстаған екі мешіттің аты аталады. Бірі қазіргі уақытта Қарасопы кесене маңындағы мешіт, екіншісі Ақтас мешіті. Осы екі мешіт-медреседе Тағайұлы Әділхан дамулла, Әбшен молда, Мәді мағзұм дәріс берген. Жаңақорған өңіріндегі осы екі мешіт-медреседе бабаның әулеті – қожалар, қоңыраттардан Әбубәкір қары, жергілікті қараша руынан Әбдірейім молда, Мамыр, киікші руынан Шермағанбет молда, Әжібек, сунақ руынан Мәмбетсопы, Рыспанбет, Ибаділла, Әбдімәулен, Мұхамеджан, Сапабек молдалар халықтың діни сауатын ашып, белгілі дін қызметкерлері болған (Сопыбеков А, 2008).

Қарасопы кесенесі маңындағы Иіркөл мешіті 1895 жылы Айқожа ишанның ұлы Мамырайым шайықтың үлкен ұлы Мырзахмет басшылық жасап, ағайын отырған Қоңырат руларының қаражаттай қолдауымен салынады. Ол жерде бұрындары да мешіт болғаны жөнінде айтылады. Жергілікті өлкетанушы Шайдарбек Әшімұлының кітабында «Әжіліктен қайтқан соң Мамырайым шайх Жаңақорған ауданы орталығынан 5–6 шақырым жерден мешіт ашып, өзі адам оқытады, бұл кісіден кейін мешітті Ибраһым шайх қажы ұстайды, бұдан кейін Әлімбет қажы ұстайды. Одан кейін Бұрхан мағзұм ұстайды» делінген. Осы деректерден мешіт жұмысы Кеңес кезеңіне дейін тоқтамағаны белгілі (Әшімұлы Ш., 2021).

Айқожа ишан иелік етіп, дін насихаттаған тағы бір мешіт жанындағы медресе - Ақтас мешіті. Ақтас мешіті - республикалық маңыздағы, сәулет өнеріне жататын ескерткіш, Бесарық теміржол бекетіне жақын орналасқан. Мешітті 1884 жылы Айқожа ишанның баласы Атақожа салдырған. Құрылысы - төртбұрышты, жобасы квадратқа тең; қабырғалары, карниздерінің кірпіштері - күйдірілген кірпіштен өрнектеліп өрілген; күмбезді. Мешіттің негізгі фасады шығысқа қарай бағытталған. Құрылыстың өлшемі 20x20 м. Биіктігі—20 м. Жанында қасиетті ыстық суы, бұлағы бар. (Мешіт 1982 жылы есепке алынып, 1984 жылы қайта жөндеуден өткізілген.) Ақтас мешіті жанындағы медресе жөнінде деректер өте аз. Ол 1925 жылға дейін жұмыс істеп тұрған. Белгілі қоғам қайраткері Әлихан Бәйменовтің әкесі медресенің соңғы шәкірті Мұхамедия Бәйменов (Баймұхамедұлы) болғаны жөнінде Ұлытау энциклопедиясында былай жазып көрсеткен: «1902 жылы Орынбор облысы Торғай уезі Қызылжыңғыл болысы. Білеуті өзені бойында дүниеге келіп, 1984 жылы Жезқазған облысы, Жезқазған қаласында қайтыс болды. Дін қайраткері. Әкесі Уайсұлы Баймұхаммед арабша білімі бар кісі болған. Шешесі Достәуірқызы Рахия да арабша білімді болған. Мұхамедия 14 жасына дейін ауылда өз атасы Уайс қажыдан, Әубәкір қажыдан, әкесі Баймұхаммед молдадан арабша білім алған. 14 жасынан 22 жасына дейін Қарнақ медресесінде, Жаңақорғанның Ақтас мешітіндегі медреседе оқып, оларды үздік бітірген. Араб, парсы, шағатай тілдерін білген. 1937 жылға дейін ауылы Өзгентте араб тілінен сабақ берген...» (Саттарұлы С., 2016).

Әбілмәжін Жұмабайдың естелігінде: белгілі жазушы Қалтай Мұхамеджановтың әкесі Мухамеджан Нұрекеұлы Қарнақ, Шорнақ кейін Ақтаста оқыған, сол тұстарда Қалағанның әкесі Ақтас мешіт-медресесінде Абдірасул дамулла, Айтжан дамулла, Әубәкір қарының әкесі, Мұхамеджан дамулла дәріс берген. Қария шарифат пен ғылымды парсы, араб, шағатай тілдерін жақсы білгені, елде «Карамолда» атанып, Ақтас мешітінің бас имамы болғаны жөнінде жазылған дерек бар.

Айқожа ишанның 11 ұлы да әке жолын қуып, мешіт, медресе ұстап бала оқытқан. Ишан ұрпақтарын ислам дінін уағыздау үшін қоңырат руларының әр атасына “пірі” етіп сайлап, беріп отырған. Айқожа ишанның немересі Имам Бақыр Ыбырайым Шайхұлы 1895 жылы Қарасопыда дүниеге келіп, 82 жыл ғұмыр кешіп, ел ішінде діни тәрбие жұмыстарын жүргізді. Қарасопы мешітінде дәріс алған Имам Бақырды 12 жасында, яғни 1907 жылы Қаратау бөктеріндегі Ынтымақ деген жерді мекен еткен қоңыраттың алты атасының қырғызалы руына имам етіп сайлаған.

Қазіргі Құттықожа ауылының сыртында болған Исахан мешіті жөнінде кеңестік заманның қысымына қарсы тұрып, кітаптарын сақтай алғаны жөнінде: «Мешіт иелері Тәжікстанға кеткенде, елде жүрген жақынының түсіне еніп, «үш күннен кейін мешітті бұзады. Барлық кітаптарды жинап алып, көм» деп аян береді. Содан есектің үстіне қоржын артып екі басына кітап толтырып, үш мәрте қатынап, барлық кітаптарды жинап көмеді...» деп жазылған (Уайсова А., 2023).

Жаңақорған өңіріндегі бала оқытқан тағы бір мешіт Өзгент ауылының маңындағы Сортөбедегі Шәмші мағзымның мешіті. Шәмші мағзым Ремет ишанның ұлы 1868 жылы дүниеге келген. Сырқожа ұлы Жәмһүр ишан да Ремет ишанда Мырзақожадан тараған, Әбдіжәлил баб (Хорасан Ата) ұрпақтары. Шәмші мағзымда баласы Әбусейіт қары да әуелі ауылында өз әкелерінен сабақ алып, кейін «Қарнақ» медресесінде оқып, содан соң Бұхарадағы «Көкілташ» медресесін тәмамдаған. Шәмші мағзым Бұхарадан оралғаннан кейін бұрынғы бабаларынан келе жатқан Сортөбедегі мешіт-медресені қайта салдырады. Медресе жанынан 14 бала жататын үжіре (жатақхана) ашып, ұстаздыққа сол кездің ең білімдар молдалары - Әділхан, Бегімбет дамулларды, Шәрайхун және

Жамур молдаларды қабылдап, оларды өз есебінен қаржыландырып тұрған. Солардан дәріс алған Әбдірәсіл мағзұм мен Қызылорда және Жезқазғандық Әйжігіт дамулла, Мұхамедия (Әлихан Бәйменовтың әкесі), Ахмедия, Өзгенттік Төлеген, Әшім, Мәметөк молдалар да мешіт-медресе ұстаған белгілі дінбасылары болды (Шоманұлы Д., 2006).

Үсейін Мағзұм өз атасының мешіт-медресесінде араб тілі грамматикасын меңгеріп, құран сауатын ашқан. Кейін білімін дамыту үшін Бұхарадағы «Көкілташ» медресесін тәмамдаған. Ауғанстаннан келгеннен кейін Төменарық маңындағы №24 (Бөртескен) темір жол айыру бекетінің жанындағы ауылға келіп орналасады. Бұл жер оның мүридтерінің орналасқан орталығы еді. Ауыл жұртшылығы мағзұмды діни рәсімдерін атқару үшін кезектесіп алып кетіп жатады. «Бөртескен» ауылы бір шетте, ел көзінен тасада, көпшілік орынынан қашықта орналасқандықтан, мағзұм осы жерде орнығып қалады.

Жаңақорған өңіріндегі ХҮІІІ–ХІХ ғасырлардағы мешіт-медреселердің тарихы жөнінде қол жеткен деректердегі, басылып шыққан кітаптардан, шежірелерден ғана анықталғаны осы. Ол кезеңде қоныстанған халықтың әр елді мекенде ислам дінімен ғұрыштар өткізіліп отырғанын ескерсек, сол елді мекендерде діни сауат ашу медреселерінің болғаны рас. Алдағы уақытта материалымыз ру тайпалардың шежірелерінің мәліметтерімен толығы түсері анық.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Сопыбеков А. Жаңақорған: тарихнама. Шымкент: «Кітап» ЖШС, 2008, –648 б.
2. Әшімұлы Ш. Өткен әзиз әулиелер. Қызылорда: «Қанағаты» ЖШС, 2021.
3. Сағтарұлы С. Қожалар шежіресі. Алматы: «Атамұра», 2016. – 673 бет
4. Уайсова А. Айқожа ишан әулетінің асыл мұрасы. Алматы: «Print House Corona», 2023
5. Шоманұлы Д. Ғибратнама. Алматы, «Мұрагер» баспа үйі, 2006.

МӘРТӨК АУДАНЫ – ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАЛАР МЕКЕНІ

Г.Н. Жаксыгарина

*Мәртөк аудандық тарихи-өлкетану музейінің
кіші ғылыми қызметкері
Ақтөбе облысы, Мәртөк ауданы*

*Көк майса жері, шөптері шүйгін құнарлы,
Сулары дәрі, қандыраар ішсең құмарды.
Мыңғырған малдан өрісте болмай тыныштық,
Лық толы қамбаң, егіннің бітік ырыс-құт.
Шұрайлы жері, шырайлы елі,
Мәртөктей жерім бар қандай.
Сыйынып бәрі жасы мен кәрі,
Тәңірден сұрап алғандай.*

Мен үшін Мәртөк ауданы жай ғана туған жер емес, әр тасы мен топырағында тарихы тұнып тұрған киелі мекен. Музей кіші ғылыми қызметкері ретінде екі жыл бойы қолымнан өткен жәдігерлер мен құжаттар маған бір ғана шындықты дәлелдеді: Мәртөк – өткеннің өнегесін, болашақтың бағдарын сақтап тұрған өңір.

Өз тәжірибемдегі Мәртөк аудандық өлкетану музей қоры мен архив беттерінен табылған ауданның 1935–1940 жж. тарихи деректеріне сүйенсек 1935 жылдың қаңтарында Ақтөбе облысының құрамында құрылған Мәртөк ауданы стратегиялық әрі географиялық тұрғыдан маңызды өңір болды. Аудан орталығы – Мәртөк поселкесі, ол кезде халық саны 4 597 адам еді. Орталықта элеватор, май зауыты, мектептер, кітапхана, емхана, мәдениет үйі, байланыс торабы және киноқондырғысы бар клуб жұмыс істеді. Аудан аумағы – 5 070 км². Тұрғындар негізінен мал және егін шаруашылығымен айналысты. Жер қойнауынан тұз, бор, әктас, кірпішке жарамды саз, көмір мен мұнайдың іздері табылған. Өңірден Елек, Бөрте және Ақтөбе өзендері ағып өтеді. 1939–1940 оқу жылында ауданда 61 мектеп болды (23 қазақ, 38 орыс), жалпы 5920 оқушы оқыды. Оның ішінде бастауыш, толық емес орта және орта мектептер жұмыс істеді. Оқушылар саны оқу жылы соңында 5289-ға жетті. Мұғалімдер құрамы 233 адамнан тұрды: 161 орыс, 67 қазақ, 5 неміс. Жоғары білімді мұғалімдер – 3, қалғандары орта педагогикалық және толық аяқталмаған орта білімді болды. Ауданда ересектер арасында сауатсыздық мәселесі өзекті болды: 1400 ересек сауатсыз деп танылып, олардың бір бөлігі оқу курстарына тартылды. 1939–1940 жылдары мәдениет саласында 1 аудандық, 16 ауылдық клуб, 1 стационарлы және 2 көшпелі киноқондырғы жұмыс істеді. Денсаулық сақтау жүйесінде 25 орындық аурухана, амбулатория, босану үйлері мен фельдшерлік пункттер қызмет көрсетті. Балалар мекемелерінен 2 балалар үйі, 7 балабақша, жазғы лагерьлер болды. 1940 жылғы дерек бойынша аудандық газет «За большевистские колхозы» орыс тілінде шығып тұрды (тиражы – 2010 дана). Байланыс жүйесінде 5 радио торабы және 2945 радиоқабылдағыш болған. Саяси өмірде аудан бойынша 566 партия мүшесі, 1460 комсомол мүшесі тіркелген. 88 бастапқы комсомол ұйымы жұмыс істеген.

1935 жылдың 31 қаңтарында ауданның құрылуы жөнінде тарихи қаулы қабылданған. Бұл шешім өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына жаңа серпін беріп, бірқатар елді мекендерді бір аудан аумағында біріктірді. Жаңа аудан үш

машина-трактор станциясының – Мәртөк, Ново-Фёдоров және Жайсаң МТС-тарының құрамында құрылды. Сол кезде аудан құрамына 29 ауылдық кеңес кірді:

Покров (орталығы – Покров ауылы), Бозоба (Бозоба ауылы), Вознесенев (Вознесеневка ауылы), Белқайың (Белқайың ауылы), Жайсаң (Жайсаң ауылы), Ілек (Ұрамбай ауылы), Құмшақат (Құмшақат ауылы), Нагорный (Нагорный ауылы), Степанов (Степанов ауылы), Ново-Фёдоров (Ново-Фёдоровка ауылы), Жүсін (Туятас, Құмак, Қарағат, Ачибек елді мекендері), Тораңғұл (Тораңғұл ауылы), Қаратаусай (Қаратаусай ауылы), Қаратоғай (Қаратоғай ауылы), Байтурасай (Байтурасай ауылы), Мәртөк (Мәртөк ауылы), Андреев (Андреевка ауылы), Ащелісай (Ақшатау ауылы), Рыбаков (Рыбаков ауылы), Линовицкий (Линовицкий ауылы), Сабандыкөл (Шілісай, Егіндісай, Жасыбай елді мекендері), Сарсай (Ащысай, Оразалысай елді мекендері), Қараүңгір (Еңбекші, Жұмысшы елді мекендері, орталығы Еңбекші ауылы). Біздің аудан 1935 жылы құрылғанымен, бұл өңірдің тарихы одан әлдеқайда тереңде жатыр. Орынбор–Ташкент теміржолы жүргізілген 1904–1905 жылдардан бастап мұнда қоныстанушылар легі көбейіп, ауылдар бой көтере бастады. Ескі суреттерден, сарғайған хаттардан, алғашқы теміржолшылардың құрал-жабдықтарынан сол заманның тынысын сезуге болады.

Мәртөк аудандық тарихи-өлкетану музейінде сақталған жәдігерлердің әрқайсысы – бір-бірімен сабақтасқан тарих. Мәртөк аудандық тарихи-өлкетану музейінің қорында төрт мыңнан астам жәдігер бар. Олардың ішінде:

Ұлы Отан соғысы жауынгерлерінің шинель, ордендері, медальдары мен хаттары – ерлік пен отаншылдықтың белгісі;

Тыл еңбеккерлерінің қол диірмендері, тоқыма құралдары – төзім мен еңбекқорлықтың нышаны;

Алғашқы мектеп парталары, оқулықтар, қаламсаптар – білім мен ғылымға ұмтылыстың куәсі;

Ауыл шаруашылығында қолданылған көне құралдар – тұрмыстық мәдениеттің айғағы.

Әр жәдігер – өз дәуірінің үнсіз куәгері. Оларды ұстағанда, өткеннің лебі сезіледі.

Бұл ауылдық кеңестер сол кезеңдегі халықтың әлеуметтік, мәдени және экономикалық өмірінде маңызды рөл атқарды. Әрбір ауылдық кеңес өз өңірінде ауыл шаруашылығының дамуына, мәдени ошақтардың құрылуына және халық тұрмысының жақсаруына үлес қосты.

Археологиялық қазбалардан табылған қыш құмыралар, қола бұйымдар біздің өлкемізде ежелгі өркениет іздері болғанын айғақтайды. 2006 жылы жарық көрген «Ақтөбе облысының тарих-мәдени және табиғи мұралар ескерткіштері. Мәртөк ауданы» жинағында аудан аумағындағы барлық тарихи орындар тізімделіп, сипатталған. Мұндай ескерткіштер – тек өткеннің емес, қазіргі ұрпақтың да рухани байлығы.

Бүгінгі музей – тек өткенді көрсететін орын емес, ұрпақтар сабақтастығын жалғаушы орталық. Біз мектеп оқушыларымен, жастармен «Жәдігер сыр шертеді», «Тарихқа сапар» сияқты кездесулер ұйымдастырамыз. Әр бала жәдігерге қарап, өзінің тамырын сезінсе, менің еңбегімнің ақталғаны деп білемін.

Мәртөк ауданының 90 жылдығы – бұл тек мерейтой емес, тарихқа тағзым. Бұл – ата-бабамыздың еңбегін дәріптеу, мәдени мұраларымызды сақтау, болашаққа аманат ету. Музейдің қызметкері ретінде айтарым: әр жәдігер – халықтың жадындағы жарық сәуле. Сол сәулені сөндірмей, келер ұрпаққа жеткізу – біздің қасиетті борышымыз.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Мәртөк ауданының 1939 жылғы тарихи паспорты. АОМА. 18 қ, 7–22 тізбелер.
2. Мәртөк ауданының білім беру жүйесі жөніндегі деректер (1939–1940 оқу жылы). АОМА. 18 қ, 1–6 тізбелер.
3. Ақтөбе облысы мен Мәртөк ауданына қатысты құжаттар (1935–1940 жж.). ҚР ОМА. 18 қ.
4. А.Т.Маркевичтің жеке қорынан алынған құжаттар. МАТӨМ қоры

1-сурет. Мәртөк ауылы. 1936 жыл

*2-сурет. Астық жинау науқаны. Мәртөк ауылы, Ленин (қазіргі Есет батыр) көшесі.
1936 жыл*

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ НАРОДОВ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Б.М. Кумарова

*Восточно-Казахстанский областной
Архитектурно-этнографический и
природно-ландшафтный музей – заповедник,
старший научный сотрудник отдела
учёта и хранения фондов
г. Усть-Каменогорск. Казахстан*

Республика Казахстан по всем параметрам относится к полиэтническому и поликонфессиональному государству, в котором проживает более 15 миллионов человек, принадлежащих к 130-ти этносам и этническим группам. Исследование истории и феномена полиэтничности Казахстана, как в плане его формирования, так и дальнейшего развития, способствует консолидации всего общества, от чего в свою очередь, зависит поддержание стабильности в стране, а также национальная и региональная безопасность (Инициативы, направленные в мир коллективная, 2011, с.138).

Девизом национальной государственной политики Казахстана стало «культурное единство», что означает, с одной стороны, сохранение этнической самобытности, самосознания, языка, с другой – взаимопонимание, взаимообогащение и взаимовлияние всех этнических групп с целью формирования казахстанской нации (Югай И.С., 2006, с.185).

Немало работы ведется в этом направлении государственными музеями на местах. Они сегодня воспринимаются не только как хранилище культурного наследия, отражающего самобытность истории народа. Они всегда служили местом духовного обогащения, удовлетворения интереса к своему историческому наследию, приобщения традициям, обычаям и к культуре народов.

Восточно-Казахстанский областной архитектурно-этнографический природно-ландшафтный музей-заповедник единственный в Республике Казахстан музей с таким профилем работы, который в своих фондах хранит уникальные экспонаты, рассказывающие об истории и этнографии не только казахов и русских, но и других народов, проживающих в крае.

Созданный в 1968 году в Бутаковской сельской школе музей, из года в год, пополняя коллекцию, сначала стала филиалом Лениногорского краеведческого музея, потом стал самостоятельным областным музеем. В 1983 году музей из села Бутаково переезжает в г. Усть-Каменогорск.

В 1985 году открылась первая стационарная экспозиция музея в первом корпусе на улице Урицкого 67 (ныне К.Кайсенова), а уже на следующий год был открыт второй выставочный зал по ул. М.Горького 59, где располагалась экспозиция по истории и культуре казахов.

В 1987 год знаменателен для жителей г. Усть-Каменогорска и музея выставками декады культур Союзных Республик, посвященных 70-летию Октября. В рамках декад проводились выставки, лекции, демонстрация фильмов и слайд - фильмов, продажа национальных сувениров, выступления фольклорных коллективов, встречи представителей союзных республик с трудовыми коллективами, учебными заведениями, воинскими частями. В итоге в областном центре в течение года экспонировались выставки всех 15 союзных республик.

После декады культуры Туркменской ССР у нас появилась возможность пополнить фонды предметами культуры туркменского народа. В коллекцию входили: набор женских ювелирных украшений туркменок, комплект женского свадебного костюма, мужской шелковый халат с вышивкой по бортам, узорные шерстяные носки, свадебная накидка для верблюда невесты и другие предметы. Часть этих предметов были переданы в дар, часть приобретены за деньги.

«Именно после декады культур Союзных Республик в музее был создан специальный отдел, который будет изучать этнографию других народов. Все эти годы при этнографическом музее работали два основных этнографических отделов: отдел русской и казахской этнографий, а этнографию других национальностей целенаправленно не собирали.

Поэтому в 1988 году был создан сектор по изучению этнографий народов, позже этот сектор станет большим самостоятельным отделом этнографии народов и малочисленных этногрупп, которых сокращённо музейщики называли «МЭГ» или «мэговцы». С созданием такого специального отдела были организованы целенаправленные однодневные и многодневные командировки и научные экспедиций по сбору экспонатов разных национальностей и народов. С этого времени собранные материалы стали инвентарные номера маркировать по национальным признакам». (Кумарова Б.М, 2014, с.194, 198).

Первые целенаправленные сборы предметов по народам начались с окрестных территорий города и отдаленных сел, позже были организованы поездки в большие города Союзных Республик Украины и Белоруссии. Таким образом, у нас появились уникальная коллекция рушников и костюмов украинского и белорусского народов.

Ассамблея народа Казахстана развивает свою деятельность, претворяя в жизнь и демонстрируя принцип «единство в многообразии». Каждое из этнокультурных объединений вносит свою лепту в поддержание межэтнического согласия в Казахстане» (Инициативы, направленные в мир. 2011, с.178).

На XXXIV сессий Ассамблеи народа Казахстана президент страны К. Токаев сказал «хочу подчеркнуть, что Ассамблея была и остается незаменимой платформой консолидации общества и упрочения национальной идентичности. Более того, Ассамблея выступает одной из институциональных опор нашей государственности. Поэтому и груз ответственности, возлагаемый на нее, с каждым днем растет.

Защита национальных интересов и укрепление суверенитета Казахстана – наш священный долг. Уверен, что члены Ассамблеи глубоко осознают это. Ассамблея должна работать как общенародный орган, объединяющий всех граждан Казахстана вокруг наших общих ценностей и целей» (Токаев К.К. 2025).

Ассамблея народа Восточно-Казахстанской области была открыта в 1992 году. Ее предшественником был Совет аксакалов, который изначально объединил деятельность девяти национально-культурных центров. В настоящее время под флагом ассамблеи в областном Доме Дружбы в г. Усть-Каменогорске

действует 21 этнокультурных объединений. Музеем ведется тесная работа со всеми этнокультурными объединениями Дома Дружбы. Между Домом Дружбы Ассамблеи народа ВКО и Восточно-Казахстанским областным архитектурно-этнографическим музеем-заповедником подписан договор о сотрудничестве.

«Более 200 предметов по корейской культуре переданы в дар музею пастором Ким Хон Бе и его супругой Джон Сунн, приехавшими из города Сеул и работавшими в Восточном Казахстане в качестве миссионеров и возглавлявшие в ВКО Церковь евангельских христиан баптистов «Родник» с 1993 по 2000 годы. Из дарственных

предметов пастором Ким Хон Бе, большой интерес представляет коллекция корейских костюмов - мужской и женский. Среди них уникальными являются костюм придворной дамы и костюм государственного чиновника. Детских костюмов три: два - для девочек и один для мальчика. Большой интерес вызывает у зрителей обеденный столик с набором посуды, а также сувенирные изделия для украшения интерьера комнаты. Прекрасным подарком музею явился каягым – уникальный струнный музыкальный инструмент середины прошлого столетия, переданный волонтером – преподавателем ВКГУ им. Аманжолова Ук Джоном.

Связь корейцев с исторической родиной продолжается и до сих пор. Так, летом 2011 года в фонд музея-заповедника поступила коллекция музыкальных инструментов корейцев. Их любезно доставил лично директор Культурного Центра Посольства Республики Корея в Республике Казахстан господин Хан Сун Рэ, который был среди гостей деловых кругов из Южной Кореи. Среди дарственных предметов были государственный флаг Южной Кореи, восемь – музыкальных инструментов, три танцевальных веера и книги.

Через год, в 2012 году костюмы государственного чиновника и придворной дамы Культурный Центр Посольства Республики Корея в РК передали в дар. Через Культурный Центр Посольства Республики Корея в РК музей-заповедник заказал шесть комплектов костюмов (50 единиц) из Южной Кореи.

В 1997–1998 годы начали комплектовать фонды при помощи переписки с первыми руководителями стран СНГ, Министерствами культуры и Посольствами с просьбой помочь дополнить музейную коллекцию предметами быта и культуры разных народов. В них мы писали о необходимости предметов этнографии народов для возрождения и сближения культур, разных народов на земле Восточного Казахстана. И в результате к концу 1999 г. стали получать ответы. Одни дали категоричный отказ, другие, например Белоруссия, приглашали приехать за свой счет за экспонатами. Но были и положительные ответы. Бандероль с книгами по истории и этнографии получили из Удмуртии, Ингушетии, Чувашии, Эстонии.

Из Республики Таджикистан выслали большой настенный ковер «Сюзане» с растительным орнаментом, женское платье 1950-х годов и две мужские тубетейки 1960-х годов. Вышивка на них выполнена в ручной технике.

Из Государственного музея Республики Мари Эль получили комплект женского костюма луговых марийцев конца XIX века, сшитый из домотканого льна.

Дважды музей-заповедник получал дарственные предметы из Республики Азербайджан. Первый раз, в 1999 году Министр культуры Республики Азербайджан Полад Бюль-Бюль оглы отправил самую богатую коллекцию предметов по материальной и духовной культуре азербайджанского народа. В посылке были образцы мужского и женского национальных костюмов и музыкальные инструменты: тар, гавал и кяманча, аудиокассета с записями песен самого Полада Бюль Бюль оглы, очень много литературы по истории и этнографии азербайджанского народа.

Второй раз, в мае 2006 года главный консультант сектора музейной работы Министерства культуры и туризма Республики Азербайджан Исмаилов Али Гамид оглы доставил большую коллекцию из 94 предметов. Это: костюм девочки, мужской головной убор, наборы медной и керамической посуды, оружие, женские ювелирные украшения, множество литературы, буклетов и альбомов» (Кумарова Б.М., 2014, с.201).

«В сборе материалов этнографии народов помогают не только местные этнокультурные объединения, но и Республиканские. Так, в 2007 году получили дарственную коллекцию от А.М. Карапетяна – председателя Ассоциации Армянских

культурных центров «Наири» Республики Казахстан. Позже для показа интерьера уйгурской усадьбы первой половины XX века председатель Республиканского уйгурского этнокультурного объединения господин А.Б. Шардинов и активисты уйгурского этнокультурного объединения г. Алматы помогли пополнить музейную коллекцию. Среди активистов уйгурского этнокультурного объединения г. Алматы был известный коллекционер Азат Акимбек, которого знают не только в Казахстане, но и во всем мире. Он Заслужный деятель искусств Республики Казахстан, Почетный член Гильдии Парижских антикваров (Франция, 2001 г.). Таким образом, в действующей экспозиции смогли открыть разделы, посвященные культуре армян, чеченцев и уйгур.

В 2007 году выступлением танцевальной группы в стиле «Катхак» Индийского культурного центра Посольства Республики Индия в Республике Казахстан успешно открылась выставка «Встреча с Индией». На презентации принимали участие директор Индийского культурного центра госпожа Дипали Пал с супругом. Фондовая музейная коллекция по Индии пополнилась дарственными предметами от госпожи Дипали Пал. Это музыкальные инструменты - фисгармония и духовой музыкальный инструмент «эктара», настенное панно и ваза и комплект ювелирных украшений (Кумарова Б.М., 2014, с.126–127)

«На сегодняшний день музей-заповедник располагает тремя зданиями, являющимися памятниками истории и архитектуры конца XIX – начала XX веков. Музей-заповедник имеет: музеефицированный этнографический парк им. К.Кайсенова и Левобережный этнографический комплекс, который состоит из следующих функциональных зон:

- Ботанический парк
- Зоопарк
- Военный комплекс
- Этнографический комплекс
- Зона семейного отдыха
- парк «Жібек жолы» - «Шёлковый путь»
- Хозяйственная зона

«Этнографический комплекс был открыт в сентябре 2010 года, когда в г. Усть-Каменогорске проходил VII-й Форум Межрегионального сотрудничества Казахстана и России. Участники форума и Президенты двух государств Н. Назарбаев и Д. Медведев первыми посетили этнографическую деревню Левобережного комплекса.

Здесь построены 17 усадеб народов, проживающих в ВКО, воссозданных по материалам архивов и научной литературы конца XIX–сер. XX веков и 3 отдельно стоящих объекта (рис.5.). Начинается комплекс с экспозиции казахского сектора. В казахском секторе построены: бревенчатый дукен, каменная тошала конца XIX–нач. XX вв., каменная усадьба, деревянный дом - коржын уй казахов и городской дом казаха.

Русская архитектура представлена домом зажиточного горожанина и усадьбой старообрядца мараловода (конец XIX– нач. XX века).

Двенадцать построек на территории комплекса знакомит посетителей бытом и этнографией других народов. Все усадьбы датированы началом и серединой XX века. Это усадьбы: уйгур, корейцев, немцев, татар (рис.1.), белорусов, украинцев (рис.2.), поляков и еврейский дом. Каменные постройки кавказских народов представлены азербайджанской, армянской усадьбой и чеченской средневековой сторожевой башней XIV–XVII вв. Чуть позже в 2014 году меценат г. Усть-Каменогорск Гомарели Г.О. на свои собственные средства построил грузинскую усадьбу (рис.3.).

Каждый дом отличается не только внешним видом, оградой, забором, но и внутренним интерьером (рис.4.). В сборе предметов музейным работникам помогли члены культурных центров областного Дома Дружбы» (Кумарова Б.М., 2020, с.9–11).

На сегодняшний день фонд музея составляет более 74 002 предметов, из них основного фонда 48 078 и научно-вспомогательного 25 924. Это коллекция мягкого фонда, т.е ткани; дерева и металла; фарфора и стекла; коллекция икон; редкой книги и рукописи, и археологическая коллекция. Коллекции подразделяются на под коллекции, их 22 вида.

Президент страны отметил, что «Основной задачей Ассамблеи была и остается работа по укреплению мира и единства в Казахстане, целостности государства и нашей священной Независимости. Мы будем и дальше принимать системные меры в этом направлении» (Кумарова Б.М., 2020).

Восточно-Казахстанский областной архитектурно-этнографический природно-ландшафтный музей-заповедник активно будет продолжать работать совместно с этнокультурными объединениями ассамблеи народа Восточного Казахстана в различных направлениях – научной, экспозиционной и выставочной деятельности.

Список литературы и источников

1. Инициативы, направленные в мир. Коллективная монография// Под редакцией М.Х. Абусеитовой. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 400 с.
2. Кумарова Б.М. Раздел: История отдела этнографии народов и малочисленных этнических групп ВКО 193-229 // Музей, открытый миру. 2014.–506 с.
3. Кумарова Б.М. Культурное наследие народов Восточного Казахстана (из опыта работы музея-заповедника с Посольствами Республики Казахстан и этнокультурными объединениями). // Материалы Международной научной конференции «Социальные и культурные практики Евразии в имперском пространстве» НИЦ Алтайтану ВКГУ им. С.Аманжолова. г. Усть-Каменогорск. 28–29 июля 2014 г.
4. Кумарова Б.М. Этнодеревня: как жили в XIX веке. (К 10-летию юбилею этнографической деревни Левобережного комплекса) // Российский журнал «Мир музея» 2020 г. №3.,с.9–11
5. Токаев К.К. Выступление Главы государства на XXXIV сессии Ассамблеи народа Казахстана // <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-hhhiv-sessii-assamblei-naroda-kazahstana-2435140> (Дата обращения 25.04.2025 г.)
6. Югай И.С. Актуальные проблемы изучения национально-культурного развития этносов: региональный аспект. В книге: Консолидирующая основа научного и культурного общения между народами. Самара. 2006.

Рис. 1. Фрагмент интерьера парадной комнаты татар – «Ак уй» (Фото А.А.Мазницына)

Рис. 2. Фрагмент интерьера украинской горницы (Фото А.А.Мазницына)

Рис. 3. Грузинская усадьба. Общий вид двора (Фото С.В.Сулова)

Рис. 4. Китайский дворец. Общий вид со стороны озера (Фото А.А.Мазницына)

Рис. 5. Фрагмент внутреннего дворика караван сарая (Фото А.А.Мазницына)

XIX ҒАСЫРДЫҢ ІІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ІРІ САУДА ОРТАЛЫҒЫ БОЛҒАН ТЕМІР (ҚАРАҚАМЫС) ЖӘРМЕҢКЕСІ

Н.Т. Қуанбаев

*Темір аудандық музейінің
ғылыми қызметкері*

Ақтөбе облысы, Темір ауданы

Адамзат технологиялық жетістікке, дамыған өркениетке қолы жетпеген уақыттарда өмір сүрген мемлекеттер көбінесе егіншілік, қолөнер, сауда, көшпелі мал шаруашылығымен шұғылданған. Ол уақыттарда автожолдар, теміржол, әуежолы, телерадио байланысы, ғаламтор желісі болмаған екендігі белгілі. Сол себептен мемлекетаралық экономикалық байланыс тек керуен жолдары арқылы жүрген. Көпестер мен саудагерлер түйе, жылқы малына тауар-жүктерін артып, жер шарының әр түпкіріндегі елдерге сауда қарым-қатынасын жасап тауарларын пұлдап, әрлі-берлі осылай сапар шеккен. Еуразия аумағында өмір сүрген мемлекеттер көшпенді мал шаруашылығымен шұғылданғасын өндірген тауарларын сыртқа шығарып айырбас арқылы байланыс жасалған. Еліміз шығыспен-батысты жалғастыратын үлкен жолдың бойында жатқан үлкен мемлекет екенін ұмытпаған дұрыс. Ежелгі заманда халықаралық үлкен сауда-саттық жасау «Ұлы Жібек жолы» деп аталған күре жолдың бойында жүргізілді. Сауда жолы байланыс жасау үшін өте қолайлы жерлер арқылы жүргендіктен, өзен-көлдер, оты мол жерлерде керуен тыныстайтын тұрақтар пайда болды. Тұрақтарға бірте-бірте халықтар қоныс аударып орналасып, елді-мекен кейіннен қалаға айналды. Осылайша «Ұлы Жібек жолы» керуен жолы адамзаттың әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал етті.

Қазақ жері ертеден сауданың басты жолына айналған. Қазақ хандығы кезеңінде мемлекеттер арасында сауда қатынасы ерекше дамыды. Қазақстанның сауда-экономикалық байланыстарын адамзат тарихы бойынша Шығыс пен Батыс халықтарының арасында қалыптасқан бейбіт қарым-қатынас көрсетіп отыр. «Ұлы Жібек жолы» – Жерорта теңізінен Қытайға дейін Еуразияны көктей өтіп жатқан керуен жолдарының тоғысқан тоқсан жолдың торабы. Сонымен қатар ежелгі дәуір мен орта ғасырлық кезеңде осы аймақтардың сауда және мәдени байланыстарының «тұсауын кескен» аса маңызды сауда-қатынас жолы болды.

Сауда айналымының Қазақстанда көне заманнан ғұн дәуірінен бері жүргізіле бастағандығы белгілі. Қазақ жерінде жүргізілген сауда-саттықтың дамуының әсері хандық дәуірдің экономикалық жағдайына тікелей өз әсерін тигізді. Ежелден бері қазақтар ортаазиялық хандықтарымен, Шығыс Түркістанмен, Қытай және Иранмен сауда жасасқан. Орта Азиялық нарықтарға мал айдап әкеліп, мануфакура бұйымдарына, егіншілік өнімдеріне айырбастаған.

Өз кезеңінде хиуалық және бұхаралық сауда керуендері қазақ даласына шығып, сауда Қазақстанның көш-қоныстарында да жүргізілген. Көрші мемлекеттермен сауданы тек қана шонжарлар және ең алдымен хандардың өзі жасасқан.

Шонжарлардың кейбір топтары сауда буржуазиясының ролін атқара бастады. Шонжарлар сауда капиталының қорларын жинай бастады, осының арқасында таптар пайда болды. Макаров жәрменкесі, Орынбор маңындағы айырбас алаңы Хиуа, Ташкент, Бұхара, Қоқан – осының бәрі де қазақ хандарының өкілдері мен байларының Ресей және Орта Азиялық хандықтары арасында сауда жасауға келетін орны болды. Ресей империясының қазақ даласын іс жүзінде толыққанды отарлағаннан кейін, Қазақ даласына экспанциялық саясатының жаңа жоспарын жүзеге асырды. XIX ғасырдың

30-жылдарында Қазақстанның көптеген қалалары мен елді мекендерінде жәрмеңкелер көптеп ашылды. Бөкей ордасындағы, Шортанды, Семей, Көкшетау, Ақмола, т.б. жәрмеңкелер Қазақ жеріндегі сауда айналымының өсуіне, айырбас көлемінің артуына ықпал етті.

Алыс-жақын елдермен сауда-саттық байланыстарын жасау еліміздің Қоянды, Қарқара, Әулиеата, Тайыншақөл, Шар сияқты жәрмеңкелері маңызды рөл атқарды. Біздің өңіріміз де үлкен керуен жолының бойында орналасты.

1867–1868 жылдардағы Патша үкіметінің «Уақытша ережесіне» сәйкес, Орынбор губерниясына қаратылған біздің өңіріміздің қақ ортасына – 1869 жылы әскери бекініс ретінде іргесі Темір өзені бойына Темір (Қарақамыс) қаласының, оңтүстігіне 1865 жылы Ырғыз (Жармола), батысына – Ойыл (Көкжар) бекіністері, солтүстігіне 1868 жылы Ақтөбе бекіністерінің іргесі қаланды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда елдің әлеуметтік және материалдық сұранысына сай жәрмеңкелер мен сауда қатынасы қалыптаса бастады. Кейіннен бекініске Ресей империясының әр аймағынан қоныс аударушылар келіп орналасып, әртүрлі сала бойынша қызметтер атқарды. Сол кезде Орал облысының қарамағындағы Темір уезіндегі сауда жәрмеңкесі «Қарақамыс» деп аталды. Бастапқы кезде орыстың ұсақ-түйегіне мал айырбастан басталған базар көп ұзамай Темірде атақты 1875 жылдан бастап «Қарақамыс» жәрмеңкесі пайда болды. 1880 жылы Дон, Астрахань, Ставрополь жағынан көшіп келген татар көпестері сауданы мықтап қолға алды (Ешімбетова М.1998, 4 б.).

Темірдің Қарақамыс аталу себебі өзенде қамыс көп өскендіктен, жәрмеңке «Қарақамыс» деп аталды. Қамысты халық тұрмыста қолданғандықтан осындай атау берілді. Мал базары қаладан 6–7 шақырым жерде орналасты. Сатылымға шығарылған мал 12 шақырым жерде сойылып, қала базарларына тек таза еті жеткізілді. Осыған орай, қазіргі уақытта «Боқтықарын» деген жер атауы сол кездегі дерекке сәйкес келеді. 1900 жылдан бастап маңызды сауда орнына айналған Темір жәрмеңкесі уезд қазақтарының өз малдары мен мал өнімдерін айырбастау арқылы өздеріне қажетті өндіріс тауарларын алатын бірден-бір сауда орталығына айналды. Жәрмеңкенің қызметінің жандануымен Темір бекінісіне көшіп келушілердің қатары көбейіп, шаруашылықтың маңызы арта түсті. Темір қаласы да өркендеп жыл сайын өзгерді. Темірде өнеркәсібі жоқ болғандықтан қала бюджеті жәрмеңкеден жиналған қаражаттан құралған. Темір бекінісі оңтүстіктен Ташкент пен Бұхардан Бөкей және Орал жәрмеңкелеріне өтетін сауда жолының үстінде болды. Темір қала статусын 1879 жылы (бір деректе 1900 жылы) алып, 1881 жылы уезд орталығы болып бекітілді.

Орал облысы генерал-губернаторының шешімімен Темір қаласындағы Қарақамыс жәрмеңкесі әр жылдың 15 мамыр – 15 маусымы аралығында өткізілді. Кейін адай, табын руларының Үстірт-Самға қарай қыстауға қайтатын мезгіліне бейімдеп, күзгі жәрмеңке өткізіле бастады. Оған Қазалы, Торғай, Ырғыз, Маңғыстау уездерінен, Хиуа, Бұхара, Ташкент, Ор, Орынбор, Иран, Уфа, Қытай саудагерлері қатысқан. XX ғасырдың басында Темір жәрмеңкесі Ойыл жәрмеңкесінен кейінгі тауар айналымы бойынша екінші орында болып, Ақтөбе, Ырғыз жәрмеңкелеріне қарағанда ерекше қарқынмен дамыды. Сауда айналымы жөнінен Ресей империясы бойынша алғашқы ондыққа кірді. Көп кешікпей Ақтөбе бекетіндегі тауар айналымына кесірін тигізеді деген желеумен Ресей Ішкі істер министрлігі Қарақамыс жәрмеңкесін бір жылда екі рет өткізуге тыйым салды. Осыған орай Қарақамыс жәрмеңкесін қысқарту жөнінде мақала дайындалды. Қарақамыста (Темір) жәрмеңке басталғанда 40 дворянин, 10 діни қызметкер, 14 көпес, 177 мешанин, 162 шаруа, 263 жергілікті тұрғын болған. 1879 жылы

Қарақамыс жәрмеңкесінде 157 татар, 52 орыс, 51 қазақ, 24 өзбек саудагері қызмет етті, 325 киіз үй құрып, кенептен тігілген дүкендерде мал, мата, жүн-тері, азық-түлік, түрлі қолөнер бұйымдары сатылып жатты. Бұл жерге жан-жақтан сауда жағдайымен, әскери қызметке келгендер тұрақтанса, саяси сенімсіздігі үшін жер аударылғандар да бар еді.

Қарақамыс жәрмеңке аталғанға дейін қазақтар керек жарағын алып жүретін жәй базар болатын. Жәрмеңке өткізетін орын қала сыртындағы төрт бұрышты алаңға жағалай 325 үй тігілген жерде жүргізілді. Этнограф С.Г.Рыбаков өз сапарының басында Темір қаласындағы жәрмеңкеге, яғни әр жерден жиналған саудагерлердің сауда-саттығына тап болады. Зерттеуші көрген білгендерін жинақтай келіп былай дейді: Темірдегі жәрмеңке кезінде даулы істерді қарайтын облысаралық төтенше съезд жүріп жатты деп еске алады. Оған алыс-жақын болыстардан билер келді. Съезд сауда-саттықтың кезінде болатын қиын мәселелерін шешу үшін болды. Даулы мәселе тұп-тура кімнің малы көп, кімнің берері көп соған қарай шешілуде дейді.

1900 жылы Темір қала статусын алды. Қаладағы әскерилерді санамағанда 736 тұрғын тұрса, уездердегі ауылдарда 138 мың, ал 1912 жылы ауылдарда 160 мың адам тұрды, оның 15 мыңы көшіп келген орыс шаруалары. Темір уезіне қарайтын аумақтар 22 болысқа бөлінді. 1912 жылы Темір қаласының өзінде 2335 тұрғын болса, ал 1915 жылы Темір уезінде 146 мың қазақ, 23 мың орыс, 7 мың украин тұрды. Шамасы 100 жылдан кейін 2000 жылғы санақта Темір қаласында небары 2300 тұрғын тұрады делінген. Уезд халқы негізінен көшпенді мал шаруашылығымен шұғылданды. 1908 жылы 16616 қожалықта 68767 жылқы, 128421 ірі қара, 42367 түйе, 332814 қой, 59518 ешкі барлығы орта есеппен әр қожалықта 99 бас мал болып өскендігін көруге болады. 1902 жылы Темір жәрмеңкесінде орта есеппен жылқының бағасы 32 сом 41 тиын, ірі мүйізді ірі қара 27 сом 77 тиын, қой бағасы 5 сом 5 тиын, түйе 52 сом 88 тиынды құрады. Осы жылы көктемгі жәрмеңкеде 585 146 сомның мал шаруашылығының өнімдері, күзде 57 414 сомның мал және мал өнімдері сатылған. Осы жылғы өткізілген қос жәрмеңкеде 632 560 сомның мал шаруашылығы өнімдері өткізілсе, көктемде 10 080 сомның астық өнімдері сатылды. Сондай-ақ көктемгі және күзгі жәрмеңкелерде 271 977 сомның мануфактуралық тауарлары ақшаға сатылды немесе малға алмастырылды.

1912 жылы көктемгі Темір қаласындағы жәрмеңкеде 480 800 сомның мал және мал өнімдері, 14 300 астық өнімдері, 279 140 сомның мануфактура бұйымдары, 5890 сомның ағаш және темірден жасалған заттары, 1050 сомға әртүрлі басқа заттар, барлығы 781 180 сомның тауарлары сатылған. Осы жылғы күзгі жәрмеңкеде 193 015 сомға мал шаруашылығы өнімдері, 14 600 сомға астық 168 930 сомға мануфактуралық бұйымдар, 4800 сомға ағаш және темір, 1700 сомға әртүрлі заттар сатылған.

1912 жылы күзгі жәрмеңкеде 383 045 сомның тауарлары ақшаға сатылып, мал және мал өнімдеріне айырбасталды. 1914–1915 жылдары да Темір жәрмеңкесінде саудагерлер мен жергілікті қазақтар арасында сауда-саттық қатынастары арта түсті. Темір уезінің қазақтары жәрмеңкелерге өз меншігіндегі мал және мал өнімдерін өткізумен қатар, өздеріне белгілі бір дәрежеде тиімді кәсіппен айналысып, одан түскен өнімдерін жәрмеңкеге шығарып сатумен айналысқан.

Зерттеуші Седельниковтың мәліметіне қарағанда «Темір уезінің бір қазағы өзінің үйінің жанынан жылына 400 пұт алма беретін бау-бақша өсіріп, оның өнімдерін Темір жәрмеңкеге шығарып сатып, пайдасын көрген» делінген. Ол кездегі жәрмеңкелердің бір ерекшелігі онда сауда алыс-беріс зат алмасу ғана болып қана қоймай, адамдар көп жиналатын жерге көптеген өнерпаздар әншілер күйшілер палуандар атбегілер бас қосып, өнер көрсетті. Өңірімізге танымал ақын-жыраулар Кердері Әбубәкір, кете

Шернияз, шүрен Нұрпейіс, Тәңірберлі Молдабай әнші-жыраулар, Қазанғап, Төреш, Мөңке, Үсен төре Арынғазыұлы жүйрік күйшілер Қарақамыс жәрмеңкесінің сәнін келтірді. Темір қаласының тазалығына ерекше мән беріліп, түп-түзу, тап-таза көшелер жанына тал-теректер өсірілген. Базарда қолөнерші шеберлердің жеке лавкілерінде қамшы, торсық, қайыс, нокта, жүгендер сатылды. Қарақамыста мал терісі, жүні, тұяғы, сүйегіне дейін іске асырып, сүйектен, теріден зат жасайтын шеберлер, қолөнершілер көп болды (Кемешов М.Ж., 2010, 48–58 б.).

Жәрмеңкелер тарихын зерттеген тарихшы-ғалым Беркін Құрманбеков Батыс Қазақстанның тауар жәрмеңкесінде 400-ден астам қазақ саудагері қатысқанын жазады. И.Досов, М.Баймағамбетов, Әлімжанов, Жандәулетов, Пұсырманов – Темірдегі ең бірінші қазақ саудагерлері. 1915 жылы жәрмеңке кезінде І Мемлекеттік Дума мұсылман фракциясының депутаты Алпысбай Қалменов Бірінші дүниежүзілік соғысқа кеткен қазақ жігіттерінің отбасыларына көмек жинатқан. Жиналған қаржы – 1097 рубль 12 тиын. (Сол кездегі жәрмеңкедегі малдың бағасы: түйе – 70–80, жылқы – 55–65, сиыр – 35–40, қой – 10–12, ешкі – 4–6 рубль).

Темір уезінің атақты байларының бірі – Бижан Жангелдіұлы Бимұхамбетов. «Қазақ сауда буржуазиясы көрнекті өкілдерінің бірі – Бижан Жангелдіұлы шекті руы шүрен тайпасының беделді биі әрі өте ірі байы болған. Орынбор губернаторы А.Катениннің рұқсатымен Қонжар елді мекенінде, Қалмаққырғаннан 18 шақырым жерде орысша мектеп салдырған. Кейін бұл мектеп Темір қаласына көшірілді, оның орнына Қонжар балалар үйі салынды», – деп жазады Беркін Құрманбеков.

Темір жәрмеңкесінің алғашқы қалыптасып, дамуына байланысты В.П.Сменовтың редакциялауымен 1903 жылы Санкт-Петербург қаласында жарық көрген «Россия. Полное географическое описание нашего отчество» деген кітапта деректер келтірілді. «Обзор Уральской области» журналының деректеріне қарағанда 1900 жылы 20 мамыр мен 20 маусым аралығында өткен Темір жәрмеңкесінде 547 110 сомның мал және мал өнімдері, 5010 сомның астық өнімдері, 213 747 сомның мануфактура бұйымдары, 5858 сомның ағаш және темір заттары, 49 465 сомның әртүрлі тауарлары сатылған. Осы жылы жәрмеңкеде сатылған тауарлардың жалпы мөлшері 821 210 сомға жетті. Бұл көрсеткіш 1889 жылмен салыстырғанда 214 781 сомға артық болды. Темір жәрмеңкесінде 1899 жылы көктемде 474 604 сомның мал және мал өнімдерінің және 119 355 сомның мануфактурасы мен 12 470 сомның әртүрлі заттары сатылған деп жазылған. 1900 жылы сауда айналымы 537 000 сом болды.

Әрбір өлкенің өз тарихы бар. Атақоныс «Қарақамыс» жәрмеңкесіне 1896 жылы белгілі этнограф С.Г.Рыбаков ат басын тірегенін жоғарыда жазғанбыз. Ол Қазақстанның Торғай өңірінде болып, қазақтың ән-күйлерін «100-ге тарта» ұлттық музыка аспаптары жинаған, Орал мұсылмандарының музыкасы мен әнін 1897 жылы жариялаған. 1896 жылы Темір, Бірғыз, Мұғалжар, өңіріне сапар шекті. Ондағы көрген білгені туралы 1897 жылы Петербургте шығатын «Живая старина» журналының №11 санында саяхатшының көлемді мақаласы жарияланған.

1872 жылы Темірге келген поляк инженері шіркеу үйін салуды ойластырып, оны тұрғызуға қызыл кірпішті Ресейден түйемен тасылмалдады. Оралдан көп материал әкелінді, сөйтіп қалада қабырғасы әлі күнге сақталған Николаев шіркеуі өмірге келді. 1900 жылы Қазан үлгісімен тастан қаланған, Мәжит Фатхуллин деген көпес салдырған екі қабатты мешіт салынды.

Қарақамыс жәрмеңкесінің ықпалымен қала да өркендеп өсті. 1870 жылдың басында қалада казарма, 50 шақты тұрғын үй, монша, дизентерия ауруханасы, 2 кісілік лазарет, түрме болған. Казармада 150-дей атты казак-орыс, зеңбірек әкелініп, қару-

жарақ сақтайтын қойма салынды. Жері-суы рельефі ыңғайлы Темір бекінісін өркендету үшін алған бетінен қайтпаған Орал, Орынбор патша әкімшілігі бұл салаға көп қаржы бөле бастады. 1907 жылы Темір тәжірибе стансасы ашылып, жергілікті табиғи ортаға сай өсетін дәнді дақылдар мен мал азығы егісін зерттеумен айналысты. XIX ғасырдың аяғында уезд егін шаруашылығы, әсіресе солтүстік-батыс беткейде кеңірек дами бастады. Мысалы, 1908 жылы зерттеуден өткен 13 392 қожалықтың 10 434 немесе 77,9 пайызы егіншілікпен айналысқан. Олар 39 366 десятина жерге егіс еккен. Бұл орта есеппен әрбір қожалықта 3,7 десятинадан келеді. Бұл сол уақытта егіншіліктің кең қанат жайғандығын көрсетеді.

XIX ғасырдың басында уездің табиғи-тарихи географиялық жағдайын агрономдар Б.А.Скошов, И.А.Кузнецов зерттеп, 1910 жылы Орынбор баспасынан арнайы кітап шығарған. Көп ұзамай Орал, Темір поштасы ашылып, жетісіне екі рет жолаушы және пошта таситын арбакештер пайда болды. Патша үкіметі осы тас жол бойымен бекеттер ашып, ірі болыстықтарда кіші шіркеу мен шоқынұ үйлерін тұрғыза бастады. Темір бекінісі табиғаты мен географиялық жағынан саудаға өте ыңғайлы болатын, оңтүстіктен яғни Ташкент пен Бұхардан, Бөкей және Орал жәрменкелеріне өтетін сауда жолының үстінде болды, оның үстіне әуелгі кезде саудасыз тамақ табу тұрақты патша әскерімен көшіп келген орыс қарашекпенділеріне ауыр тиді.

1875 жылы өзен жағасына Алпан Айтқұлұлы деген жергілікті оқыған діндар адам тал отырғызуды бастады. Қазіргі Толғанай алқабы содан пайда болды. Поляктар мен орыстар қалада бау-бақша егуді қолға алды. 1878 жылы Қонжардағы екі кластық орыс-қазақ училищесі күйі кеткесін Темірге көшіріліп ішінде орыстар мен бірге қазақ балалары да оқытылып жатты.

1893 жылы екі класты училищесі ашылып, 1918 жылы оқушы қабылдаған. Қазан революциясына дейін екі класты орыс-қырғыз училищесі, 20 оқушылық шіркеу мектебі, 40 орындық 4 оқушысы бар орыс мектебі болған. Сондай ақ бір мұғалімі бар бастауыш мектеп, қазақ балалары үшін 75 орындық интернат болған. Бұларда барлығы 200-дей бала оқып 7 мұғалім қызмет еткен. 1918 жылдан бастап қазақ-орыс мектебі жұмыс жасады.

1924 жылы бұл жерде 4 жылдық шаруа мектебі болған. Осымен кейіннен билік ауысып, империя орнына Кеңес Одағы келгесін жаңа экономикалық өзгерістер енген тұстары жәрменке маңызын жойды. Кеңес өкіметінің өктемдік саясатына орай жүргізілген, қуғын-сүргін жылдары қаладағы көпес үйлері, сауда дүкендері қиратылды. Бірақ Кеңес үкіметі тұсында да Темір қала мәртебесін сақтап даму үстінде болды. Темір уезі, Темір ауданы деп аталып, 1928–1964 жылдары аралығында Темір қаласы аудан орталығы болды. Қалада Темір индустриалды-техникумы, Темір совхоз-техникумы жұмыс жасап, елімізге танымал тұлғалар еңбек етіп, шәкірттер тәрбиеледі (Құрманбеков Б.Ж. 2009. 26–53 б.; 58–61 б.). Темір жерінен түлеп ұшқан тұлғалар кейін ғылым және білім көгінде шырақ болып жанды.

Қалада сонымен қатар орман шаруашылығы, май зауыты, тұрмыс қажетін өтеу комбинаты, мектеп, интернат, балабақша, аурухана, байланыс бөлімшесі облыстық «Юность» тігін фабрикасының филиалы жұмыс жасады. Көне ғимараттардан қалалық әкімшілік үйі, «Зингер» тігін компаниясы жұмыс жасаған үйі, Темір мешіті мен шіркеуді ерекше атап өтуге болады. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін Темір қаласы қазіргі таңда шетелден келген қонақтарға тарихы маңызды ғимаратымен, көне жәдігерлерімен атақты тұлғаларымен танымал. Темір қаласында өткізілген Қарақамыс жәрменкесі өлкеміздің тарихының тереңдігін паш етеді. 2019 жылы Темір уезінің құрылғанына 150 жылдық мерейтойы Темір қаласында аталып өткен болатын. Темір қаласы еліміздің

батыс өңіріндегі 1868 жылғы патша үкіметінің «Уақытша ережеге» сай құрылған бекініс қала болды. Темір қаласы Ресей империясының отарлау саясатын жүзеге асыру мақсатында салынған қала болғанымен, сонымен қатар, жергілікті халыққа жәрмеңке арқылы халықтың тұрмыс тіршілігіне өз пайдасын тигізді.

Қазақ тарихының көптеген «ақтаңдақтарының» бірі еліміздегі сауда қатынастарының даму мәселелері болып табылған. Капиталистік үрдістер қазақ халқының күнделікті тұрмысына дендей еніп, айырбас сауда мен ақша тауар қатынастары қызу дами бастаған XIX ғасырдың ортасынан бастап қазақ даласында бірнеше жәрмеңке жұмыс жасаған.

Ақтөбе облысының территориясындағы XIX ғасырдың екінші жартысында бастау алған Ойыл, Темір, Ақтөбе және Ырғыз жәрмеңкелері өңір экономикасының дамуына зор үлес қосып, үлкен әлеуметтік өзгерістің қозғаушы күшіне айналғандығы мәлім. Темір жәрмеңкесінің XIX ғасырдың екінші жартысында заман талабына сай қызмет еткен үлкен сауда орталығы болғандығы және Темір жәрмеңкесінің жұмыс тәжірибесі еліміздің жаңа тұрпаттағы экономикасының дамуына өзінің тиімді әсерін тигізетін практикалық өзектілігін әлі де жоғалтпаған ерекше құбылыс екені ақиқат.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Ешімбетова М. Қарақамыстағы қала. // «Темір» газетінің қосымшасы, 1998. 4-б.
2. Кемешов М. Тарихы терең Темір. Ақтөбе: ПринтА, 2010. – 139 б.
3. Құрманбеков Б. Темір жәрмеңкесі. Ақтөбе 2009. – 63 б.

1-сурет. Қарақамыс жәрмеңкесіне қатысушылар

2,3 суреттер. Жәрмеңкедегі сауда керуендері

4,5 суреттер. Жәрмеңкедегі сауда

1930–1950 ЖЫЛДАРДАҒЫ АҚТӨБЕ ХИМИЯ КОМБИНАТЫНЫҢ ТАРИХЫ

Н.К. Махамбетов

*Ағайынды Жұбановтар атындағы
мемориалдық музейінің экскурсоводы
Ақтөбе облысы, Мұғалжар ауданы*

Қазақстанның химия өнеркәсібі XIX ғасырдың аяғынан бастау алады. Ал біз қарастырып отырған кеңестік кезеңдегі химия өнеркәсібінің даму тарихы төңкерістен кейін-ақ басталады. 1918 жылдың күзінде Шымкенттегі Сантонин зауыты мемлекет қарамағына көшеді. Үкімет кәсіпорынға үлкен мән беріп, қаржы бөліп, жабдықтармен, кадрлармен қамтамасыз етті. Сөйтіп бұл кәсіпорын елімізде дәрі-дәрмек шығаратын мекемеге айналды. 1920-1930 жылдары үлкен зерттеу жұмыстары жүргізіліп, химия кәсіпорындары пайда болды. КСРО Ғылым Академиясы Қазақстанда химия өнеркәсібін дамыту туралы 1931 жылдың шілде айында, ал 1932 жылдың ақпан айында Қазақстанның өндіргіш күштерін зерттеу ісіне арналған конференциялар өткізді.

Қазақстан химия өнеркәсібінің тұңғышы – С.М. Киров атындағы Ақтөбе химия комбинатын салу үлкен жетістіктердің бірі болды. РСФСР Халық Шаруашылығы Кеңесі Президиумының 1929 жылғы 3 шілдедегі қаулысында Ақтөбе фосфоритін зерттеуді ұйымдастыруға ерекше назар аударылды, бұл бірінші бесжылдық жоспарда көрсетіліп, Орта Азия, соның ішінде Қазақстан халық шаруашылығын өркендетуде өте маңызды екені атап көрсетілді.

Бірінші бесжылдық жоспары барысында Ақтөбе облысында орналасқан Ақтөбе химия комбинатының маңызы зор болды. Дәл осы кезекте өлкедегі шикізат қорын анықтау мен пайдалануды жүзеге асыру мақсатында геологиялық барлау жұмыстары жүргізіле бастады. Бұл жұмыстардың барысында Ақтөбе облысы аумағында фосфорит кенінің қоры анықталды. Ал бұл шикізат қорының егіс алқаптарын тыңайтқыштармен қамтамасыз ету үшін маңызы зор еді. 1929 жылы геологиялық барлау жұмыстарын жүргізуші партиялар Жұрын және Қандыағаш станцияларының маңынан 183 300 мың тонна фосфорит концентратының көзі анықталды. (Гаркуша.,1966, с 8).

1929 жылы 3 шілдеде РСФСР Халық Шаруашылығының Жоғарғы Кеңесі Ақтөбедегі фосфорит кенін игеру туралы ұсынысын құптап, осы жылдың 18 тамызында Орталық Комитет фосфорит өңдеу комбинатын салуға және 1930 жылы бұл кәсіпорынды іске қосу туралы шешім қабылдайды. Бастапқыда комбинатты Қандыағаш станциясына жақын жерде салу көзделгенімен, кейін құрылысы су көзі мен темір жол қатынасына жақын № 44 разъезге ауыстырылады.

Алайда қаржы, құрылыс материалдарының жетіспеушілігі сияқты объективті себептерге байланысты Ақтөбе химия комбинатының іске қосылуы кейінгі уақыттарға ығыстырылып, комбинаттың толық іске қосылуы 1939 жылы жүзеге асырылады. Комбинат құрылысын салуда, білікті, тәжірибелі мамандар жетіспеді. Мысалы, 1930 жылдың қыркүйегінде комбинат құрылысына 500 ұста, 400 тас қалаушы және 3 мыңнан астам әр түрлі мамандар қажет болды. Ал бұл кезекте құрылыста 70 ұста, 60 тас қалаушы және 700 әр түрлі мақсаттағы жұмысшы қызмет етіп жатқан болатын. 1934 жылы комбинат құрылысында 1860 адам жұмыс жасады. Оның 113-і қазақтар болатын. Ақтөбе химия комбинаты үшін еліміздің осы тектес басқа да кәсіпорындарында мамандар дайындалды. Мысалы, құрылыстың алғашқы кезеңінде-ақ ондаған жұмысшы Иваново қаласында арнаулы дайындықтан өтті. Соның жартысына астамы қазақтар

болатын. Воскресенскідегі фабрикалық-зауыттық училище комбинат үшін 1936 жылы 60 жұмысшы даярлап берді.

Ақтөбе химия комбинатының құрылысы барлығы 30 808 мың сомға жобаланды. Комбинат құрылысын салу жобасына негізгі құрылыстармен қатар, баспана, электростанция, қойма, жол, су жүйелері, Елек өзені суын сақтау қоймасы және басқалар енгізілді. Қаржы көздері былайша жұмсалды: кәсіпорынның өзін салуға 211 818 мың сом, 12 186 мың сом, құрал жабдықтарды монтаждауға, құрылыс жұмыстарына 9 601 мың сом жұмсалса, қосымша шығындарға 9 021 мың сом жұмсалды.

Ақтөбе фосфорит кенінің сапасы Одақтың басқа аудандарындағы кең көздері сапасымен салыстырғанда төмендеу болатын. Мысалы, Подольск кеніші 38%, Вятск 26%, Воскресенск кеніші 324% болса, Ақтөбе кеніндегі фосфорит қышқылы 18% болатын. Дегенмен Ақтөбе кеніндегі фосфор қышқылын ашық әдіспен және экскавациялау арқылы қазып алуға болатын еді.

1933 жылдың 15 желтоқсанында Қазақ өлкелік бюро отырысында Ақтөбе химия комбинатының директоры С.С.Корягиннің комбинат құрылысындағы атқарылған жұмыстар туралы баяндамасы тыңдалды. Отырыста комбинат құрылысына қатысты көптеген сындар айтылып, қаржы жетіспеушілігі айтылды. Нәтижесінде осы жылдың 24 ақпанында С.С.Корягин Мәскеуге, комбинат құрылысы жағдайына байланысты қаржы мәселесін шешу мақсатында аттанды. Ал бұл кезеңде күкірт қышқылы цехының аяқталуына 150 мың сом, преципитат цехына 500 мың сом, жылу және энергетикалық станцияға 450 мың сом, канализация құрылысына 175 мың сом, көлік шаруашылығына 250 мың сом, шеберханаға 35 мың сом, мектеп пен ауыл құрылысына 150 мың сом бөлінген болатын. Комбинат құрылысына бөлінген қаржының жетіспеуі салдарынан, құрылыс жұмыстары 1939 жылы ғана аяқталып, мамандар осы жылы ғана комбинатты қабылдады (АОМ,264-к., 1-т., 78 –іс.-11п).

Ақтөбе химия комбинаты іске қосылғанымен толық мазмұнда жұмыс жасауға мүмкіндігі болмады. Зауытты сумен қамтамасыз ету үшін Електен су құбырлары тартыла бастады. Сумен қамтамасыз етуді «Водоканалстрой» тресі өз қолына алды. 1933 жылы «Водоканалстрой» тресі Елек өзені жанында насосы станция, темір бетоннан дайындалған қабылдау құдығын, су резервуарларын зауыт пен жұмысшылар мекенін сумен қамтамасыз ететін резервуарларды, сондай-ақ негізгі өндірістік кешені мен өзге қосалқы нысандар арасында су құбырларын жүргізді. Комбинатта құрылыс жұмыстары одан әрі жалғастырылып отырды. Мысалы, 1935 жылы преципитат цехында құрылыс 83%, механикалық шеберхана құрылысы 75%, емхана құрылысының 95%-ы, кәсіптік мектеп құрылысының 84%-ы дайын болды. (Журин Н.И.,1969, 204 с).

Ақтөбе облысы территориясында барлау жұмыстарының нәтижесінде металлургия өндірісінде кеңінен қолданатын шикізат көзі хормит кеніне бай екендігі анықталды. Ақтөбе хромит кенінің ерекшелігі хромит тотығының пайыздық көрсеткіші жоғары болып келеді. 1936 жылы Новоресей ауданында «Казгеолтрест» тапсырмасымен барлау жұмыстарын жүргізген геолог Г.И. Водорезов Кемпірсай жерінің мол шикізат қорын анықтады. Алғашқы барлау жүргізген геологтар оңтүстік Кемпірсай массивіндегі хромит кенінің көлемін 500 мың тонна, 1937 жылы 1,2 млн. Тонна есебінде болжаса кейірек аталмыш кеннің көлемін одан әрі ұлғайтты. 1939 жылы бұл көрсеткіш 19 млн. тоннаға дейін жеткізілді.

Халық шаруашылығының өндірістік дамуына үлкен үлес қосып отырған Ақтөбе химия комбинатын өндірістік кеңейту қолға алына бастады. Осы шараны жүзеге асыру мақсатында комбинатта жаңа суперфосфат цехын салуды жоспарлайды. Оның құрылысының бірінші кезеңін 1940 жылы, ал екінші кезеңін 1942 жылы аяқтау көзделді.

Оның ішінде преципитат өндіруді жылына 50 мың тоннаға жеткізуді комбинат алға жоспарлайды. Ал Ключевой ауданының жерінен анықталған құрылыс шикізат көздері комбинаттың кеңеюіне жағдай жасайтындығы атап өтілді. (АОМ,264-к., 1-т., 78 –іс.-11 п).

Еліміздегі ауыр өнеркәсіпті одан әрі дамыту мақсатында геологиялық барлау жұмыстарын кеңінен жүргізу мақсат етілді. 1928 жылдан бастап Ақтөбе облысының солтүстік аймағында тыңайтқыштар мен фунгисид ғылыми институтымен бірнеше мәрте геологиялық зерттеу мен барлау жұмыстары жүргізіліп келді. 1936 жылға қарай геологиялық барлау жұмыстарының нәтижесінде фосфорит кенінің жалпы қоры 1 млрд. Тонна екендігі болжанып, соның ішінде 60 млн. Тоннасы толық зерттелді. Геологтар Тамды станциясынан шығысқа қарай сегіз шақырымда орналасқан Богданов кеніші, Қандыағаш кеніші және Алғадан оңтүстік батысқа қарай 10 шақырым жерде орналасқан Новоукраинка кендерінің өндірістік мүмкіншіліктерін дәлелдеді. Сонымен бірге Ақтөбе химия комбинатынан алыс емес жерде құрылыс жұмыстарына арналған шикізат көздері анықталды. Атап айтқанда, Бестамақ ауылы жеріндегі Табантал, Есет өзендерінің бойынан торф анықталды (АОМ,264-к., 1-т., 78 –іс.-13п). Аталмыш құрылыс шикізат көздері жақын жердегі кәсіпорындардың құрылысына жарамды материалдар дайындауға мүмкіндіктер берді. Сонымен бірге Ақтөбе аймағында жоғары сорты хромит рудасы, калий тұздары, никель, кобальт, мыс, аса бағалы шикізаттың бар екендігі геологиялық барлау жұмыстарымен анықталды.

Сонымен 30-жылдарды Ақтөбе химия комбинатының негізі қаланып, бірқатар өндірістік мақсаттағы жұмыстары атқарылды.

Соғыстан кейінгі кезеңде Ақтөбе химия комбинатының өндірістік дамуын екі кезеңде жүргізу қарастырылды. Бірінші кезеңде бор қышқылы мен бура өндіру цехының және суперфосфат цехының құрылыстарын аяқтау болатын. Екінші кезеңде кеніш пен флотациялық фабриканы жабдықтауды аяқтау болатын. Комбинаттың одан әрі дамуы үшін төмендегідей міндеттерді шешу көзделді.

комбинат тағы барлық жабдықтарды есепке алу, территорияны тәртіпке келтіру және бақылау орнату;

комбинаттағы өндірістік объектілер арасындағы транспорт және жолдарды жөндеу; шаруашылықты және энергетикалық жүйені жаңғырту және кеңейту;

комбинаттың тұрғын үй қорын кеңейту;

қосалқы шаруашылықты және қойманы кеңейту.

50-жылдары, әсіресе алтыншы бесжылдықта Ақтөбе облысының өнеркәсібінде техникалық прогресс айтарлықтай жеделдеді. 1958 жылы 1957 жылмен салыстырғанда облыстың бүкіл өндірісінің жалпы өнім өндіруі 16%, жергілікті Кеңестердің өндірісі-12 пайыз өсті. Жетекші кәсіпорындарда – ферроқорытпа зауытында 103 пайыз, 1957 жылға қарағанда 115 пайыз, Дөң кен басқармасы – 109 пайыз, Ақтөбе химия комбинаты – 110 пайыз, «Ақтөберентген» зауыты 105 пайыз. Облыста жұмысшылардың еңбек өнімділігін арттыру 1957 жылмен салысырғанда 4 пайыз, оның ішінде жергілікті өнеркәсіпте 16 пайыз өсті.

Ақтөбе хром қосындылары зауытының құрылысы облыс бойынша емес, тіпті Кеңес Одағы бойынша аса маңызды құрылыс объектісі болып есептелді. Себебі, ұзақ уақыт бойы хром қосындылары КСРО бойынша бір-ақ жерде – Оралда хромпик зауытында ғана өндірілетін еді. Ол бүкіл елдің хром тұздарына деген сұранысын қанағаттандыра алмады. Облыстық комсомол комитетті құрылысты өз қамқорлығына алып, оны комсомолдық құрылыс деп жариялап, оған 800 – дей комсомол- жастарды жұмысқа жіберді. 1957 жылы шілдеде зауыттың бірінші кезегі іске қосылып, натрий

монохроматы мен натрий бихроматын өндіру ісі басталды. Зауытқа Свердловск, Горький, Иваново, Орынбор облыстарының жұмысшылары келіп, тәжірибемен таныса бастады.

1952 жылы Ақтөбе химия комбинатында соғыс жылдарында тоқтап қалған тыңайтқыш өндіру жанданып, алғаш рет суперфосфат цехы іске қосылды. 1952 жылы 15 тамызда облыстық транспорт және өнеркәсіп бөлімінде комбинат әкімшілігі және «Актюбстрой» басшылығы қатысқан жиналыста Ақтөбе химия комбинатындағы өндірістік қайта құруға байланысты құрылыс жұмыстары жөніндегі атқарылған жұмыстар туралы есеп тыңдалды. Есеп беру жиналысына бөлім бастығы М.Ф. Сорокин, Ключевой аудандық партия комитетінің хатшысы П.С. Шахринов, комбинат директоры Г.Д. Китин, комбинаттың бас инженері Н.З. Стерлин, «Актюбстрой» тресінің бастығы А.А. Гулько, комбинаттың бақылау бөлімінің меңгерушісі Е.Д. Гибенко, суперфосфат цехының бастығы И.И. Шатохин, бас энергетик А.К. Чекмарев, партия бюросының хатшысы И.А. Шишов, Алға құрылыс және монтаждау басқармасының бастығы т.б. қатысты.

«Актюбстрой» құрылыс тресі және Алға құрылыс және монтаждау басқармасының әкімшілігі нысандардағы кемшіліктерді анықтап, 1952 жылдың 3-ші және 4-ші тоқсанындарында кешендерді іске қосу міндеттелінді. Алайда комбинаттағы құрылыстар баяу жүрді. Ақтөбе облыстық партия комитетінің хатшысы П.Дэльвин КСРО Министрлер Кеңесінің бірінші орынбасары М.Г. Первухинге 6-шы бесжылдықта құрылыс жұмыстарына 12 млн. сом көлеміндегі қаржыны бекітуді сұрайды. Бұнда 6-шы бесжылдықта жоспарлауды Ақтөбе химия комбинатының мамандары бесжылдық аясында өндіріске 96 млн. сом қаржы қажет екендігін жеткізді. Оның ішінде бесжылдықта барлық өнеркәсіптік қайта жабдықтау мен цехтардың өндірістік қабілетін молайту үшін 60 млн. сом, жаңа цехтар салуға 9 млн. сом әлеуметтік және мәдени нысандардың салу үшін 27 млн. сом көлеміне қаржы игерілуі айтылды.

С.М. Киров атындағы Ақтөбе химия комбинаты одан әрі өндірістік кеңеюді жүзеге асыру барысында, Ақтөбе облыстық Халық Шаруашылығы Кеңесінің 1958 жылғы 2 желтоқсандағы өкіміне сәйкес комбинатта өндірістік үрдістерді механикаландыру, автоматтандыру жұмыстары жүргізілді. Мысалы, вагондардан апатитті түсіру жұмыстары механикаландырылып, жаңа бор цехы мен ескі бор цехы аралығында жеткізу құралы орнатылды. Жылу электр станциясында судың деңгейін анықтау мақсатында арнайы сигнализатор орнатылды. Сонымен бірге бұрын ТП – 20 типті қазандық орнатылып ішкі комбинаттық теміржол желісін Ақтөбе-Қандыағаш желісімен қосу жұмыстары жүргізілді. Отынға қолданылған Құрасшасай көмірінің сапасының төмендігіне байланысты комбинат әкімшілігі Қарағанды көмірін пайдалану жұмыстары қолға алынды. Әсіресе Құрасшасай көмірінің отын есебінде қолдану көптеген қиындықтар туғызды. Мысалы, 1956 жылдың 5 маусымындағы мемлекеттік санитарлық инспекцияның тексеруімен жылу электр станциясында кемшіліктер анықталды. Жергілікті отынды пайдалану жеткілікті түрде бумен қамтамасыз ете алмады. Жұмысшылардың денсаулығына нұқсан келтіріп жатқандығы ескертілді (Журин.Н.И., 1975.-136 с).

Химия өнеркәсібінің дамуына 1958 жылдың мамыр айында өткен КОКП Орталық Комитетінің Пленумы алдағы уақытта халық шаруашылығын дамытуда, әсіресе химия өнеркәсібінің дамуына ерекше назар аударды. 1959 жылы 1940 жылмен салыстырғанда халық шаруашылығының даму қарқыны 4 есеге өсті. Пленум сондай-ақ КСРО Министрлер Кеңесі мен одақтас республикалар 1959-1965 жылдардың аралығында халық шаруашылығының дамыту жоспарына сәйкес, аталмыш өнеркәсіптің дамуы үшін

қаржы бөліп, жаңа талаптарға сай зауыттар мен кеніштерге өндіріске қажетті құралдар мен автоматтандыру жабдықтарын көбейтіп шығаруға, ғылыми зерттеу жобалау конструкторлық және тәжірибелі жұмыстарды ұлғайту, химия өнеркәсібінің дамуы үшін теориялық зерттеулерді қолға алу, жұмысшылар мен маман кадрларды сапалы дайындау тапсырмаларын жүктеді. Пленумнан кейін химия өнеркәсібінің дамуында жаңа кезең басталды. Қазақстанда жаңа зауыттар мен цехтардың салынуы қолға алынып, өнім өндіру көрсеткіштері жоғарылай бастады. 1953 жылмен салыстырсақ минеральды тыңайтқыштарды шығару республика бойынша 80%-ға ұлғайып, кальций карбидің өндіру 3 есе, фосфор ұнтағын өндіру 2 есе, ацетильдегид өндіру 4 есе, уксус қышқылын өндіру 1,5 есе және күкірт қышқылын өндіру 2,7 есеге өсті.

1958 жылы хромаммониялық тәсілмен хром окисі өндірісін игеру басталды. Кездескен қиыншылықтарға қарамастан зауыт еңбекшілері жігерлі түрде жұмыс істей отырып, 1959 жылдың наурыз айында белгіленген қуаттың 40 пайызына жетті.

Ақтөбе облысындағы хромит кенінің зерттелуі мен оның игерілуі халық шаруашылығындағы металлургия, химия, машина жасау өнеркәсіптерінің дамуына үлкен серпіліс берді. Хромит кені өндірісте кеңінен қолданылды. Хром, никель болаттар өндіріс саласында кеңінен танымал болатын және 4 пен 6 пайыздық хром қосындысынан тұратын болаттар крекинглеу құбырларын дайындағанда пайдаланылды. Әсіресе, оның үлкен температура және каррозияға қарсы төтеп беру ерекшелігіне байланысты қолданылды. 1948 жылы негізі қаланған Ақтөбе хром қосындылар зауытының құрылысына 1950 жылы үлкен әкімшілік өзгерістер жүрді. Осы жылы КСРО Химия Өнеркәсібі Министрлігімен, Ауыр индустрия кәсіпорындарының құрылысы Министрлігінің бастамасымен наурыз айында зауыттың әкімшілігі қалыптасты. Зауыт әкімшілігі «Актюбстрой» тресімен бірлесіп, негізгі өндірістік комплекстерді монтаждау жұмыстарын жүргізді. Соның ішінде «Актюбстрой» тресі 1950 жылғы құрылыс монтаждау жұмысын 3 774 мың сом есебінде белгіледі. Оның ішінде автожол құрылысы – 2 714 мың сом, зауыт қоршауы – 102 мың сом, тұрғын үй салу – 223 мың, уақытша өндірістік кешендер – 1 504 мың, өзге құрылыстар – 208 мың сомға жасалынды. Аталмыш жылдың 16 тамызынан бастап Жіңішке өзенінен бастап 1 100 метр болатын уақытша су құбыры тартыла бастады. Сонымен қатар зауыт әкімшілігі көлемі 365 шаршы метр 12 пәтерлік үйдің іргетасын және 250 шаршы метр 5 коттеждің іргетасын қалады. 1951 жылдың жаз айында Ақтөбе хром қосындылары зауыты құрылысында қарқынды жұмыстар жүрді. Маусым айында автогараж, өндірістік қойма, монтаждау жұмысына қажетті металл құрылыстарын құрастыру бөлімі және құрылыс өнімдерін іске қосу үшін уақытша шеберханалар іске қосылды. Құрылысты жеделдету мақсатында темірбетон және гипс дайындау шеберханасын, бетон және құрылыс қойыртпасын дайындау орталығының жұмысын күшейту, уақытша жол тораптарын, уақытша су көздерін іске қосу шараларын жүзеге асыру қажет болатын (АОМ,264-к., 2-т., 114 –іс.-65п).

Ақтөбе хром қосындылары зауытының құрылысы облыс бойынша емес, тіпті Кеңес Одағы бойынша аса маңызды құрылыс объектісі болып есептеледі. Себебі, ұзақ уақыт бойы хром қосындылары КСРО бойынша бір-ақ жерде Оралда хромпик зауытында ғана өндірілетін еді. Ол бүкіл елдің хром тұздарына деген сұранысын қанағаттандыра алады. Облыс комсомол комитеті бұл құрылысты өз қамқорлығына алып, оны екпінді комсомолдық құрылыс деп жариялап, оған 800-ден комсомол-жастарды жұмысқа жіберді.

1957 жылы Ақтөбе хром қосындылар зауытында құрылыс цехын монтаждау жұмысы 16,5 млн. сом көлемінде жүргізіліп, бихромнатрий цехын және хром тотығы

бөлімін іске қосу жоспарланды. Құрылысшы және монтаждаушы мамандарға бихромат натрий және бихромат калий цехтары бойынша техникалық жабдықтар қажет болатын. Сонымен қатар зауыт жанында қалдық тоғандарды орналастыру жұмыстары жүзеге асырылды. Бұл мақсатта 2 млн. сом жұмсалды. «Водоканал» тресінің Свердловск қаласындағы бөлімінен байланыс жасалып, тоғандардың жобалау құжаттары жасалып, 1956 жылдың 13 қарашасында Қазақстан Компартиясы облыстық комитеті бюросында Ақтөбе хром қосындылар зауытының құрылысы жөніндегі есеп тыңдалды. 1957 жылы 26 сәуірде құрылысқа байланысты тағы бір есеп тыңдалып, онда құрылысты аяқтау көзделді. Зауыттың алғашқы кезегін іске қосуды қабылдау үшін мемлекеттік комиссия жасақталды. 1957 жылы 17 тамыздағы №102 бұйрыққа сай Ақтөбе халық шаруашылығы Кеңесі қабылдау комиссисы төмендегідей құрамда жұмыс жасады. Комиссия төрағасы КСРО Химия өнеркәсібі Министрлігіне қарасты «Глав-химпром» басқармасының бас инженерінің орынбасары Г.К.Берковский, Ақтөбе халық шаруашылығы Кеңесі төрағасының орынбасары В.Я.Путинцев, зауыт директоры В.В.Сагиров, зауыттың бас инженері Н.Р.Крауцман, «Актюбстрой» тресінің меңгерушісі К.Л.Кулшман монтаждау мекемесінен К.Н.Жебелов, УНИХИМ қызметкері А.Авербух болды. Комиссия тексеріс барысында цехтар мен қосалқы өндірістік бөлімдерден өндірістік ахауларды анықтады. Зауыт әкімшілігі 1957 жылдың аяғына дейін кемшіліктерді жою шараларын жүргізді. Зауыттың алғашқы кезегін қосумен хром тотығын алу бөлімінің жұмысы аяқталды (АОМ,264-қ., 2-т., 121 –іс.-8п).

1957 жылы шілде айында зауыттың бірінші кезегі іске қосылды да, натрий монохроматы мен натрий бихроматын өндіру ісі басталды. Зауытқа Свердловск, Горький, Иваново, Орынбор облыстарының жұмысшылары келіп, тәжірибемен таныса бастады. 1958 жылы хромоаммонийлық тәсілмен хром окисі өндірісін игеру басталды. Кездескен қиыншылықтарға қарамастан зауыт еңбекшілері жігерлі түрде жұмыс істей отырып, 1959 жылдың наурыз айында белгіленген қуаттың 40%-на жетті. Енді 1962 жылдың аяғына дейінгі уақытта зауытты 3 есеге үлкейту туралы шешім қабылдап, резервтер мен технологияны жаңартудың жолдары іздестіріле бастады. 1959 жылы тамыз-қазан айларында №1 цехтың тесу пеші мен кептіргішінің оттығы газдан мазут отын жағуға көшірілді.

1959 жылғы 25 наурыздағы КСРО Министрлер Кеңесінің №23-1525 бұйрығына сай Ақтөбе хром қосындылары зауытын кеңейту және екінші кезегін іске қосу мәселесі көтерілді. Бұйрыққа сай аталмыш жылдың 21 сәуірінде Ақтөбе халық шаруашылығы кеңесінде УНИХИМ институтының қызметкері Т.И. Берковский, «Уралгипрохим» маманы И.Н. Полак Ақтөбе хром қосындылар зауыты және облыс әкімшілігі қызметкерлерінің қатысуымен зауыттың ұлғаюына байланысты техникалық құжаттармен қамтамасыз ету мәселесі қарастырылды. Осы мәжілісте алдағы уақытта зауыттың ұлғаюына байланысты «Уралгипрохим» басқармасы арнайы құрылыс техникалық құжаттарды дайындауға жауапты болып аталған құжаттарды тапсыру үшін уақыт белгіледі. 1959 жылы «Уралгипрохим» басқармасы негізгі техникалық жабдықтар, теміржол мен көлік жолдары, насосы бар қышқыл қоймасы, мазут қоймасы, өндірістік тоған, пеш корпусы, альгедрид цехы, сыртқы өндірістік трубаларды қондыру мен салуға жауапты болды.

С.М. Киров атындағы Ақтөбе химия комбинаты Қазан төңкерісінің 40 жылдығына арналған социалистік жарысқа белсенді араласты. Нәтижесінде 1958 жылы комбинат жылдық жоспарды мерзімінен бұрын орындады. Жыл аяғына дейін қосымша 2,8 млн. сомның өнімі өндірілді. 11 айдың ішінде еңбек өнімділігі 2,7%-ға көтеріліп, өткен жылмен салыстырғанда 9,7%-ға артты. Бұл комбинат ұжымы жұмысшыларының

ерен еңбегі арқасында болатын. Аталмыш жылы комбинат жұмысшылары 162 рационализаторлық ұсыныс жасап, оның 93-і енгізілді. Олардың экономикалық тиімділігі 285 мың сом болды. (Из история Актюбинской области. 2006.- с.511).

Пайдаланған әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Гаркуша. Твердый сплав.-Алма-Ата, 1966.-48 стр.
2. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архив (АОМА), 264-қ., 1-т., 78-іс. -11 п.
3. Журин Н.И. Сверя шаг по Ильичу. А-А., 1969 г. 204 с.
4. АОМА, 264-қ., 1-т., 78-іс. -11 п.
5. АОМА, 264-қ., 1-т., 78-іс. -13 п.
6. Журин Н.И. Этапы большого пути. А-А., 1975 г. 136 с.
7. АОМА, 264-қ., 2-т., 114-іс. -65 п.
8. АОМА, 264-қ., 2-т., 121-іс. -8 п.
9. Из история Актюбинской области. -Ақтөбе, 2006. 698 стр.

ОТ ЛАГЕРЯ К МЕМОРИАЛУ: ПУТЬ ПАМЯТИ ВОЕННОПЛЕННЫХ И ИНТЕРНИРОВАННЫХ СПАССКОГО ЛАГЕРЯ №99

А.Н. Турлубекова

*научный сотрудник
научно-исследовательского
отдела обеспечения общей истории
КГКП «Музей памяти жертв политических
репрессий п.Долинка»
(п.Долинка, Карагандинская область)*

Спасский мемориальный комплекс, который находится на территории Центрального Казахстана – место, которое хранит воспоминания о жертвах беспощадной войны. Именно в этом месте содержались военнопленные и интернированные, взятые в плен во время Великой Отечественной Войны. Представители около 40 различных национальностей остались в памяти этого места навсегда.

В настоящее время за рубежом растет интерес к истории нашего края, которое стало местом длительного пребывания их соотечественников, а кто-то нашел здесь свой последний приют. С начала 90х гг. XX столетия на это место приезжают бывшие военнопленные и интернированные и их родственники, а также различные международные делегации с целью почтить память, захороненных в этот период, а также для сбора информации об этом периоде.

После обретения Казахстаном Независимости на Спасском мемориале для военнопленных и интернированных правительствами и общественными организациями различных государств устанавливались мемориальные знаки в память о своих соотечественниках, умерших находясь в плену – таких как Япония, Франция, Польша, Венгрия, Финляндия, Германия, Италия и многих других.

Указом Президента Республики Казахстан от 5 апреля 1997 г. №3443 в Казахстане 31 мая объявлен: «Днем памяти жертв политических репрессий и голода».

На сегодня в Спасском мемориальном комплексе установлено 26 памятных знаков различным национальностям.

Список памятников установленных в Спасском мемориальном комплексе:

Первыми памятник погибшим в лагерях соотечественникам установила Япония в 1987 году.

Памятник своим соотечественникам Италия установила в 1994 году.

Памятный знак своим соотечественникам Финляндия установила в 1994 году.

Памятник своим соотечественникам Франция установила в 1994 году.

Памятный знак своим соотечественникам Германия установила в 1995 году.

Памятный знак своим соотечественникам Россия установила после 1995 года.

Памятный знак своим соотечественникам Украина установила после 1995 года.

Памятный знак своим соотечественникам Армения установила после 1995 года.

Памятный знак своим соотечественникам Венгрия установила после 1995 года.

Памятный знак своим соотечественникам Польша установила в 1996 году.

Памятный знак своим соотечественникам Румыния установила в 2003 году.

Памятный знак всем жертвам политических репрессий от Казахстана был установлен в 2004 году.

Памятный знак своим соотечественникам Литва установила в 2004 году.

Россия установила памятник жертвам политических репрессий 10 сентября 2004 года.

Памятный знак своим соотечественникам Грузия установила после 2004 года.

Памятный знак своим соотечественникам Киргизия установила после 2004 года.

Памятный знак репрессированным белорусам был открыт в 2005 году.

Памятный знак своим соотечественникам Азербайджан установил в 2008 году.

Памятный знак своим соотечественникам Корея установила в 2008 году.

Памятный знак своим соотечественникам Израиль установил в 2010 году.

Памятный знак чечено-ингушскому народу был установлен в 2011 году.

Памятный знак своим соотечественникам Молдовия, Бессарабия, Северная Буковина установили в 2012 году.

Памятный знак своим соотечественникам Словакия установила в 2012 году.

Памятный знак своим соотечественникам Латвия установила 2 июня 2013 года.

Памятный знак репрессированным белорусам был установлен в 2014 году.

Представители Испании и Эстонии установили памятные знаки 31 мая 2015 года.

Памятный знак карачаево-балкарскому народу «Раненый камень» установили 31 мая 2016 года (В Спасске установили памятный знак в честь репрессированных карачаево-балкарцев, 2016).

На территории Казахской ССР в период с 1941 по 1950 годы были сформированы и функционировали ряд лагерей НКВД–МВД СССР для военнопленных и интернированных. Общее их количество по подсчетам исследователей составило 14, из которых 4 располагались в Карагандинской области (Дулатбеков Н.О., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М., Фалежинская И.Ю., 2013, с. 83).

Лагерь для военнопленных и интернированных в Центральном Казахстане образовывались по многим причинам. Центральный Казахстан в годы индустриализации являлся мощным промышленным потенциалом и имел стратегическое значение для экономики СССР. В связи с оккупацией Донбасса на него легла задача обеспечения углем электростанций, промышленных предприятий и транспорта не только республики, но и Урала, в особенности коксовых печей Магнитогорского комбината, городов и транспорта центральных областей России и пр. Необходимо было обеспечить не только исправную работу действующих предприятий и запустить новые, а также снабдить их рабочей силой. Источником трудовых ресурсов помимо заключенных советских лагерей стали военнопленные (Елеуханова С.В., 2012, с. 193).

Спасский лагерь для военнопленных и интернированных №99 был наиболее крупным из подобных лагерей. Через него прошло 66160 (по другим данным 66746) военнопленных и интернированных более 40 национальностей: 29777 немцев, 22225 японцев, 6740 румын, 1633 австрийца, 1208 поляков, 1088 итальянцев и прочие (Михеева Л.В., 2010, с. 74).

Развитие Спасского региона началось еще задолго до организации лагерей. Спасск – бывший центр крупной компании иностранных дельцов, обосновавшихся в дореволюционном Казахстане. Во второй половине XIX века началось строительство Спасского медеплавильного завода, который был сдан в эксплуатацию в 1861 году и ежегодно выдавал по 30 тысяч пудов меди. 11 мая 1918 года деятельность акционерного общества «Спасские медные руды» была прекращена, постановлением СНК РСФСР, Спасский медеплавильный завод был национализирован. До 1931 года Спасск был центром Карагандинского района. В марте 1931 года был передан в распоряжение Карагандинского исправительно-трудового лагеря (Карлага) (Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д., 1997, с. 152).

В начале 30-х годов в Спасске (Спасский Завод) был организован детский дом (детский городок) (Михеева Л.В., 2010, с. 75), для заключенных Карлага и спецпереселенцев, которые ввозились на территорию будущей Карагандинской области в большом количестве.

В середине 30-х годов Спасский детский дом был реорганизован в детскую колонию. В сентябре 1938 года детская колония была передана для образования в поселке Спасск спецотделения Карлага для «членов семей изменников родины» (ЧСИР) (Михеева Л.В., 2010, с. 76).

13 октября 1938 года в Спасске было сформировано спецотделение Карлага НКВД №2 для ЧСИР. В нем находилось около 3000 заключенных в основном женщин (Михеева Л.В., 2010, с. 76). Это отделение просуществовало менее года.

Позже в Спасске был образован отдельный, выделенный из Карлага лагерь «Песчаный», - страшное место, оттуда мало кто возвращался. Заболевших заключенных отправляли умирать в Спасск – «всесоюзную инвалидку особлагов» (Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д., 1997, с. 152).

Распоряжением заместителя НКВД СССР Чернышева от 24 июня 1941 года в Спасске был организован специальный лагерь для военнопленных №99. Первое время лагерь именовался Спасскозаводским и подчинялся непосредственно Управлению лагерей для военнопленных и интернированных МВД СССР. В 1944 году лагерь был подчинен УМВД по Карагандинской области (Дулатбеков Н.О., Алланиязов Т.К., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М., 2011, с. 394).

Первый эшелон с военнопленными прибыл в Спасск в августе 1941 года, в количестве 1436 человек. Через два года число военнопленных увеличилось почти в два раза (Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д., 1997, с. 153).

За время существования лагеря №99 всего поступило 66160 человек контингента. В период с 1941 по 1950 годы умерло 7765 человек, убыло из лагеря 65067 человек и репатрировано на родину 42427 человек (Дулатбеков Н.О., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М., Фалежинская И.Ю., 2013, с. 87).

Строительство лагеря №99 было сопряжено с большими трудностями, такими как: недостаток строительных материалов, отсутствие необходимого количества колючей проволоки, телефонной связи вахт с гарнизонами и гарнизонов с вышками, недостаточное электроосвещение как в зонах, так и по периметру зон (Дулатбеков Н.О., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М., Фалежинская И.Ю., 2013, с. 104).

Согласно справке «О состоянии лагеря в поселке Спасский завод и Кок-Узек» на 1 апреля 1945 г. Спасско-заводской лагерь находился в мелкосопочной степи Карагандинской области, Казахской ССР, в 45 километрах от города Караганда на юг. Лагерь имел два отделения (две самостоятельные зоны), расположенной на расстоянии 500 метров друг от друга.

Первая зона (Спасский завод) имела 12 жилых зданий и 17 подсобных строений. Площадь зоны - 242100 м². Максимальная вместимость зоны 6000 человек.

Вторая зона (Кок-Узек) имела 13 жилых строений и 12 подсобных. Площадь зоны - 55800 м². Максимальная вместимость 950 человек (МПЖПР ОФ 4872).

С момента образования Спасский лагерь состоял из одного лагерного отделения. С декабря 1942 г. лагерь был разделен на два отделения – центральное, в котором размещались военнопленные, и второе отделение «Кокузек», укомплектованное за счет интернированных, выделенных из основного лагеря с полной изоляцией от военнопленных. Расстояние между отделениями – 500 метров (Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д., 1997, с. 153).

С 1944 года началось расширение лагеря за счет организуемых производственных лагерных отделений, контингент которых использовался на предприятиях Карагандинского угольного бассейна. Спасское отделение оставалось сельскохозяйственным, использовалось как оздоровительное для оздоровления контингента, до передачи его в 1948 году Степному лагерю МВД. Наибольших размеров лагерь достигал в 1947–48 годах – к началу массовой репатриации контингента имелось 24 лагерных отделения с постоянным содержанием контингента, доходившего до 30000 человек военнопленных и интернированных (Дулатбеков Н.О., Алланиязов Т.К., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М., 2011, с. 395).

Лагерь насчитывал в своем ведении до 25 отделений, которые располагались в Караганде, Темиртау, Сарани, 650 километров от Караганды в г. Балхаш и 360 километров от Караганды в поселке Жолымбет Акмолинской области. Многие лагерные отделения располагались при шахтах Карагандинской области. Так же отделения размещались в черте города Караганда: Кирзавод, Майкудук, Пришахтинск, ст. Большая – Михайловка и др. В связи с образованием новых лагерных отделений, расположенных в черте города, Управление лагеря было переведено в г. Караганду. Военнопленные содержались во всех лаготделениях, интернированные – совершенно изолированно на участке Кок-Узек при лаготделении №1 (Дулатбеков Н.О., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М., Фалежинская И.Ю., 2013, с. 85).

Восемь отделений лагеря №99 были размещены в поселке Спасск — это 1-е (11.08.1943-13.03.1948), 3-е (21.07.1944-18.02.1948), 4-е (21.07.1944-25.08.1949), 5-е (21.07.1944-30.03.1950), 6-е (21.07.1944-24.10.1949), 7-е (21.07.1944-03.03.1949), 8-е (21.07.1944-24.12.1949) и 9-е (21.07.1944-24.12.1949) отделения. В г. Сарань размещались 2-е (30.04.1944-23.03.1949), 10-е (16.11.1944-30.10.1948) и 20-е отделения лагеря № 99, в г. Темиртау находилось его 13-е (09.06.1945-13.01.1950) отделение. В г. Караганда дислоцировались 11-е (16.11.1944-24.12.1949), 12-е (31.05.1945-24.12.1949), 16-е (13.07.1945-24.12.1949), 17-е (13.07.1945-14.03.1949), 18-е (13.07.1945-30.10.1948), 19-е (13.07.1945-25.05.1950), 21-е (27.07.1945-14.03.1949), 22-е (27.07.1945-24.12.1949), 24-е (27.07.1945-22.10.1948) и 25-е (27.07.1945-23.09.1945) отделения. В Нуринском районе Карагандинской области находилось 14-е (13.07.1945-18.02.1948) отделение, 15-е (13.07.1945-30.03.1950) было размещено в Аршалыньском районе Акмолинской области на ст. Анар, 23-е (27.07.1945-30.10.1948) в г. Балхаш (Мотревич В.П., Старикова О.Н., 2016).

С 1947 г., в связи с началом массовой репатриации, количество военнопленных, использовавшихся в работе на промышленных предприятиях области неуклонно снижалось. В связи с этим, началось сокращение количества отделений лагеря №99. К январю 1949 года количество лагерных отделений сократилось до 15. А к 1 апреля 1950 года в лагере №99 осталось одно лагерное отделение №19, расположенное в районе поселка 1–2 Кирзавод (Михеева Л.В., 2010, с. 124).

Организация лагерей и лаготделений сам по себе процесс сложный и многоплановый, происходивший под воздействием множества причин и факторов. Сложность функционирования данной системы определялась необходимостью согласования экономических потребностей региона и страны в целом с совокупностью факторов, включая физическое состояние военнопленных, показатели смертности и процессы репатриации. Эти обстоятельства предопределяли необходимость адаптации структуры лагерных подразделений посредством их расширения либо сокращения. Многогранность данного процесса определялась спецификой функционирования лагерных подразделений, где труд военнопленных использовался преимущественно в

производственной сфере. При этом материально-техническая база и инфраструктурные элементы системы жизнеобеспечения (жилые бараки, продпищевые блоки и др.) играли ключевую роль в его организации. Всё это оказывало влияние на количество лагерных отделений, численность контингента, направленность и динамику движения военнопленных в лагерях. Численность лаготделений в лагере №99 МВД из года в год, а порой в течение года, постоянно менялась от 1 до 25.

Аппарат управления лагеря имел следующие отделы: оперативный, политический, учетный, хозяйственный, финансовый, планово-производственный, санитарный и отдел охраны и режима. Лагерь военнопленных №99 представлял собой территорию, обнесённую «колючей проволокой» высотой в 2,5 метра. С внутренней и внешней стороны – запретные зоны, с установленными на подходе предупредительными знаками. В лагере находились корпуса для проживания военнопленных, пищеблок, баня, штаб, медучреждения, склады, другие подсобные помещения. Доступ в зоны осуществлялся через специальный пропускной пункт, куда могли попасть только представители администрации, работники оперативного отдела и медицинской части, переводчики (Елеуханова С.В., 2012, с.194).

Организация питания военнопленных и интернированных не отличалась и строилась на тех же нормативных документах, которые издавались для всех заключенных системы ГУПВИ НКВД–МВД СССР, в которые, практически до 1948 г, ежегодно вносились изменения. Впервые суточные нормы питания на приемных пунктах, во фронтовых лагерях, в пути следования военнопленных были установлены сразу же после начала Великой Отечественной войны и были доведены до исполнителей телеграммами Генерального штаба от 23 и 26 июня 1941 г. и ориентировкой УПВИ НКВД СССР от 29 июня 1941 г. По этим нормам на одного военнопленного в сутки полагалось 600 г. ржаного хлеба, 90 г. круп, 40 г. мяса, 120 г. рыбы, 20 г. муки, 600 г. картофеля и овощей и т.д. (всего 14 наименований) (Михеева Л.В., 2010, с. 95).

Тяжелым для организации питания стал 1946 год, когда в Советском Союзе в связи с засухой и неурожаем, возникли серьезные продовольственные затруднения. Население ряда районов страны попросту голодало (Михеева Л.В., 2010, с. 97). Военнопленные и заключенные были переведены на основную норму питания и лишались дополнительных норм питания.

Дифференцированные нормы питания для военнопленных, хоть и просуществовали недолго, но служили способом повышения трудового энтузиазма. Исходя из категории трудоспособности, выполнения и перевыполнения норм выработки для военнопленных устанавливались различные виды производственных пайков. На «полный котел» могли рассчитывать лишь те, кто выполнял и перевыполнял трудовую норму (Елеуханова С.В., 2012, с. 196).

Продовольственное обеспечение, бытовое и медицинское обслуживание в лагерях для военнопленных и интернированных становится удовлетворительным лишь к концу 1940-х гг., когда была налажена система внутри лагерного распределения продуктов, прекратились перебои в снабжении и была развита система подсобных хозяйств.

Медицинское обслуживание военнопленных и интернированных в лагерях регулировалось государством. В соответствии с распоряжением УПВИ НКВД от 17 июля 1942 г. «О проведении полного и всестороннего медицинского освидетельствования всех военнопленных и интернированных» в лагерях для военнопленных были созданы постоянно действующие медицинские комиссии (ВТК), которые должны были раз в квартал проводить медицинский осмотр заключенных (Михеева Л.В., 2010, с. 99).

Из конъюнктурного обзора «По медико-санитарному состоянию и обслуживанию Спасско-Заводского лагеря НКВД за 1-ое полугодие 1943 года с включением данных за июль месяц»: «В настоящее время лагерь имеет население в 2293 человек. Из этого количества военнопленных 1349 чел., интернированных 944... Жилой фонд лагеря состоит из зданий барачного и секционного типа, каменных, оштукатуренных, кирпичных и смешанных; из них одно каменное двухэтажное, незаконченное, - требует наружной облицовки штукатуркой и покрытие части земляных полов, строительства уборной. Сейчас в нем расположен лазарет. Остальные здания одноэтажные. На участке Кок-Узек все здания сделаны из самана и были переданы лагерю в разрушенном состоянии. Часть из них благодаря принятым мерам приведена в более или менее удовлетворительное состояние, однако, как правило большинство из них имеет земляные полы. Техническое состояние саманных зданий в целом неудовлетворительное и лагерь принужден перманентно их реставрировать, перестраивать, улучшать.» (МПЖПР ОФ 1030).

В каждом отделении Спасского лагеря для военнопленных и интернированных были оборудованы амбулатории и лазареты на 30–50 коек, в которых работали военнопленные врачи под контролем штатного медперсонала (Михеева Л.В., 2010, с. 102). Центральный лазарет на 300–400 коек находился при лаготделении №5 в районе шахты №31 треста «Кировуголь», со специализированными отделениями: хирургическим, терапевтическим, туберкулезным, инфекционным. Кроме того, при центральном лазарете имелись врачи многих специальностей, в том числе окулист, дерматолог, невропатолог и др. (Дулатбеков Н.О., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М., Фалежинская И.Ю., 2013, с. 86).

Наиболее высокий уровень смертности среди военнопленных лагеря №99 приходится на военные годы – с 1941 по 1945 гг. Это обусловлено тем, что в лагерь попадали пленные практически с поля боя, часто с серьёзными ранениями, ослабленные долгой транспортировкой в Казахстан (Михеева Л.В., 2010, с. 146). Хоронили военнопленных на кладбищах, расположенных вблизи отделений, в которых они содержались.

Лагерь №99, с точки зрения медико-санитарных показателей, характеризовался высоким уровнем заболеваемости среди военнопленных: туберкулезом, дистрофией, гриппом и острыми желудочно-кишечными заболеваниями. Смертность в основном была связана с туберкулезом легких. Также отмечается значительный процент травматизма и летальных исходов вследствие производственных травм (Дулатбеков Н.О., Алланиязов Т.К., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М., 2011, с.509). Высокая распространённость простудных заболеваний обуславливалась неблагоприятными климатическими условиями региона, в частности воздействием сильных буранов и других экстремальных погодных условий, при которых трудовая деятельность военнопленных, как правило не приостанавливалась.

Самый большой процент больных и ослабленных военнопленных приходится на 1945 год – год окончания войны. К концу 1940-х гг. благодаря организации оздоровительных отделений, проведению профилактических мероприятий, репатриации нетрудоспособных военнопленных на родину в лагере № 99 количество трудоспособных военнопленных увеличилось до 94% (Михеева Л.В., 2010, с. 102).

В условиях Спасского лагеря контингент использовался в полеводческой деятельности и животноводстве, имелись большие пастбищные и сенокосные угодья. Промышленные производства включали в себя добычу и выжиг извести, гипса и сухих красок, выработку гончарных изделий, плетение корзин и вязку метел. Сырьё для этих

изделий имелось в изобилии на расстоянии от 5-ти до 18-ти км., за исключением лозы для корзин, которая находилась в 45 км. от центра лагеря. Изготовление предметов из кожтовара, ниток, шерсти и дерева предполагалось исключительно за счет сырья заказчиков. Промышленное сырье такое как известковый камень находился в 6 км. от лагеря, гипсовый камень в 8 км. глина для гончарных изделий до 2-х км. Запасы данного сырья были не ограничены. Местного топлива не было, его привозили с шахт города Караганды, находившихся на расстоянии 50-60 км (Дулатбеков Н.О., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М., Фалезинская И.Ю., 2013, с. 85). Основная масса военнопленных лагеря №99 была занята на подземных работах по добыче угля.

Всего за время нахождения в Спасском лагере № 99 военнопленными были построены и сланы в эксплуатацию такие крупные объекты Караганды и области как шахты №№ 105, 106, 38 (с обогатительной фабрикой), травматологическая больница, Летний театр, сотни жилых домов. Также военнопленные участвовали в реконструкции ЦОФ, шахты № 8/9, постройке шахт им.Костенко, №№35,5,1 – вертикальной, фабрики инертной пыли, Карагандинского Дворца горняков, строили линию городского трамвая, асфальтировали шоссеиные дороги и т.д. С 1946 по 1948 гг. военнопленными на шахтах Карагандинской области добыто 11621,7 тонн угля (Михеева Л.В., 2010, с. 124).

Согласно инструкции от 7 августа 1941 года «О порядке содержания военнопленных в лагерях НКВД» спецконтингент должен был соблюдать единый распорядок дня: 7:00 подъем; 7:00–7:25 утренний туалет; 7:25–8:00 построение; 8:00–9:00 завтрак; 9:00–14:00 рабочее время; 14:00–15:00 обед; 15:00–19:40 рабочее время; 19:40–20:40 ужин; 20:40–22:30 свободное время; 22:30–23:00 вечерняя проверка; 23:00 отбой (Елеуханова С.В., 2012, с. 194). Длительность работ военнопленных в промышленности и сельском хозяйстве устанавливалась 12 часов (с учетом времени, затраченного на конвоирование военнопленных с места работы и на работу) (Михеева Л.В., 2010, с. 109).

Широкое использование труда военнопленных, содержащихся в лагере №99, началось в конце 1944 – начале 1945 гг., до этого времени контингент использовался лишь на внутрилагерных работах (Михеева Л.В., 2010, с. 126). Главным назначением спецконтингентом являлось использование их как дешевой рабочей силы. Они были обязаны не только возместить своим трудом стоимость содержания в лагере, но и принести прибыль государству.

Организация труда и быта военнопленных и интернированных формировалась на принципах чрезвычайно строгой дисциплины и беспрекословном подчинении установленному режиму. Запрещались близкие связи между спецконтингентом и сотрудниками лагеря, а также не допускалась возможность общения военнопленных и интернированных.

В военные годы использование труда военнопленных было малоэффективным. Это было обусловлено, прежде всего, объективными трудностями в обстановке военного времени, когда советское государство не имело возможности в полной мере обеспечить контингент полноценным питанием, медицинским обслуживанием и другими видами жизнеобеспечения. Однако, начиная с 1947 года, наблюдается постепенный рост производительности труда военнопленных, достигший максимальных показателей к 1949 году. К этому времени функционирование лагерей для военнопленных и интернированных характеризовалось достижением уровня полной экономической рентабельности (Михеева Л.В., 2010, с. 127).

Таким образом, несмотря на все организационные сложности, трудовая деятельность военнопленных и интернированных оказала значительное влияние на социально-экономическое развитие региона в исследуемый период.

Органы репатриации в Советском Союзе были созданы ещё во время войны: в октябре 1944 года при СНК СССР было образовано Центральное Управление по делам репатриации (Михеева Л.В., 2010, стр. 128). Первыми военнопленными и интернированными, покинувшими Спасский лагерь №99 в 1944 году были финские граждане. Это обуславливалось тем, что осенью 1944 года между СССР и Финляндией был подписан мирный договор. Однако массовая репатриация началась в 1946–1947 гг. и закончилась только в 1950 году. К 20 июня 1950 года в Спасском лагере для военнопленных и интернированных не осталось ни одного заключенного (Михеева Л.В., 2010, с. 134).

Здесь следует отметить, что не все военнопленные после освобождения захотели вернуться на родину. По официальным данным в Караганде, после освобождения из плена, осталось 17 военнопленных (Михеева Л.В., 2010, с. 139). Одним из бывших японских военнопленных был Ахико Тецура, проживавший в поселке Актас Карагандинской области. Среди тысяч японцев Тецура, будучи курсантом императорского военного училища, попал в плен в возрасте пятнадцати лет в 1945 году. Сначала он находился в лагерях Манчжурии, затем был этапирован в Джезказган, а в последствии – в Спасск. После расформирования Спасского лагеря №99 в 1950 году Ахико Тецура был направлен в поселок Актас, где работал на строительстве кирпичного завода, шахт №121 и №122, а также в Актасском Дворце культуры. После реабилитации 30 лет проработал сварщиком на заводе железобетонных изделий. Обосновавшись на карагандинской земле, он создал семью, имел детей и внуков. На своей исторической родине Ахико Тецура смог побывать только через 49 лет после плена. В одном из интервью он отмечал, что Казахстан стал для него вторым домом и второй родиной. Ахико Тецура скончался в 2020 году.

Следует отметить, что важным этапом завершения процесса репатриации стало установление дипломатических отношений между СССР и Японией в сентябре 1955 года, а также подписание совместной декларации в октябре 1956 года. Эти события послужили заключительным этапом репатриации последних военнопленных.

15 июля 1950 года лагерь №99 прекратил своё существование, а его материальная база передана песчаному лагерю МВД СССР (Дулатбеков Н.О., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М., Фалежинская И.Ю., 2013, с. 87).

Спасский лагерь оставался в составе Карагандинского исправительно-трудового лагеря до 1956 года.

Данная работа даёт возможность в общих чертах рассмотреть основные аспекты сложной и многоуровневой лагерной системы для военнопленных и интернированных, дислоцированных на территории Карагандинской области. Процесс нахождения военнопленных в лагерях Центрального Казахстана отличается значительным объёмом и требует тщательного и всестороннего изучения.

История пребывания военнопленных и интернированных в лагерях НКВД–МВД СССР до настоящего времени остаётся недостаточно изученным. Вместе с тем, анализ доступных документов и материалов позволяет заключить, что обращение с иностранными гражданами, находившимися в плену, в целом соответствовало нормам и принципам гуманитарного права. В течение всего времени существования лагерей для военнопленных и интернированных советским правительством было принято множество гуманистических решений, касающихся условий их содержания, а также вопросов материального и медицинского обеспечения.

Однако, несмотря на оформление множества различных документов, направленных на улучшение условий содержания в лагерях, они всё же не всегда соответствовали

основным требованиям и нормам. Более того, несмотря на принимаемые меры по профилактике различных заболеваний и исключению угроз возникновения эпидемий, особенно в первые годы функционирования лагерей, довольно высоким оставался уровень смертности, что, помимо всего прочего, объяснялось недостатком продовольственного и вещевого снабжения.

На сегодняшний день Спасское кладбище является единственным сохранившимся местом захоронений военнопленных и интернированных, а также крупнейшим кладбищем для военнопленных в Центральном Казахстане. Установлено точное количество военнопленных и интернированных, содержащихся в Спасском лагере №99, умерших и захороненных на территории Карагандинской области. До настоящего времени на территории Спасского мемориала сохранилось значительное количество холмиков – следов бывших захоронений.

Спасский мемориальный комплекс представляет собой уникальный памятник исторической памяти, вобравший в себя трагические страницы судеб военнопленных времён Второй мировой войны и ставший символом гуманизма, примирения и уважения к человеческому достоинству. Мемориальный комплекс сегодня выполняет не только функцию места скорби, но и служит важным пространством диалога между странами, объединёнными общей историей и стремлением к сохранению мира. Его сохранение и популяризация имеют особое значение для воспитания исторической культуры, формирования гуманистического мировоззрения и укрепления межнационального согласия в современном обществе.

Список литературы и источников

1. Дулатбеков Н.О., Алланиязов Т.К., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М. Японские военнопленные в Карагандинской области. Караганда, 2011. – 394, 395, 509 с.
2. Дулатбеков Н.О., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М., Фалежинская И.Ю. Венгерские военнопленные в Карагандинской области. Караганда, 2013. – 83-87, 104 с.
3. Елеуханова С.В., Аршабеков Т.Т. Карлаг: система вооруженной охраны. Караганда, 2012. 193–196 с.
4. Михеева Л.В. Иностранцы военнопленные и интернированные второй мировой войны в Центральном Казахстане (1941 – начало 1950-х гг.). Караганда – 2010. – 74-76, 95-99, 102, 109, 124-128, 134, 139, 146 с.
5. МПЖПР ОФ 4872
6. МПЖПР ОФ 1030
7. Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. Карлаг. Караганда, 1997. - 152, 153 с.
8. «В Спасске установили памятный знак в честь репрессированных карачаево-балкарцев» // ratel.kz. / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL https://ratel.kz/kaz/v_spasske_ustanovili_pamjatnyj_znak_v_chest_repressirovannyh_karachaevobalkartsev_ (дата обращения: 21.10.2025).
9. Мотревич В. П., Старикова О. Н. Лагеря ГУПВИ НКВД (МВД) СССР на территории Казахской ССР в 1941-1950 гг. (численность и дислокация) // Уральский государственный юридический университет, Екатеринбург, 2016. – 209 с./ [Электронный ресурс]. URL:<https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/43711/1/03-ach-2016.pdf> (дата обращения: 21.10.2025).

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КЕҢЕСТІК ҚУҒЫН-СҮРГІН САЯСАТЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН САЛДАРЫ

М.Ж. Төлембекова

*Қарағанды облыстық
тарихи-өлкетану музейінің әдіскері*

Ұлы Отан соғысы жылдарында қан майдандағы шайқастардан бөлек, үлкен мемлекеттің ішінде де идеологиялық маңызы бар репрессиялық сипатқа ие оқиғалар орын алды. Соғыс жағдайында кеңестік билік тарапынан кез-келген сын мен күмәнге жол бермеу, мемлекетке адалдықты күшейту мақсатында халықты бақылау мен қуғындау күшейе түсті. Осы кезеңде жүзеге асқан қуғын-сүргін саясаты Кеңес Одағының бар аймағында, соның ішінде Қазақстанда да ауыр із қалдырды. Мақаланың мақсаты – Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қуғын-сүргін саясатының саяси, әлеуметтік және гуманитарлық салдарын анықтап, оның құрылымдық тетіктері мен ерекшеліктерін тарихи тұрғыдан талдау. Міндеті – архивтік материалдар мен ғалымдар еңбектеріне сүйене отырып, сол кездегі репрессиялық тетік қалай жұмыс істегенін ашып көрсету және бүгінгі тарихи таныммен байланыстыру.

Қуғын-сүргін саясатының Қазақстанға тигізген ең ауыр әсері – этностардың жаппай жер аударылуы болды. Сталиндік режим соғыс жағдайын пайдаланып, көптеген ұлт өкілдерін «сенімсіз халықтар» ретінде танып, оларды Орталық Азияға, соның ішінде Қазақстанға күштеп көшіруге бұйрық берді. Атап айтқанда, шешендер, ингуштар, қырым татарлары, балкарлар мен қалмақтар бірнеше күн ішінде туған жерлерінен айырылып, қазақ даласына вагондармен әкелінді. Бұл халықтар ешбір дәлелсіз сатқын аталып, бірден артықшылықтарынан айырылды. Көптеген зерттеушілер бұл саясатты этностық дискриминация мен мәжбүрлі ассимиляция құралы ретінде бағалайды.

«Алаштың ардағы» жинағында жарияланған деректерге сүйенсек, соғыс жылдарында Алаш зиялылары мен олардың идеяларына жақын жүрген тұлғалар билік тарапынан ерекше бақылауға алынды. Е.Е. Тілеужов «Кеңестік билікке толық берілмеген зиялылар – ұлттық қауіп көзі деп танылып, жойылуға тиіс топ ретінде қарастырылды» – деді (Алаштың ардағы, 2010, 76 б). Мұндай көзқарас ұлттық элитаның тамырына балта шауып, қазақ халқының тәуелсіз ойлы буынының жойылуына әкеп соқты. Бұл репрессиялар Қазақстандағы білім, ғылым, әдебиет салаларына да кері әсерін тигізді.

Зерттеуші Зарқын Тайшыбай «Жарты елімізді жайлаған аштықтан кейін кеңестік билік енді халықты үреймен басқаруға көшті» – деді (Тайшыбай З., 76 б). Оның айтуынша, 1930 жылдардағы ашаршылықтан аман қалған қазақ халқы енді репрессия мен саяси бақылау құрбанына айналды. Бұл үрей саясаты халықты әлсіздендіріп, билікке толық тәуелді ету мақсатында жүзеге асқан. Тайшыбайдың бұл тұжырымдамасы соғыс жылдарындағы қуғын-сүргінді ашаршылықпен жалғастырып, оның саяси мәнін аша түседі.

Л. Дегитаеваның редакциясымен жарық көрген «Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг.» атты құжаттар жинағында бұл саясаттың құжаттық дәлелдері келтірілген. Онда НКВД органдарының арнайы бұйрықтары, тергеу хаттамалары, жазалау тізімдері арқылы репрессия механизмі қалай жұмыс істегені көрініс табады (Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг., с.76). Авторлар көрсеткендей, репрессия науқанына қатысқан қызметкерлер “мемлекет мүддесі” үшін адам құқығын шектейтін әрекеттерді қалыпты деп таныды. Бұл жағдай заңның адам мүддесіне емес, биліктің амбициясына қызмет еткенін дәлелдейді.

Репрессия тек этностарға ғана емес, соғысқа қатысқан әскери қызметкерлер мен олардың отбасыларына да бағытталды. Жеңілген әскер қатарында болған, тұтқыннан оралған, тіпті шетелдік майдандардан аман келгендер күдікке алынды. Олар «Отанын сатқандар» деген айыппен лагерьлерге жіберілді. Бұл саясат соғыс ардагерлерін де күмәнмен қарап, олардың ерлігін жоққа шығаруға әкеп соқты. Печенкин А.А. «1937 жылы басталған репрессиялық механизм соғыс жылдары қайта қарқын алып, Кеңес армиясының өз ішінен жау іздеуге көшті» деді (Печенкин А.А. 1937 год, с.76).

«Tengrinews» сайтында жарияланған мақалада «Қуғын-сүргін – Кеңес Одағы тарихындағы ең қасіретті беттердің бірі, ал Қазақстан сол репрессиялық тәжірибенің сынақ алаңына айналды» – деп жазылған (Қазақстан саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алуда, 76 б). Бұл ой Қазақстанның геосаяси орналасуы мен табиғи ресурстарға байлығынан бөлек, тоталитарлық эксперименттердің де орталығына айналғанын көрсетеді. Бұл елге күштеп қоныс аударылғандардың саны миллионға жетіп, олардың едәуір бөлігі қайтыс болды немесе ауыр еңбекке жегілді.

«Adilet.zan.kz» сайтындағы ресми құжаттарда 1993 жылғы «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» заңда бұл саясаттың заңсыздығы, оған ұшырағандардың кінәсіздігі мойындалған (Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы заң, 76 б). Бұл заң тәуелсіз Қазақстанның тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге бағытталған алғашқы қадамдарының бірі болды. Осы құжат арқылы көптеген азамат ақталып, олардың есімі ұлттық жадыға қайта енді.

Зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, қуғын-сүргін саясаты тек сол замандағы адамдардың тағдырына емес, қазіргі ұрпақтың тарихи жады мен ұлттық өзіндік санасына да теріс әсерін тигізіп отыр. Жас буын арасында өткенге деген сенімсіздік, тарихқа қызығушылықтың әлсіздігі байқалады. Бұл репрессиялық саясаттың кейінгі салдары. Халық психологиясында қорқыныш, күдік, үнсіздік мәдениеті сақталып қалған.

Осыған байланысты бірнеше ұсыныс беруге болады. Біріншіден, қуғын-сүргін құрбандарының есімдерін толық анықтап, оларды ресми негізде ұлықтау маңызды. Екіншіден, мектеп және жоғары оқу орындарының оқу бағдарламасына қуғын-сүргін тарихын жүйелі енгізу қажет. Үшіншіден, репрессия тақырыбында көркем және деректі фильмдер, мультимедиялық материалдар дайындап, тарихи жадыны жаңғыртатын ашық ақпараттық алаңдар жасау керек. Төртіншіден, әрбір өңірде қуғын-сүргін құрбандарына арналған мемориалдық кешендер жаңартылып, олардың тағдыры туралы архивтер қолжетімді болуы тиіс.

Қорытындылай келе, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы кеңестік қуғын-сүргін саясаты – тоталитарлық биліктің ең ауыр беттерінің бірі. Қазақстан бұл репрессиялардың эпицентрі болып, оның халқы, зиялы қауымы мен этностық құрылымы елеулі соққы алды. Тарихи әділеттілікті қалпына келтіру – тек саяси қадам емес, сонымен қатар ұлттық рухты жаңғырту жолындағы маңызды қадам. Бұл тақырыпты зерттеу – тәуелсіз елдің тарихи жадын сақтау мен болашаққа дұрыс бағыт беру ісі.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Алаштың ардағы: (елтанымдық және тілтанымдық жинақ) / Құраст.: Е.Е. Тілеужов, О.П. Әріпбек. – Астана: Руханият, 2010. – 264 б.
2. Тайшыбай З. Жарты елімізді жайлаған аштық // Профессор Зарқын Тайшыбайдың мақаласы.
3. Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг.: Сб. док. / Отв. ред. Л. Дегитаева. – Алматы: Қазақстан, 1998. – 336 с.

4. Печенкин А.А. 1937 год: Сталин и Военный совет // Отечественная история. 2003, №1. с. 33–53.

5. Қазақстан саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алуда // Tengrinews.kz. – URL: https://kaz.tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazakhstan-sayasi-kugyn-surgyn-kurbandaryin-eske-aluda-254361/

6. Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы заң // adilet.zan.kz – http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z930002200_

ҰЛТТЫҚ ТАРИХИ ЖӘДІГЕР – ҰЛТ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

С.У. Уразымбетова

*Мәртөк аудандық
тарихи-өлкетану музейінің қор сақтаушысы
Ақтөбе облысы, Мәртөк ауданы*

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Ұлттық құрылтайда ұлттық құндылықтарды жан-жақты дәріптеп, ата-бабадан қалған мәдени мұраны заман талабына сай жаңғыртып, насихаттау қажеттігін атап өткен болатын. Президенттің айтуынша, адал азаматқа тән қасиеттер әрбір жастың бойынан табылуы керек. Ұлттық құрылтайда сөйлеген сөзінде «Біздің нақты құндылықтарымыз болмаса, көшбасшы елдер қатарына қосылуымыз неғайбыл» – деген еді.

Қазақтың ұлттық өнері – дәуірлер мен ғасырлардың қолтаңбасы шеті мен шегі белгісіз дара шығармашылық әлем. Жаратылыстың көп құпиясы, ұлттық құндылықтар, қоғамдық қалыптық мәңгілік категориялары осы ою-өрнектерде бейнеленген. Археологтар адамзаттың жер бетіндегі алғашқы кезеңінен бастап өрнек бейнеленген заттарды табумен келді. Өрнек – тек өзіне тән жолмен келіп, кейін көркемдік әлемінің ажырамас бөлігіне айналды. Адамның өзі өрнекпен өрілген әлемнің ортасында тұрғанын мойындамасқа амал жоқ. Ол техникалық, әлеуметтік, салалық әлемнің бәрінен өз орнын ойып алады. Ойдан бейнелі күйге көшкен өрнек адам түйсігінің жазу да болуы, сөзбен жеткізу мүмкін болмағанда адам оны өрнекпен айта алады. Қимыл үстіндегі жан-жануарларды бейнелеген өрнектер адамның киіміне салынса оның қуаты адамға қуат қосып, демеп отырады деген сенім болған.

«Арқар мүйіз», кейде «қошқар мүйіз» деп те аталатын өрнектер мен шиыршық тәрізді өрнектер жұбы көптеген жерлерде, көптеген тұтыныс заттарында өте жиі кездеседі және олардың таралу аймағы – үлкен кеңістік. Түрік әлемінде шиыршық пен қошқар мүйіз «құт» деген ұғымды білдіреді.

Қазақы салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптар халқымыздың тұрмыс-тіршілігінен, салт-санасынан қалыптасқан санғасырлық тарихы бар құндылықтардың жемісі. Әрине, халқымыздың басынан небір алмағайып замандар, қилы кезеңдер өтті. Сондай қиын-қыстау сәттерде ұлт зиялылары жас ұрпақтың тәрбиесіне назар аударып, олардың іс-әрекетін, мінез-құлқын қоғамның айнасы деп білген. Ежелден жалғасып келе жатқан жосын бойынша біз жас ұрпаққа дұрыс тәрбие беру арқылы ұлттық құндылықты сақтап, оны болашаққа жеткізе аламыз. Ұлттық құндылықтар тәрбиенің негізгі бағыттарын анықтап, оның мазмұнын байытады. Бұған негіз ретінде отбасылық тәрбие – ұлттық құндылықтарды сақтаудың алғашқы қадамы болмақ (Әлімақын Д., 2024, 2 б.).

Қазақтың ою-өрнектерінің түрлері де атаулары да көп. Ою-өрнек өнері ғасырлар бойы қазақ халқының бейнелеу өнерінің жеке түрі болып келді. Үй ішінің тұрмысына қажетті заттарды, ұлттық киімдерді, бұйымдарды әшекейлеудегі негізгі мәнерлі өнер әдісі – ою-өрнек элементтерін меңгеру болып табылады. Ою-өрнек түрлері төрт топқа бөлінеді: 1. Өсімдік тектес. 2. Жануар тектес. 3. Геометриялық фигуралар. 4. Ғарыш әлеміне байланысты. Қазақтың ою-өрнегін салып, қиып үйренбей қолданбалы өнерді игеру мүмкін емес. Сондықтан оюды өзіміз ойып үйренуіміз керек. Халқымызда «Өз үйінде ою оймаған адам, кісі үйінде сызу сызады» – деген мақал бар. Осы мақалдың өзі ою оймаған кісінің өзге өнерді де игере алмайтындығын көрсетеді. Ою-өрнек, шеберлік, өнер туралы мақал-мәтелдерге тоқталсақ:

1. Өнер сыры- өрнекте
2. Ою ойғанның ойы ұшқыр.

3. Үлгісі көптің өрнегі көп,

Өрнегі көптің ермегі көп.

4. Ою-ойған сызу да сызады.

Ою-өрнек түрлерінің ішінен геометриялық фигуралар өрнектелген қоржын Мәртөк аудандық тарихи-өлкетану музейінің қорында сақталған. Қоржынды күйші Қамбар Медетовтың жұбайы Гүлихрам өз қолымен тіккен. №3 МТК (Мемлекеттік түсімдер кітабы) №924 санымен нөмірленіп 2001 жылдың 14 шілдесінде тіркелген (Тапсырған Қамбар Медетовтың үлкен қызы Райхан Медетова. Материалы: сәтен, қоржынның ені – 62,5 см, ұзындығы – 66 см.), (1-сурет).

Қоржын қалталы өрнек құрып тоқылған, ұлттық бұйым. Қазақтың қолөнері атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ең қастерлі кәсіптердің бірі. Көшпелі қазақ халқының үй тұрмысында пайдаланған бұйымдары көшіп-қонып жүруге өте ыңғайлы болған. Мәселен, қоржын сол қолөнер бұйымдарының бірі. Қоржынның түрлері тоқыма қоржын, жүннен иіріп, терме етіп тоқылған тоқылу әдістеріне байланысты түкті, түксіз, алаша тәрізді тоқылған, тақыр болып бөлінеді. Киізден өрнек салып тігілген қоржын, матадан тігілген қоржындар. Яғни, кілем тоқу әдісімен тоқылған қоржындар және алаша тоқу әдісімен тоқылған қоржындар үй тұрмысында жиі пайдаланылған. Қоржынды түйенің өркешіне, аттың екі қапталына асып алуға өте ыңғайлы етіп жасаған. Көшпелі халқымыз қыс қыстауға, жаз жайлауға көшкенде ішетін ас-ауқатын алып жүруіне ең ыңғайлысы қоржын болған. Қоржын тек үй тұрмысында ғана емес, қазақтың той-томалағында да ерекше рөл атқарған. Құдалықта қоржын ашу деген салт бар. Баланың сүндет тойында нағашы жұрты балаға атап әкелген тайға жабуымен бірге қоржын салып әкелу ата-бабадан келе жатқан ізгі дәстүрлердің бірі (Уразымбетова С.У., 2024, 3 б.). Таныстырылатын қоржын бұйымымызды жерлесіміз Қамбар Ерғожаұлы Медетовтың жұбайы Гүлихрам Арынғазиева өз қолынан дайындаған. Материалы: қара-көк түсті сәтенмен көмкеріліп, матаның үстіне «шытырман» мүйізін бедерлі қызыл сәтенмен оюлап өрнектеп тіккен (2-сурет).

«Шытырман» – ою-өрнегі көп жапырақты өсімдік пен көп тармақты мүйіз және геометриялық фигуралар аралас келетін күрделі өрнек. Мұндай өрнектер заттардың бетіне көп тармақ болып желіленіп келуі бүтін бір сюжетті (жайлау, орман, жазық дала, кең сахара) мезгеп жасалынады (3,4 суреттер).

Қамбар Ерқожаұлы Медетов 1901 жылдың 1 мамырында Ақтөбе облысының Мәртөк ауданындағы Жайсаң ауылында дүниеге келді. Ол Әбілқайыр ханның жетінші ұрпағы. Домбырашылық өнерді әкесі Ерқожадан үйренген. Ерқожа Қаратаев әнші, күйші, өнерлі әулеттен шыққан адам. Сауатын ауыл мектебінен ашып, Орынбор гимназиясында жалғастырып, осы қалада 1924 жылы заңгерлік мамандықты тәмәмдайды. Ақтөбе губерниясында тергеуші, губерниялық соттың мүшесі болып қызмет атқарды. Қамбар Медетов – Құрманғазы атындағы ұлттық аспаптар оркестрінің іргесін қаласқан қайраткерлердің бірі. Күйшінің артынан ұрпағы: қыздары Райхан мен Бибізада қалады (Замана сазы, 2002, 19 б.) (5-сурет.).

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің Мәртөк аудандық филиалы. Мемлекеттік түсімдер кітабы №3 (20.10.1997 жылы басталған) НҚ №924, 115 б.

2. Замана сазы: Күйші Қ. Медетовтің 100 жылдығына арналған халықаралық конференция материалдары / Құраст. А.Қ.Омарова., А.Р. Бердібай. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. –328 б. + 8 жапсырма

4. Уразымбетова С.У. Қоржын // «Мәртөк тынысы» аудандық қоғамдық-саяси газеті. 2024 ж. 20 қаңтар. №3 3 б. [Сайт] URL: https://www.instagram.com/p/C2bwF95oXsS/?utm_source=ig_web_copy_link&igsh=MzRIODBiNWFIZA==

5. Әлімақын Д. Ұлттық құндылықтар – тәрбиенің төресі. // «Егемен Қазақстан» газеті. 2024 ж. 21 қараша. 2 б. [Сайт] URL: <https://egemen.kz/article/376713-ulttyq-qundylyqtar-tarbienin-h-toresi>

1-сурет. Сәтен матадан тігілген қоржын. МАТӨМ қоры, НҚТ-924

2-сурет. Шытырман ою-өрнегі

3-сурет. Күйші Қамбар Медетов (1901–1942). МАТӨМ қоры, НҚТ-879

4-сурет. Қамбар Медетовтың жұлбайы Гүлихрам Арынгазиева. МАТӨМ қоры, НҚТ–923

5-сурет. Музейге экскурсия келгенде

ТҰЛҒАЛАР
ЛИЧНОСТИ

ӘЛКЕН БИХАНОВТЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Ә.Б. Аман

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты

Әлкен Биханов өзінің ағартушылық және қоғамдық-саяси қызметін ауылдағы кеңестік білім беру ісінің негізін қалаудан бастады. Ол кеңес өкіметі орнағаннан кейін ауылда сауатсыздықты жою мен мектептік білім беру ісін қолға алып, ұзақ жылдар бойы ауылдағы білім ошағында ұстаздық қызмет етті.

Жалпы Тұмалыкөл ауылындағы білім беру ісі өз бастауын төңкеріске дейін-ақ алып, оны ұйымдастырған ауыл басшысы Орынбасар Көшенұлы болатын. Көрнекті ұстаз Мейірхан Орынбасаровтың естеліктеріне қарағанда ХХ ғасырдың басында әкесі Орынбасар орыс тілінде білім беретін мектеп аштырады (М.Орынбасаров қолжазбасы). Бастапқыда ескіше сауат ашқан Әлкен Биханов кейін осы мектепте білім алады.

Әлкен Бихановтың өз қолымен жазылған өмірбаянында 1889 жылы төңкеріске дейінгі әкімшілік бөлініс бойынша бұрынғы Торғай облысы, Ырғыз уезінің №4-ші ауылында өмірге келіп, 1904–1907 жылдары Тұмалыкөлдегі ауыл мектебінде орыс тілінде білім алғандығы, 1923 жылға дейін үй шаруашылығында болып, 1923 жылдан бастап ауылдағы сауатсыздықты жою мектебінде жұмыс жасағандығы жазылады (АОМА, 15к., 1-т., 21-іс, 4 п.). Тағы бір деректерде бұрынғы Сырдария облысына қарасты Қазалы уезінің Мақпал болысында қыс айында дүниеге келіп, отбасы 1901 жылдары қазіргі Тұмалыкөл елді-мекеніне, яғни сол кезеңдегі Торғай облысы, Ырғыз уезіндегі Толағай болысына қарасты №4-ші ауылына көшіп келгендігі айтылады (Т.Бихановтың отбасылық архивы). Алайда ауыл ақсақалдарының айтуынша қыста Сырдария, жазда Торғай облыстарының аумағы аралығында өзге де туыстарымен бірге көшпелі тұрмыс кешкен Әлкеннің әкесі Бихан ағайындары Жайхан, Дәрібай және Төренияз шаңырақтарымен бірге 1889 жылдың күзінде табиғаттың тосын мінезінің кесірінен діттеген жеріне жете алмай Тұмалыкөлге қыстап қалып, кейін осы жерде отырықшы өмірге көшеді (Тұмалыкөлден түлеген, 9 б.). Осыған қарағанда Биханов Әлкен 1889 жылдың басында қыс айларының бірінде Сырдария облысының аумағында дүниеге келіп, осы жылдың аяғында Тұмалыкөл жеріне қоныс аударған болуы керек.

Ауылдық мектепте білім алып, кейін өз бетінше білімін көтерген Әлкен Биханов Кеңес өкіметі орнағаннан кейін ауылдағы сауатсыздықты жою мен мектептік білім беру ісін жүзеге асыруға кіріседі және соған басшылық етеді. Яғни, 1925 жылы Тұмалыкөлде бастауыш мектеп ашылғанда 1925–1937 жылдары сол мектептің меңгерушісі, әрі оқытушысы болып жұмыс жасап, жергілікті халықтың сауатын ашу мен балаларға білім беру және оны ұйымдастыруда көптеген қиыншылықтар мен кедергілерге қарамастан аянбай еңбек етеді. Бұл жөнінде Шалқар ауданының 80 жылдығына арналған естелік кітабында: «1925 жылы аудандық оқу бөлімінің меңгерушісі Алдаберген Сүндетовтің басшылығымен Тұмалыкөлде бастауыш мектеп ашылады. Бұл мектептің оқытушысы, әрі меңгерушісі болып Әлкен Биханов тағайындалады. 1940 жылы бастауыш мектеп 7 жылдық мектепке айналғанда да Әлкен Биханов сол мектептің директоры қызметіне кіріседі», - деп көрсетіледі (Ғасырларға пара-пар жылдар, 2012. 252 б.).

Ардагер ақсақал Нұрғожа Орынбасаров Шалқар ауданындағы сауатсыздықты жою мен халық ағарту ісіндегі мұғалімдер жөнінде баяндай келе, «Тұмалыкөлдiктер үшін Әлкен Бихановтың есімі сол тұста қаншалықты құрметті болғанын әлі күнге

дейін айқын сезінемін. Ауыл мектебін бітірген ол өз бетімен білімін көтереді, әуелі бастауыш кластарға дәріс берді, сосын мұғалімдерді қайта даярлайтын курстардан өтіп барып, жеті жылдық мектепте география пәнін оқыта бастады, ал өмірінің соңына таман мектеп директоры болып қызмет атқарды», - деп жазады (Дияров Н., 2005. 26 б.).

Тұмалыкөл ауылындағы сауатсыздықты жою мен білім беру ісін ұйымдастыру және оны қадағалау жұмысына ауылдық кеңес басшылық жасап, білім беру, балалардың оқумен қамтылуы, мектептің жағдайы және т.б. жұмыстарды жүзеге асырды. Өлкен Биханов мектептегі оқытушылық жұмысымен қатар, ауылдық кеңестің құрамында ағарту, сауатсыздықты жою секцияларына басшылық жасап, оқу жөніндегі үйірме топтар ұйымдастыру жұмыстарын жүзеге асырады. 1930 жылдардағы оқу-ағарту мәселесі қаралған ауылдық кеңестің мәжілістері және онда жасалған Өлкен Бихановтың баяндамаларынан сауатсыздықты жою мен мектептік білім берудегі орын алған қиыншылықтарды көруге болады. Мәселен, 1932 жылдың 28-ші ақпанындағы ауылдық кеңестің алқа мәжілісінде ағарту жұмысына қарқын беру туралы мәселе қаралып, ол жөнінде Өлкен Биқановтың баяндамасы тыңдалып, оқу жасындағы ересектерді оқуға тарту жұмысы Жолдасбай Өтеуліұлы мен Ж.Шәметұлдарына міндеттеледі. Сонымен қатар оқу жасындағы ересектерді сауатын ашуға жібермей кедергі келтіргендерге 10 сомнан 25 сомға, 25 сомнан 50 сомға дейін айыппұл салу туралы қаулы қабылданады (АОМА ШФ, 83-к., 1-т., 113-іс. 20 п.). Бұл сауатсыздықты жою мектептік білім беру ісіндегі сол замандағы қиыншылықтардан хабар бере отырып, ауылдық кеңестің осындай жағдайларда төтенше шаралар қолданғандығын көрсететін еді.

1932 жылдың 20-шы мамыр күнгі ауылдық кеңес пен ұжымшар мүшелерінің және жеке шаруалардың біріккен кеңейтілген жиналысында ауылдағы оқу ісі жөніндегі мектеп мұғалімі Өлкен Бихановтың ақпараты тыңдалады. Сауатсыздықты жою мен оқу жасындағы балалардың оқуға тартылуында әлі де болса кемшіліктер болған секілді, себебі жиналыста оқу жасындағы балалар мен сауатсыз ересектерді екі жерге жинап бүгіннен бастап түсіндіру жұмыстарын жүргізіп, 100 пайыз оқуға тарту, ал сауатсыз ересектерді оқуға қатыстырмағандарға 5 сомнан 10 сомға, 10 сомнан 15 сомға, 15 сомнан 25 сомға дейін айыппұл салу жөнінде қаулы қабылданады (АОМА ШФ, 83-к., 1-т., 113-іс 59 п.).

Ересектерді оқуға тартуды күшейту мақсатында ауылдық кеңес тарапынан түрлі әдіс-тәсілдерді қолданады. Соның бірі ересектерді жұмыстан бос уақытта сабаққа қатыстыру болатын. 1932 жылғы 26 қазан күнгі ауылдық кеңес, ұжымшар мүшелері мен жеке шаруалардың біріккен жалпы жиналысында баяндама жасаған мектеп мұғалімі Өлкен Биқанов білім алудың болашақ үшін аса қажет дүние екендігі мен оқу жасындағы балаларды тегіс сабаққа қатыстыру қажеттігін баса көрсетеді. Жиналыста сауатсыз ересектерді мүмкіншілігі болса жұмыстан босаған уақытта оқуға қатыстыру, мектеп үйін алдағы қыста жылыту үшін үй басына екі түйе отын салығы міндеттеледі (АОМА ШФ, 83-к., 1-т., 113-іс, 97 п.). Кейіннен сауатсыздықты жою мен бастауыш білім беру ісін ұйымдастыруды одан әрі жандандыру мақсатында ауылдық кеңес мүшелерінен үйірме топ құрылады. Ол топқа мектеп меңгерушісі Өлкен Биқанов басшылық жасап, құрамында Ахмет Бұқарбаев, Махамбет Жанымқұлов және Ысқақ Дүзбаев болады (АОМА ШФ, 83-к., 1-т., 113-іс, 103 п.).

1930 жылдарындағы босқыншылық, ауыл халқының бір бөлігінің отырықшы, бірінің көшпелі тұрмыс кешуі, жартылай жетім балалардың көп болуы және т.б. жағдайлар оқу жасындағы балаларды тегіс сабаққа қатыстыруға кедергі жасаған болатын. Дегенмен, жергілікті ауылдық кеңес мүшелері және мектеп меңгерушісі Өлкен Бихановтың күш салуымен білім алумен қамтылған балалардың саны артып

отырды. Мәселен, 1934 жылдың 17-ші желтоқсанындағы Тұмалыкөл мектебіндегі оқушылар туралы ақпаратқа қарағанда сол жылдың 1-ші қыркүйегі мен 14-ші қыркүйегі аралығында мектепке үш класс бойынша 8 бен 14 жас аралағындағы 15 ер, 15 қыз бала, барлығы 30 оқушы, оның ішінде 25 оқушы ұжымшар мүшелерінің, 5 оқушы жай шаруалардың балалары, 5 оқушы жартылай жетім, 4 оқушының үйі көшпелі тұрмыс кешсе, 26-сы отырықшы тұрмыстағы адамдардың балалары болса, 14-ші қыркүйек пен 15-ші қазан аралығында оқушылар саны 33 ер, 28 қыз бала, барлығы 61-ге жеткен. Ал 15-27-ші қазан аралығында оқушылар саны 63 бала болған. Ал 14-ші қараша мен 17-ші желтоқсан аралығында 39 ер, 27 қыз бала, барлығы 66 оқушы болған. Олардың 50-уі ұжымшар мүшелерінің, 16-сы жеке шаруалардың балалары болса, 1 бала қорғансыз, 18 оқушы жартылай жетім, 7 оқушы көшпелі, 54 оқушы отырықшы тұрмыстағы отбасылардың балалары болған еді (АОМА ШФ, 83-қ., 1-т., 176-іс, 2,16 п.п.). Сол сияқты, ауылдық кеңестің төрағасы Әйімбет Садықов 1933–1934 жылдардағы жасаған жұмыстарының есепті баяндамасында ауылдағы сауатсыздықты жою мен ағарту жұмысының ілгерілегенін атай отырып, 1933 жылы ауыл көлеміндегі оқу жасындағы балалардың 75 пайызы оқуға тартылып, ересектерге арналған мектептің жұмыс жасап тұрғанын, 1934 жылы ауданнан дәрігер шақырылып, екпемен оқу жасындағы балалардың 90 пайызының қамтылғанын, мектептің жөнделіп, отынмен толық қамтамасыз етілгенін хабарлайды (АОМА ШФ, 83-қ., 1-т., 180-іс, 8 п.).

1931–1933 жылдардағы нәубеттен кейінгі уақытта ауылдағы сауатсыздықты жою мен мектептік білім беруде алға ілгерілеушіліктер орын алады. Балаларды оқумен толық қамту, мектептің оқытушылық құрамының толықтығы, сабақтың уақыты басталуы сияқты жетістіктерге қол жеткізіледі. Осындай жетістіктердің бастауында Биханов Әлкен тұрған болатын. Осыған орай Әлкен Биханов 1935 жылы Қазақстанның 15 жылдық мерейтойына арналған мерекелік төсбелгіге ұсынылады. Ол кісіге берілген мінездемеде 47 жаста екендігі, бастауыш мектепте, кейін оқытушылық курстарда білім алып, 1924 жылдан бастап Тұмалыкөл ауылындағы мектепте мұғалім болып жұмыс жасайтындығы айтылады. Сонымен бірге 1935–1936 оқу жылына ізденіспен кірісіп, оқу жасындағы балаларды 100 пайыз оқуға тартқаны, мектепті жақсы жөндеуден өткізіп, мұғалім болғаннан бері 2 рет сыйлықпен марапатталғаны туралы жетістіктерін айта келе аудандық оқу бөлімі мерекелік төсбелгі беру үшін аудандық атқару және аудандық партия комитетіне ұсынылады делінді. Мінездеме 8-ші қыркүйек күні беріліп, астына аудандық оқу бөлімінің бастығы мен мектеп нұсқаушысы қол қояды (АОМА 85-қ., 1-т., 543-іс, 112 п.). Осылайша Әлкен Биханов мектепте оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыру мен оны жүргізудегі атқарған еңбегі үшін Қазақстанның 15 жылдық мерейтойлық төсбелгісімен марапатталады.

Ә.Бихановтың күш салуымен ауылдың мектеп жасындағы балалары оқуға түгел қамтылып, сауатсыздықты жою жұмысында жаңа бастамалар өз жалғасын табады. Мәселен, Ауылдық кеңес төрағасы Нұрыш Аманбаеваның 1936 жылдың 1-ші қаңтары мен 16-шы қазанына дейінгі атқарған жұмыстары туралы есебінде мәдени-ағарту жұмыстары бойынша мектеп құрылысының уақытында аяқталғаны, оқудың уақытында басталып, балалардың толық қамтылғаны, оқытушылар құрамымен қамтамасыз етілгені, 79 адамнан 30 адамның сауатын ашып, қалғандарының оқып жатқаны көрсетіледі (АОМА ШФ, 83-қ., 1-т., 213-іс, 7 п.). Сауатсыздықты жоюдағы жетістіктерді одан әрі арыттыру мақсатында ауылдық кеңес тарапынан бірқатар шаралар қолға алынады. 1936 жылдың 30-шы желтоқсан күнгі кеңестің төралқа мәжілісінде сауатсыздарды оқытуға ауыл іргесіндегі Көкпектікөлге Е.Ақмағанбетов, Сарыкөлге Сағынай Мұқановты тағайындау, 31-ші желтоқсаннан бастап әрбір ұйым,

ұжымшар басшысы, бригадирлер қарамағындағы сауатсыздарды оқуға қатыстырсын, қатысуы туралы ақпарат берсін, қатыспаған жағдайда 12 сомнан 25 сомға дейін айыппұл салынсын деген қаулы қабылданады (АОМА ШФ, 83-к., 1-т., 227-іс, 3 п.).

Ә.Бихановтың Тұмалыкөл ауылындағы сауатсыздықты жою мен мектептік білім беруді ұйымдастыру мен жүзеге асырудағы қол жеткізген табыстары ескеріле келе, 1937–1940 жылдары № 25-ші ауылдық кеңеске қарасты Қайыр орталау мектебіне директорлыққа тағайындалады. Кейін Тұмалыкөл бастауыш мектебі 7 жылдық мектепке айналғанда 1940–1945 жылдары осы мектепте директорлық қызмет атқарады.

Оқу-ағарту мекемелері мен ауылдық кеңес құрамындағы жұмыстарда ерекше көзге түскен Әлкен Биханов 1939 жылы партия қатарына қабылданып, 1940 жылдан бастап Тұмалыкөл ұжымшарында бастауыш партия ұйымының хатшысы қызметін мектеп директорлығымен қоса атқаруға кіріседі. Деректер соғыс және одан кейінгі жылдардағы ауыртпалықтарға қарамастан Ә.Бихановтың білім саласы ғана емес, енді ұжымшардың саяси-шаруашылық жұмыстарына да белсене араласқандығын көрсетеді. Мәселен, 1941 жылдың 2-ші ақпанындағы ұжымшар жанындағы бастауыш партия ұйымы мүшелерінің бас қосқан жалпы жиынына төрағалық еткен Ә.Биханов күн тәртібіндегі ұжымшаршыларға қосымша еңбек ақы төлеу туралы КСРО Халық комиссарлар кеңесінің қаулысы жөніндегі мәселеге қатысты аталмыш қаулыны әрбір ұжымшыршыға кеңінен түсіндіру, талқылау белсенділердің міндеті екендігін айта келе, жиылыс әрбір ұжымшаршының еңбегін есепке алып, олардың нормадан артық жасаған еңбегіне қосымша төлеу ұжымшар басқармасына, әрбір ұжымшардың жасаған еңбегін жазып отыру есепшіге қатаң тапсырылсын деген қаулы қабылдайды. Сонымен бірге осы жиналыста алдағы көктемдегі егіске дайындық мәселесі қаралып, ол үшін сабан, тырма, тұқым сепкіш, тіркеу құралдарының дайындығы, айдалатын жерге агротехникалық шаралар үшін тыңайтқыштар әзірлеу, суармалы егістің бөгеттері күн сайын бақыланып отыру туралы қаулы қабылданады (АОМА 15-к., 1-т., 528-іс, 62-63 пп.).

1944 жылдың 19-қаңтарында бастауыш партия ұйымының хатшысы Әлкен Бихановтың есепті баяндамасы тыңдалады. Жиналыста сөз алғандар Ә.Бихановтың мектеп жұмысын жетілдіріп, интернат ашып ғана қоймай, партия ұйымының да жұмыс атқарғандығын атап көрсетеді. Оның ішінде сиыр фермасының меңгерушісі Елеусіз Күзембаев «жолдас Биханов қанағаттанарлық жұмыс істеді. Әсіресе сиыр фермасының хал жағдайымен танысып отырды, демек соның нәтижесінде біздің фермада осы күні шығын аз», деп көрсетеді. Жиналыс қорытындысы бойынша бастауыш партия ұйымының жұмысын қанағаттанарлық деп тауып, оған саяси-шаруашылық жұмыстарға байланысты бірқатар қосымша міндеттер жүктейді (АОМА 15-к., 1-т., 714-іс, 1-2 п.). Сонымен бірге осы жиналыста ашық және жабық дауыс беру қорытындысы бойынша ұжымшардағы бастауыш партия ұйымының хатшысына қайта сайланған Әлкен Биханов аудандық партия комитетінің конференциясына делегат ретінде кандидатурасы ұсынылып, хатшы орынбасарлығына Смағұл Маманов сайланады (АОМА 15-к., 1-т., 714-іс 14 п.).

Бастауыш партия ұйымының жиналыстарында ұжымшардағы мал және егін шаруашылығының барысы қаралып, ұйым басшысы ретінде Ә.Биханов ұжымшардағы мәселелерді нақты әрі ашық көтеріп отырды. Мәселен, 1944 жылдың 23-ші наурызындағы бастауыш партия ұйымы мен ұжымшар активтерінің бас қосқан жиылысында көктемгі егін жұмысына ұжымшар басшыларының жеткілікті дайын еместігін, жұмыс жүйелі, жоспарлы түрде жасалынып, ол күнделікті тексеріліп отыру қажеттігін алға тартады (АОМА 15-к., 1-т., 714-іс 8 п.). Бастауыш партия ұйымы мүшелерінің 1944 жылдың 17-

ші мамырындағы жиналысына төрағалық ете отырып: «барлық коммунистерге қоғам жұмыстарын бөліп бердік, дегенмен бұл жұмыстарына жауапты қарап, өзін жауаптымын деп санап жүрген коммунистер бірен-саран. Бұл кемшілік бірінші өзімізден. Бұл кемшілікті жою әңгіме үкімет қаулысына баға беріп орындауда. Бізде партия мүшелері арасында өзара сын ойдағыдай өрістемей отыр. Егісті баптау жұмысы да нашар. Суармалы егісті баптау және осы жұмыстарға коммунистер өте көңіл бөлу керек. Малдың шағылыстан өтуі үшін ферма бастықтары зер салып қамтамасыз етуі керек. Сонан соң үгітшілер колхоз мүшелеріне еңбекке қосымша ақы төленетіндікті және сол сияқты үкімет қаулыларын жете түсіндіріп еңбекке тарту керек. Колхозшылардың үйі, мәдениетіне көңіл бөлу қажет. Клуб, монша сияқты т.б. кеңсе үйлеріне жөндеу жүргізу керек. Ұжымшаршыларды малдандыру ісіне де коммунистер көңіл бөлуі керек»-деп, саяси-шаруашылық жұмыстарды жүзеге асырудағы кемшіліктерді ашық, әрі өткір қоя отырып, жүзеге асырылуы қажет міндеттерді алға тартады (АОМА 15-к., 1-т., 714-іс 9 п.).

Соғыс жылдарында мұғалім, мектеп директоры, бастауыш партия ұйымының хатшысы секілді міндеттерді қатар атқарып, білім, мәдениет, саяси-шаруашылық жұмыстарды жүзеге асырған Әлкен Биханов 1945–1946 оқу жылында №3-ші ауылдық кеңеске қарасты Қайыңды орталау мектебінде оқу ісінің меңгерушісі және сонда бастауыш партия ұйымының хатшысы қызметін қоса атқарады. Кейін Тұмалыкөлге қайта оралып, 1946–1948 жылдары 7 жылдық мектепте директорлық қызметін жалғастырады.

Соғыстан кейінгі жылдардағы қиыншылықтарға қарамастан мектептегі білім беру мен тәрбие жұмысын сәтті ұйымдастырады. 1946–1947 оқу жылына Тұмалыкөл жеті жылдық мектебі дайындықпен кіріседі. Архивте мектеп директоры қызметін атқарған Ә.Биқановтың 1946 жылдың 3-ші қарашасында жазған жазба баяндамасы сақталған. Жазба баяндамаға қарағанда алдымен мектептің іші-сырты сыланып, төбесіне лай құйылып, есік-терезе, парталар мен орындықтарға жөндеу жүргізіліп, 2 пеш салынған. Мектепке қысқа № 4-ші және 19-шы ауылдарға 1000 түйе отын түсіру керек болса, соның Тұмалыкөл мектебіне тиесілі 700 түйесінің 600-і әкелініп, қалғаны тасылу үстінде болса, № 4-ші ауылға 300 түйе отыннан бірде-бірі әкелінбегені, отынның сапасы нашар, қоға, қамыс екендігі айтылады (АОМА ШФ, 103-к., 1-т., 10-іс, 23 п.).

1946–1947 оқу жылының 2-ші жартыжылдығына арналған тарификациялық тізімдегі мәліметке қарағанда Тұмалыкөл 7 жылдық мектебінде алты мұғалім жұмыс жасағандығын көреміз Оның ішінде 1 мұғалімнің жоғары білімі болса, 3 мұғалім мұғалімдер институтында сырттай бөлімде оқып, 2 мұғалімнің орта білім болды. Мектеп директоры Әлкен Биханов педагогикалық училищені аяқтап, 5 сыныпта жаратылыстану пәнінен және 1–3 сыныптардың барлық пәндерінен сабақ берген. Мектепте Қажмадин Иманов, Іздек Жайханов, Смағұл Алматбаев, Қатира Шүйітбаева, Жұма Байдәулетова секілді мұғалімдер сабақ береді (АОМА ШФ, 1033-к., 1-т., 8-іс, 14 п.).

1946–1947 оқу жылында оқу жасындағы балаларды міндетті оқумен қамту 100 пайыз орындалып, барлығы 62 бала қамтылып, оның 3-уі ата-аналары мал бақташылары болуы себепті Аяққұм бастауыш мектебіне ауысып кетеді (АОМА ШФ, 103-к., 1-т., 10-іс, 24 п.). Осы оқу жылының 1-ші тоқсанының аяғындағы ақпарат бойынша мектептегі барлығы жеті сынып бойынша 59 оқушының 18-і үздік болса, бір және бірнеше пәннен «жақсы» пен «өте жақсы» деген баға алғандар саны 7 оқушы болды (АОМА ШФ, 103-к., 1-т., 11-іс, 7-8 пп.). Мектепте оқу-тәрбие, оқу-әдістемелік және ұйымдастыру жұмыстары жолға қойылды. Мектепте «Жас маман»

және «Жастар айнасы» атты 2 қабырға газетін шығару ұйымдастырылады. Мектепте әдістемелік бірлестік пен әдістемелік кеңес жұмыс жасап, онда оқу-әдістемелік жұмыстар, пәндердің бағдарламалары талқылап, бекітілген. Мектепте 316 дана кітабы бар кітапхана жұмыс жасаса, оқушылардың пионер, комсомол т.б. ұйымдарымен қатар 5 үйірме (домбыра, ән-хор т.б.) жұмыс жасады. Сонымен қатар ата-аналар мен оқушылар комитеті де құрылған. Мектептің барлық жұмысына басшылық педагогикалық кеңес арқылы жүргізілді. Мектеп кеңестік үгіт-насихат жұмысын ұйымдастырудан тыс қалмады. Мұғалімдер 5 үгіт-насихат учаскесіне бекітіліп, онда түрлі тақырыптарда талқылауларға қатысып, сонымен бірге «Социалистік жол», «Социализм туы» т.б. газеттерге жазылып отырды (АОМА ШФ, 103-қ., 1-т., 10-іс, 24-25 пп.).

Уақыт өте келе оқушылармен бірге мұғалімдер саны да арта түседі. 1947–1948 оқу жылының 1-ші жартыжылдығына мұғалімдердің саны 9 адамға жетеді. Әлкен Биханов, Қатира Шүйітбаева, Смағұл Алматбаев, Мейірхан Орынбасаров, Рахат Бисенбин, Әбдірахим Наурызбаев, Қасым Биханов, И.Ертуғанов және Бекішов атты мұғалімдер жұмыс жасайды (АОМА ШФ, 103-қ., 1-т., 13-іс, 44 п.).

Ағартушылық және қоғамдық-саяси жұмыстардағы мінсіз қызметі үшін Әлкен Биханов 1945 жылы КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының шешімімен «1941–1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы кезіндегі көрнекті еңбегі үшін», 1946 жылы Қазақ ССР Оқу-ағарту министрлігінің Халық ағарту ісінің озық қызметкері медальдарымен, 1947 жылы «Құрмет белгісі» және 1950 жылы «Еңбек Қызыл Ту» ордендерімен марапатталады.

1950 жылы денсаулығына байланысты зейнеткерлік демалысқа шыққанымен, ағартушылық және білім берудегі қызметін абыроймен аяқтаған Ә.Бихановтың қоғамдық-саяси жұмысының келесі кезеңі басталады. 1951 жылы 24-ші маусымдағы бастауыш партия ұйымының есеп-беру сайлау жиналысында «30 жылдық Қазақстан» ұжымшарының бастауыш партия ұйымының хатшысы болып тағайындалады. Ол кісіге берілген мінездемеде: «Осы сәттен бастап Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 1948 жылғы 16 қарашадағы «республиканың бастауыш партия ұйымдарында партиялық жиналыстарды дайындау туралы» қаулыны басшылыққа ала отырып, бастауыш партия ұйымының практикалық жұмысын әлдеқайда жақсартты. Жеткілікті дайындықта және жоғары идеялық деңгейдегі партия жиналыстары жиі өткізілетін болды. Нәтижесінде коммунистердің ұжымшар өндірісіндегі белсенділігі мен партиялық ықпалы ұжымшаршылар арасында ұлғая түсті. Әлкен Биханов өзінің тағайындалған қызметіне толық лайықты» деп жазылды (АОМА 15-қ., 1-т., 21-іс, 5 п.). Міне осы сәттен бастап өмірінің соңына дейін бастауыш партия ұйымының хатшысы, кейіннен мүшесі ретінде «Қазақстанның 30 жылдығы» ұжымшарының қоғамдық-саяси және шаруашылық өміріне белсене араласады.

«Қазақстанның 30 жылдығы» атындағы ұжымшар 1950 жылы 23 тамызда Тұмалыкөл және Талдықұм ұжымшарларының біріктірілуі нәтижесінде пайда болған іріленген ұжымдық шаруашылығы болатын. 1950–1965 жылдары өмір сүрген ұжымшар ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру мен ұжымшар мүшелерінің әлеуметтік-мәдени жағдайын жақсартуда үлкен табыстарға қол жеткізген еді. Әлкен Биханов ұжымшар мүшесі және сондағы бастауыш партия ұйымының хатшысы ретінде ұжымшардың шаруашылық және мәдени өміріне белсене араласып, оның өркендеуіне өз үлесін қосады. Ұжымшардың басқарма және жалпы мүшелерінің бас қосқан жиналыстарында әлеуметтік-мәдени және саяси-шаруашылық жұмыстарға қатысты өзіндік ұсыныстары мен пікірлерін ортаға салып отырды. Мәселен, 1952 жылдың 9 ақпанындағы ұжымшар мүшелерінің жалпы жиналысында 1951 жылы жасалынған жұмыс қорытындыланып,

осыған орай: «Жолдастар, ұжымшарымыз іріленді, ұжымшаршылар күйі, әл-ауқаты жақсы. Сүйте тұрса да ұжымшаршыларымызда еңбек минимумын орындамаушылар көбейіп кетіп отыр. Бұл өте төзбестік жағдай. Келешекте еңбек күн минимумын орындамаған бірде-бір ұжымшаршы болмауы керек. Ұжымшардағы бір жыл ішінде істеген басқарманың жұмысы қанағаттанарлық. Ұжымшаршы жолдастар ең алға тұрған міндет 1952 жылдың қысынан малды аман алып шығу. Бізде сұлы, көк шөп жеткілікті. Сондықтан ұқыпты жұмыс істеп, бірде-бір бас шығын бермеуіміз тиіс» деген пікірі мен талап-тілегін білдіреді. Сонымен бірге осы жиналыста өзі ұжымшарға мүше болады (АОМА ШФ, 119-к., 1-т., 11-іс, 26, 32 пп.).

Ұжымшардағы Ә.Биканов басшылық ететін бастауыш партия ұйымы барлық шаруашылық және мәдени өміріндегі атқарылған жұмыстарды қадағалап ғана қоймай, көптеген игі шараларға мұрындық болып, ауылдың әлеуметтік-мәдени, шаруашылық жағынан дамуына өз ықпалын тигізіп отырды. Бастауыш партия ұйымының жиналыстарында ұжымшардың шаруашылық өмірі, атқарылған жұмыстар талқыланып, ұйым тарапынан міндеттемелер беріліп отырды. 1955 жылғы 17 қаңтардағы бастауыш партия ұйымының активтерімен бас қосқан жиналыста «Комсомол атындағы» ұжымшардың мал қыстатудың барысы туралы аудандық партия комитетінің 10 қаңтардағы болған бюро мәжілісінің қаулысы талқыланып, онда көрсетілген кемшіліктер «Қазақстанның 30 жылдығы» атындағы ұжымшарда да бар екендігі атап көрсетіледі. Орын алған кемшіліктерге қатысты партия ұйымының басшысы ретінде Ә.Биханов: «Жолдастар, партия мен үкімет мал шаруашылығын айырықша қолға алып отыр. Олай болса біздің ұжымшарда мал басының шығыны неге көбейіп барады? Бұл неліктен? Қыс қатты емес. Қоралар жеткілікті. Бұның себебі ферма меңгерушілері, мал дәрігерлерінің жұмысты қанағаттанарлықсыз істеп отырғандығынан болып отыр. Міне, осы жұмысты өз дәрежесінде жүргізуіміз керек» деп орын алған кемшіліктердің себептерін атап көрсетіп, оны түзетудің жолдарын көрсетеді. Нәтижесінде малды қыстан аман алып шығу мақсатында әрбір мал учаскелеріне комммунистер мен комсомолдар, атап айтқанда Аяққора, Қоқамыс баздарына Жұбатқан Айтмағанбетов, Қуаныш Өтешов, Қазым, Баспақ, Аққора баздарына Шорман Ордабаев, Қойбағар Есенаманов, Садуақас базына Бұршақбай Мұқанов, Дәндібек, Шикұдық базына Өмірзақ Сейітмағанбетов, Көкпекшікөл, Қызылжар базына Қ.Өтешова, Махар базына Елеусіз Күзембаев, Қоралысай, Аққұдық, Кенжеғара базына Смағұл Маманов, Қоңырбай Ибрашев, Ы.Ертуғанов, Ырысмағанбет базына Абдол Такин бекітіліп, мал қыстату жұмысы жөнінде ферма меңгерушілері мен бақташыларға әр айдың соңында семинар өткізіп тұру ұжымшар басқармасы төрағасына міндеттеледі (АОМА 15-к., 1-т., 1153-іс, 20, 22 п.).

Ұжымшардағы егін шаруашылығының жайы да партия ұйымның үнемі назарында болды. Әсіресе республикадағы тың және тыңайған жерлерді игеру науқанының басталуы ұжымшардың егін шаруашылығын дамытуға тапсырмалар берді. 1955 жылдың 8 ақпан күнгі бастауыш партия ұйымының жиналысында Әлкен Биханов ұжымшарға мамандарды жіберу жұмысының бірқатар жақсарып, нәтижесінде тың және тыңайған жерлерді игерудің, зяб айдаудың бірқатар жақсарғандығын алға тартып, алдағы көктемде жерді сапалы етіп жыртып, егіннен мол өнім аламыз деп көрсетеді. Жиналыста 1954 жылы ұжымшар шаруашылықты өркендету мен оның мүшелерінің әл-ауқатын көтеруде бірқатар табыстарға жеткенін, жылдық кірісінің 1 миллион 134 мың 765 сом болғаны атап өтіліп, алдағы көктемде тың және тыңайған жерлерді игеруді, астық түрлерін көбейту туралы қаулы қабылданады (АОМА ШФ, 119-к., 1-т., 23-іс, 24,25 пп.).

1955 жылы 4-ші тамызда бастауыш партия ұйымының жиналысы болып, онда Әлкен Бихановтың жылдық жұмысының есепті баяндамасы тыңдалады. Ұйымның жұмыс нәтижесі ретінде ұжымшардың сиыр, қой-ешкі жоспарын орындауы, малға қоражайлардың салынуы т.б. жетістіктері атап өтіліп, бастауыш партия ұйымының болашақ хатшысына ұжымшардың шаруашылық, әлеуметтік-мәдени мәселелері бойынша бірқатар тапсырмаларды жүзеге асыру жүктеледі. Осылайша ұжымшардың бастауыш партия ұйымының хатшысы қызметін абыроймен аяқтаған Әлкен Биханов аталған ұйымның мүшесі ретіндегі қызметін жалғастырады. Осы жиналыста бастауыш партия ұйымының бюро құрамы қайта сайланып, хатшысы Алтон Тілеуов, мүшелері Әлкен Биханов, Қойбағар Есенаманов, Үбайдулла Насырадинов, Жұбатқан Айтмағанбетов болады. Ұжымшар құрылғаннан бергі қоғамдық-саяси қызметі ескеріліп, КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1956 жылдың 20 қазанындағы шешіміне сәйкес Әлкен Биханов «Тыңды игергені үшін» медалімен марапатталады. Осы 1956 жылы ұжымшар ауыл шаруашылығын өркендетуде бірқатар табыстарға қол жеткізеді. Мәселен, қой-ешкі өсіру жоспарын 105, мүйізді ірі қара 104 пайызға орындалса, жылқы 87, түйе өсіру 92 пайызға орындалады. 100 бас аналықтан төл алу бойынша қозы 92, бұзау 68, құлын 71, бота 31 пайыз болды. Егіннің әр гектарынан орта есеппен 54 центнерден өнім алынған. Сонымен қатар колхоздың ақшалай табысы да орындалып, алдыңғы қатарлы колхозшылардың табысы 40 пайызға артады (АОМА ШФ, 119-к., 1-т., 23-іс, 51 п). Бұл жетістіктерде ұжымшаршылармен қатар, бастауыш партия ұйымының және сол ұжымшардың мүшесі ретінде Ә.Бихановтың да үлесі бар еді.

Ұжымшардағы бастауыш партия ұйымының мүшесі ретінде Әлкен Биханов қоғамдық жұмыстан қол үзбей ауылдың әлеуметтік-мәдени, шаруашылық-саяси жұмыстарындағы белсенді қызметін одан әрі жалғастырады. Ұжымшар мүшелерінің жалпы жиналыстары мен бастауыш партия ұйымының жиналыстарында халықтың әл-ауқатын көтеру, шаруашылықты жүргізу мәселелеріне қатысты үнемі пікірлерін ортаға салып, оны шешудің жолдарын көрсетіп отырды. Мәселен, 1960 жылы 26 ақпан өткен ұжымшар мүшелерінің жалпы жиналысына Әлкен Биханов төрағалық етіп, онда ұжымшар басқармасының 1959 жылғы жасалынған жұмыстары талқыланады. Ұжымшар 1959 жылды табысты аяқтаған болатын. Мал басының жоспарын мүйізді ірі қараға шаққанда 108 пайыз, қойды 109,2 пайыз, жылқыны 108 пайыз, түйені 100 пайыз орындады. Төл алуда 100 аналыққа 116 қозы, 95 құлын, 91 бұзау, 40 бота алынды. Ұжымшардың ақшалай табысы 3 319 891 сом болды. Барлығы 15300 еңбек күн орындалып, әрбір еңбеккүнге 10 сом ақша, 0,350 грамм астық беріледі (АОМА ШФ, 119-к., 1-т., 35-іс, 97 п).

Осылайша барлық саналы ғұмырын Тұмалыкөл ауылы мен Шалқар ауданының бірқатар өңірлеріндегі ағартушылық, шаруашылық және қоғамдық-саяси жұмыстарға арнап, ел құрметіне бөлінген ақсақал 1963 жылы Тұмалыкөлде дүниеден өтті. Артына игі іс, өшпес мұра, саналы ұрпақ қалдырды. Ауданның білім, қоғамдық-саяси және шаруашылық өмірінде ойып тұрып орын алатын осындай тұлғаларымыздың есімі ұрпақ жадында мәңгі сақталуы тиіс.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Мейірхан Орынбасаровтың қолжазба естелігі. //Нұршашты Орынбасаровтың отбасылық архиві.
2. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві (АОМА), 15-қор, 1-тізбе, 21-іс.
3. Тілеужан Бихановтың отбасылық архиві
4. Тұмалыкөлден түлеген тұлғалар. Алматы, 2024. –142 б.

5. Ғасырларға пара-пар жылдар. Естелік кітабы. Ақтөбе, 2012. –304 б.
6. Дияров Н. Қатал заман, бақытты жылдар. Ақтөбе, 2005. –172 б.
7. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, Шалқар филиалы (АОМА ШФ), 83-қор, 1-тізбе, 113-іс.
8. АОМА ШФ 83-қор, 1-тізбе, 113-іс.
9. АОМА ШФ 83-қор, 1-тізбе, 176-іс.
10. АОМА ШФ 83-қор, 1-тізбе, 180-іс.
11. АОМА 85-қор, 1-тізбе, 543-іс.
12. АОМА ШФ 83-қор, 1-тізбе, 213-іс.
13. АОМА ШФ 83-қор, 1-тізбе, 227-іс.
14. АОМА, 15-қор, 1-тізбе, 528-іс.
15. АОМА, 15-қор, 1-тізбе, 714-іс.
16. АОМА ШФ 103-қор, 1-тізбе, 10-іс.
17. АОМА ШФ 103-қор, 1-тізбе, 8-іс.
18. АОМА ШФ 103-қор, 1-тізбе, 11-іс.
19. АОМА ШФ 103-қор, 1-тізбе, 13-іс.
20. АОМА, 15-қор, 1-тізбе, 21-іс.
21. АОМА ШФ 119-қор, 1-тізбе, 11-іс.
22. АОМА, 15-қор, 1-тізбе, 1153-іс.
23. АОММ, ШФ, 119-қор, 1-тізбе, 23-іс.
24. АОММ, ШФ, 119-қор, 1-тізбе, 35-іс.

1-сурет. Қазақ КСР Оқу-ағарту министрлігінің Халық ағарту ісінің озық қызметкері, «Құрмет белгісі» және «Еңбек Қызыл Ту» ордендерінің иегері Әлкен Биханов

ҒЫЛЫМҒА АРНАҒАН ҒАЖАЙЫП ТАҒДЫР: РАЙСА КҮЗДЕНБАЕВА

М.Т. Буханова

*Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі
Табиғат және экология ғылыми-зерттеуді
қамтамасыз ету бөлімінің меңгерушісі*

Жер бетінде өз болмысымен күннің шуағындай жарық шашып, айналасына жылу мен мейірім тарататын жандар бар. Олар жүрген ортасына үміт пен өмірлік қуат сыйлайды. Осындай жандар болмаса, дүние мұңды, сұрқай, суық көрінер еді. Бүгін біз сондай жарқын болмыс иелерінің бірі, тағдыры мен таланты ұштасқан тұлға - Қазақстан фармакология ғылымының көрнекті өкілі, медицина ғылымдарының докторы, профессор, академик Раиса Салмағанбетқызы Күзденбаева жайлы сөз қозғамақпыз.

Раиса Салмағанбетқызы Күзденбаева 1942 жылдың сәуір айында қарапайым қазақ отбасында дүние есігін ашты. Қазақ халқының ежелгі дәстүрі бойынша сәбиге ат қою жай ғана атау беру емес, өмір жолына бағыт сілтейтін тағылымды рәсім саналады. Бала туғанда босануға көмектескен акушер әйелдің есімі Рая (Раиса) болғандықтан, дүниеге келген қызға да сол есім берілді.

«Раиса» есімінің бірнеше мағынасы бар: грек тілінде - «жеңілдік», «жеңістің нышаны» дегенді білдірсе, араб тілінде «раис» - «басшы», «жетекші» мағынасын береді. Кейбір деректерде бұл есім ежелгі Ираид (Ираида) есімінің қысқартылған нұсқасы ретінде, «батыр қыз» деген ұғыммен де байланыстырылады.

Өмір жолына көз жүгіртсек, Раиса Салмағанбетқызы бұл есімнің терең мәнін толықтай ақтап шықты - ол өз саласында көшбасшы, жаңашыл, нағыз ғылым жолындағы күрескерге айналды.

1965 жылы Раиса Салмағанбетқызы Ақтөбе мемлекеттік медицина институтын үздік бітіріп, қызыл диплом иегері атанды. Бұл жылдары аталған оқу орны Батыс Қазақстан өңірінің денсаулық сақтау саласындағы ірі орталығы бола бастаған кезең еді. Кеңес Одағының түкпір-түкпірінен білікті мамандар – ғылым кандидаттары мен докторлары, тәжірибелі оқытушылар Ақтөбеге шақыртылып, жас буынға сапалы білім беруге жұмылды.

Сол кезде Қазақстанның көптеген аймақтарында, әсіресе ауылдық жерлерде, қазақ тілін еркін меңгерген, ұлттық болмыс пен салт-дәстүрді терең түсінетін дәрігер-мамандар қатты жетіспейтін. Сондықтан институтқа түсушілерге қойылатын талап жоғары болды, ал дәрігер болуды қалағандар білімді, алғыр және жауапкершілігі жоғары жастар еді. Раиса Күзденбаева да осындай талапкерлер қатарынан табылып, оқу жылдарында өзінің зеректігімен, табандылығымен және белсенділігімен көзге түсті.

Студенттік шағында ол тек біліммен шектелмей, қоғамдық өмірге де белсене араласты. Әсіресе фармакология пәніне ерекше қызығушылық танытып, осы саладағы студенттік ғылыми үйірменің жұмысына атсалысты. Ал үшінші курста сол үйірменің жетекшісі болып сайланды. Бұл оның фармакология әлеміне жасаған алғашқы нақты қадамы еді - болашақ тағдырына жол ашқан бағыт.

Раиса Салмағанбетқызы ұстаздарын әрдайым ерекше ықыласпен еске алады. Кейбірі кейіннен оның әріптесі, тіпті кафедра меңгерушісі ретінде бағыныштысы да болды. Бірақ ол әрқашан шәкірт ретіндегі ізеттігін сақтап, үлкенге құрмет, кішіге қамқор бола білді. Оның жан дүниесінде барша тәлімгерлеріне, әріптестеріне, шәкірттеріне

деген мейірім мен шынайы құрмет айрықша орын алған. Бұл оның адами болмысының тереңдігін айғақтайды.

Университетті үздік тәмамдаған соң, Раиса Салмағанбетқызы таңдау ұсынылды: бірден практикалық медицинаға араласу немесе ғылым жолын жалғастыру. Алғашқыда ол өз мамандығы бойынша дәрігер болып еңбек студі жоспарлаған болатын. Алайда білімі мен алғырлығын байқаған ұстаздар қауымы оны ғылым жолына бағыттап, аспирантураға баруға кеңес берді.

Осылайша, бірнеше үздік түлекпен бірге ол ІІ-ші Н.Пирогов атындағы Мәскеу мемлекеттік медицина институтына (қазіргі Ресей ұлттық зерттеу медицина университеті) жолдама алады. Бұл шешім оның өміріндегі жаңа кезеңнің бастамасы болды.

Мәскеу сол кездегі КСРО ғылымының жүрегі болатын. Мұнда Раиса Салмағанбетқызы фармакология саласында жетекші ғалымдармен жұмыс істеді, дәрістер тыңдап, зертханалық жұмыстарға араласты, ғылыми әдістемелерді меңгерді. Күндіз зертханада тәжірибе, кітапханада ізденіс жүргізсе, түнде ғылыми есептер мен мақалалар жазатын. Аспирантура оңай болған жоқ, бірақ ол бұл қиындықтарға қайыспай, үлкен жігермен төтеп берді.

Аспирантурамен қатар, ол учаскелік дәрігер ретінде де жұмыс істеді. Бұл материалдық жағынан қолдау ғана емес, нақты тәжірибе жинаудың да жолы болды.

Мәскеудегі ғылым жолында оның жанында өмірлік серігі Сағидолла Елемесұлы Имамбаев болды. Олар студенттік шақта танысып, ғылым жолында бірге қалыптасып, Мәскеуде жас отбасы құрды. Сағидолла Елемесұлы кейін медицина ғылымдарының докторы, профессор-биохимик ретінде де кеңінен танылды. Екеуінің арасындағы терең түсіністік, кәсіби қолдау мен отбасылық береке олардың өмір жолының мызғымас іргетасы болды.

Мәскеуде жүрген кезінде Райса Салмағанбетқызы фармакология саласындағы өз зерттеуін жаңа препаратқа арнап, ғылыми жетекшісі, КСРО медицина ғылымдарының докторы, профессор, КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, фармакология ғылымының ірі өкілі Капитон Михайлович Лакиннің жетекшілігімен кандидаттық диссертациясын сәтті қорғайды. Бұл ғылыми жұмыс кейін «М.В.Ломоносов» орденімен марапатталады.

Ғылымдағы алғашқы үлкен жеңісінің бірі 1968 жылы кандидаттық диссертацияны табысты қорғауы болатын. Ол отандық фармакологияда мойындалған жас маман ретінде қалыптаса бастады. Мәскеуде басталған осы жол оны елге оралғанда үлкен ғылыми-педагогикалық қызметке бастап әкелді.

Мәскеуде кандидаттық диссертациясын сәтті қорғап, ғылымның тереңіне бойлаған жас ғалым туған жері Ақтөбеге оралды. Бұл 1970-ші жылдардың басы болатын. Жоғары білім мен терең ғылыми дайындықпен оралған Раиса Салмағанбетқызы Ақтөбе мемлекеттік медицина институтындағы фармакология кафедрасына доцент атағымен қабылданды. Бұл оның туған оқу орнына білім мен тәжірибесін арнау жолындағы алғашқы қадамы болды.

Ол қызметке кіріскен тұста кафедраны атақты ғалым, бір мезгілде институттың ректоры болған Төрегелді Шарманов басқарды. Бұл уақыт фармакология ғана емес, жалпы қазақстандық медициналық ғылымның дамуындағы ерекше кезең болатын. Т.Шарманов кейінірек еліміздің гигиена және нутрициология ғылымдарының негізін қалаған, екі мәрте Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Қазақстанның Еңбек Ері атанған ірі тұлғаға айналды.

Төрегелді Шарманұлының талапшылығы мен еңбекқорлығы, ұйымдастырушылық қабілеті Раиса Салмағанбетқызына үлкен әсер етті. Ол өзінің кәсіби қалыптасуында

осы ғалымнан үйренгендерін әрдайым ерекше ілтипатпен атап өтеді. Шармановтың басшылығындағы жылдар жас ғалымдар үшін алтын мектеп болды. Осы кезеңде Раиса Салмағанбетқызы өз ұстазына адалдықпен еңбек етті, оны үлгі тұтты және ғылым жолында табандылықпен алға басты.

1971 жылы Т.Шарманов Алматыға ауысқан соң, Раиса Салмағанбетқызы фармакология кафедрасының меңгерушісі болып тағайындалды. Бұл қызметті ол табаны күректей 35 бойы үлкен жауапкершілікпен, ұлттың денсаулығына шын жанашырлықпен атқарды. Бұл ұстаз, ғалым, ұйымдастырушы ретінде кемелденген жылдарының бастамасы болды.

Кафедраны басқару тек әкімшілік қызмет емес, ғылыми-педагогикалық ұжымның дамуына жол ашу, жас мамандарды тәрбиелеу, жаңа әдістемелер енгізу, білім беру сапасын үнемі арттыру. Раиса Салмағанбетқызы бұл міндеттерді толық сезініп, барынша жаңашылдықпен, кәсіби биіктікпен атқарды. Кафедра ұжымы оның басшылығымен аймақтық қана емес, республикалық деңгейде мойындалған ғылыми орталыққа айналды.

Бұл жылдары ол тек жетекші ғана емес, сонымен қатар ана, жар, отбасындағы арқа сүйер тұлға болды. Жолдасы Сағидолла Елемесұлы да ғылыми ортада биохимия саласында үлкен жетістікке жетті. Екеуі өзара қолдау мен түсіністік арқылы бір-біріне тірек бола білді. Отбасында екі ұл тәрбиелеп өсірді, екеуіне де ұлтқа қызмет ету жолындағы ең асыл қасиеттерді дарыта білді.

Раиса Салмағанбетқызы басқаруындағы кафедра студенттер үшін білім мен рухани тәрбие орталығына айналды. Ол тек оқыту емес, тұлға тәрбиелеу, болашақ дәрігерлердің ішкі мәдениетін қалыптастыру жолында да үлкен еңбек сіңірді.

1980–1990 жылдары фармакология кафедрасы ғылыми зерттеулердің бел ортасына айналды. Раиса Салмағанбетқызы жетекшілігімен бірнеше маңызды ғылыми жобалар жүзеге асты. Оның жетекшілігімен жас ғалымдар мен аспиранттар жаңа фармакологиялық препараттарды зерттеу мен клиникалық сынақтарда тәжірибе жинақтады.

Ол фармакология саласындағы жаңа әдістерді енгізу, дәрілік заттардың әсерін зерттеу бағытында тың ғылыми жұмыстар жүргізді. Оның зерттеулері Қазақстанда ғана емес, кеңес ғылыми ортада да жоғары бағаланды. Көптеген республикалық және халықаралық конференцияларда баяндамалар жасады.

Раиса Салмағанбетқызы ғылымдағы еңбегі үшін көптеген мемлекеттік наградалармен марапатталды. Оның кандидаттық диссертациясынан кейін докторлық диссертациясы да сәтті қорғалды. Бұл дәрежеге жету оның ғылыми дәрежелер қатарындағы ең жоғары сатыға көтерілгенін білдірді.

Сонымен қатар, ол білім беру саласында да үлкен жаңалықтар енгізді. Оқу бағдарламаларын жаңартуда, практикалық сабақтарды жетілдіруде, студенттердің ғылыми жұмыстарына жетекшілік етуде белсенділік танытты. Оның жетекшілігімен көптеген студенттер үздік дипломмен тәмамдады.

Раиса Салмағанбетқызы жас мамандарды даярлауда ерекше мән берді. Ол әрдайым ғылымға деген құштарлықты оятып, жаңа ұрпақтың кәсіби шеберлігін арттыруға күш салды. Оның шәкірттері бүгінгі күнде еліміздің әр түкпірінде медицина саласында табысты еңбек етіп жүр.

Отбасы мен ғылым арасындағы үйлесімділікті сақтай отырып, ол өз өмірін халқына қызмет етуге арнады. Оның еңбегі еліміздің медициналық ғылымының дамуына елеулі үлес қосты.

1980 жылдары Раиса Салмағанбетқызы докторлық диссертациясын сәтті қорғап, ғылым докторлығы дәрежесіне ие болды. Оның докторлық жұмысы фармакологиядағы

маңызды мәселелердің бірін шешуге арналды және бұл еңбегі оның ғылыми беделін аймақтық деңгейден республикалық, тіпті халықаралық деңгейге шығарды.

Кафедра меңгерушісі ретінде ол жас ғалымдар мен зерттеушілердің ғылыми мектебін құрды. Оның жетекшілігімен көптеген жас мамандар ғылым кандидаты дәрежесін қорғады. Бұл қазақ фармакология ғылымының тұрақты дамуы мен жас ұрпақтың кәсіби қалыптасуының кепілі болды.

Раиса Салмағанбетқызы көптеген ғылыми мақалалардың авторы, республикалық және халықаралық конференцияларда баяндама жасаушы ретінде танымал болды. Оның еңбектері фармакология саласындағы іргелі мәселелерді ашып көрсетіп, тәжірибелік медицинаға тікелей әсер етті.

Оның еңбек жолындағы ең ірі марапаттардың бірі Қазақстан Республикасының «Құрмет» орденімен, сонымен қатар бірнеше мәрте жоғары мемлекеттік және ғылыми наградалармен марапатталуы болды. Бұл оның кәсіби жетістіктері мен халық денсаулығына қосқан үлесінің лайықты бағалануы.

Раиса Салмағанбетқызы - тек іскер ғалым ғана емес, сондай-ақ дарынды ұстаз әрі ізденімпаз педагог болды. Оның сабақ беру әдістемесі мен студенттерге деген ерекше қамқорлығы көптеген буынның ғылымға деген қызығушылығын арттырды. Ол өз сабақтарында тек теориялық білім беріп қана қоймай, студенттерге практикалық дағдыларды да меңгертуге ерекше көңіл бөлді.

Кафедрада оқытушылық қызметімен қатар, Раиса Салмағанбетқызы университеттің ғылыми тәрбие жұмысын үйлестірумен айналысты. Ол жастарды ғылыми зерттеуге тартуда белсенділік танытып, олардың шығармашылық әлеуетін дамытуға бар күшін салды. Оның жетекшілігімен жас ғалымдар түрлі республикалық және халықаралық байқауларда жүлделі орындарға ие болды.

Жан-жақты ізденімпаз, талапшыл, бірақ әділ әрі жылы жүректі ұстаз ретінде әріптестері мен студенттерінің арасында ерекше құрметке ие болды. Раиса апайдың ашықтығы мен адамгершілігі, сондай-ақ қиын жағдайларда да сабырлы болуы оны айналасындағыларға үлгі етті.

Оның тұлғалық қасиеттері, еңбекқорлығы және ғылымға деген адалдығы көптеген жастарға ынта-ықылас беріп, олардың болашақта табысты маман болуына негіз салды. Раиса Салмағанбетқызының өмірлік ұстанымы «Ғылым мен білім - қоғамның дамуы мен өркендеудің басты тірегі» ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келеді.

Раиса Салмағанбетқызы өз қызметін тек ғылыми-зерттеу және педагогикалық бағытта шектемей, қоғамдық өмірге де белсенді араласты. Ол түрлі кәсіби ұйымдардың мүшесі болып, олардың жұмысын дамытуға үлкен үлес қосты. Оның қоғамдық қызметі негізінен білім беру саласындағы реформаларға қатысу, жастарды қолдау және ғылымды кеңінен насихаттауға бағытталды.

Ол бірнеше жыл бойы ғылыми қауымдастықтар мен білім беру кеңестерінің мүшесі ретінде білім саясатын жетілдіру, оқыту әдістемелерін жаңарту мәселелерінде пікір білдіріп, ұсыныстар жасады. Сондай-ақ, студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстары мен шығармашылық жобаларын ұйымдастыруға, халықаралық конференциялар мен семинарларға қатысуға ықпал етті.

Раиса Салмағанбетқызы жастардың бойында патриотизмді тәрбиелеу, олардың қоғамдық белсенділігін арттыру бағытында да көптеген іс-шаралар өткізді. Ол үнемі жастарға сенім артып, олардың әлеуетін толық ашуға жағдай жасады.

Раиса Салмағанбетқызы жанұясына ерекше қамқорлықпен қарайтын мейірімді ана және бақытты әйел. Оның отбасында ұрпақтар сабақтастығы мен дәстүрлерге берік ұстанымдар қалыптасқан. Ол балалары мен немерелерін тәрбиелеуде білім мен мәдениеттің маңыздылығын үнемі айтып отырады.

Раиса Салмағанбетқызы өзінің еңбегі мен қоғамға сіңірген үлесі үшін көптеген марапаттарға ие болды. Оның ғылыми жұмыстары мен педагогикалық қызметі жоғары бағаланып, бірнеше мемлекеттік және халықаралық деңгейдегі сыйлықтарға лайық деп танылды.

Оның еңбектерін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі, сондай-ақ түрлі ғылыми қоғамдар мен ұйымдар мойындап, алғыс хаттар мен құрмет грамоталарын табыс етті. Сонымен қатар, оның студенттері мен шәкірттері де өз саласында табысты маман болып қалыптасып, оның атын абыроймен жалғастыруда.

Раиса Салмағанбетқызының еңбектері көпшілікке танымал ғылыми журналдарда жарияланып, оның зерттеулері білім беру жүйесін жетілдіруге елеулі үлес қосты.

Раиса Салмағанбетқызы өз ісінің нағыз маманы, педагогика мен ғылым саласында үлкен тәжірибесі мен терең білімге ие тұлға. Оның қызметі жастарды тәрбиелеу мен білім беру саласындағы жаңашылдықтар енгізуге бағытталған. Ол – ұрпаққа үлгі болатын, өз ісіне адал жан.

Оның өмірлік ұстанымы білім мен тәрбие арқылы қоғамды дамытып, жарқын болашаққа жол ашу. Сондықтан да оның есімі ұмытылмай, ғылыми және педагогикалық ортада құрметпен аталады.

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінде Раиса Салмағанбетқызының музей экспозициясында болуы оның еліміз бен ғылым саласына қосқан өлшеусіз үлесінің жарқын куәсі.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. ҚР ғылым академиясының академигі Раиса Көзденбаева: Ақтөбеде қазақ халық медицинасын дамытуға үлес қоссам деймін... (Сұхбаттасқан Кәмшат Қопаева) [Электронды ресурс] // «Ақтөбе» газеті. 2017, 2 ақпан. URL: <https://aqtobegazeti.kz/?p=49919>

2. Раиса Күзденбаеваның сұхбатынан (2024 ж., 16 мамыр)

3. Чуканова Г. Мир лекарств Раисы Кузденбаевой [Электронный ресурс] // Актюбинский вестник. 2025, 27 июня. URL: <https://avestnik.kz/mir-lekarstv-raisy-kuzdenbaevoy/?ysclid=mhn2mktrhc422350013>

1-сурет. ҚР ҰҒА және МҒА корреспондент мүшесі, Профилактикалық медицина академиясының академигі, медицина ғылымдарының докторы Раиса Күзденбаева

2-сурет. Ақтөбе медициналық институты Фармакология кафедрасының меңгерушісі, профессор Р.Күзденбаева (сол жақта)

3-сурет. ҚР Премьер-министрі Қ.Тоқаев академик Р.Күзденбаеваны марапаттау сәті, 2001 ж.

4-сурет. Академик Р.Күзденбаева ҚР Президенті Қ.Тоқаевтың қатысуымен өткен медицина қызметкерлерінің форумында. Ақтөбе қ., 2019 ж.

5-сурет. «Тарих және тұлға» залындағы академик Р.Күзденбаеваға арналған экспозиция

БЕЛГІЛІ ЖАЗУШЫ Т.АХТАНОВТЫҢ БАЛАЛЫҚ ШАҒЫ ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕР СЫР ШЕРТКЕНДЕ

З.А. Жақсылықова

*Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің
Қорларды ғылыми-зерттеу бөлімінің мұрағатшысы*

Әліби Қойлыбаевтың «Бабамнан қалған байтағым» кітабында бақасы қойдай шулаған, балығы тайдай тулаған» деп қара сөз өнерімен суреттелген сипаттамасына байланысты киелі мекендер – Ырғыз өзенін мен Қарабұтақ өңірін жайлаған қалың елдің атқа мінген азаматтары арасында бойға біткен ерекше дарынымен төрткүл дүниеге танылған таланттар аз болмаған. Алты Алашты аузына қаратқан төртқараның төрт биінің «төбелісі», Кіші жүздің кенже биі - Былшық би Сейітұлы, ұлтымыздың рухани ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы мен мірдің оғындай өткір журналист Міржақып Дулатұлы негізін салған «Қазақ» газетінің кезінде Ақтөбе уезі аталған аймақ бойынша тілшісі болған, заманында өз қаражатына мектеп ашып, талай шәкірттің шамын жаққан Сейдалы Оразалин, өңірімізден шыққан тұңғыш композитор, кәсіби музыкант Тәңірберген Бітімбаев, сөйлесе сөзі шежіре боп тарихыңды қозғаған, Ақтөбе облысы бойынша «Қазақстанның Құрметті журналисті» атағын ең алғаш иеленген журналист Нысаналы Жаңбырбаев, қазақтан шыққан тұңғыш комментатор Сұлтанғали Қаратаев – бәрі де біз туып-өскен қасиетті топырақтан нәр алған, халықтың бағына жаралған азаматтар еді. Бұл тізбекті жалғастыра берсек, сірә, тоқтау мүмкін болмас. Осы тізбектің бойында аты алтын әріппен жазылған Қарабұтақтан ұшқан қос қыран Қуандық Шаңғытбаев пен Тахауи Ахтановтың барын қалай ұмытармыз?

Түртіп қалсаң, тасының бәрі дастан,

Сөйлеу күнә тарихын танымастан.

Қарабұтақ, о, менің туған өлкем,

Тахауидай тарланның бағын ашқан, – деп келетін өлең жолдарындағы сөздердің шындығы сол – тек қазақ жұртына ғана емес, дүние жүзіне әйгілі классик жазушы Тахауи Ахтановтың кіндік қаны тамған жер өмір-дерегінде Шалқардың Шетырғызы деп көрсетілгенімен, оның талантты тұлға боп қалыптасуына, шығармашылық жолының өрбуіне біз өнген өңірдің үлесі үлкен екендігін ешкім жоққа шығара алмайды.

Қарабұтақ – Тахауидың отаны. Тахауидың балалық шағы Қарабұтақта, нағашыларының қолында өтті. Тахауидың нағашысы Жылгелді – Әйтімбет Шобан. Жылгелді топ жарып сөз айтар шешен, пысық, қайратты жігіт болыпты заманында. Жылгелдінің әйелі Жұпар – Жағалбайлы Қошабай батырдың қызы. Жылгелдінің 4 ұлы, бір қызы болған. Ұлдары: Дәулеткерей, Нәубетияр, Сейілхан, Береке. Жалғыз қызы - Дәйілхан. Тахауи осы Дәйілханнан туған. Жылгелдіден тараған 4 ұлдың ішінен Тахауи Нәубетиярдың қолында өскен.

«Пейілі кетпесе ел деген өзін-өзі асырайды ғой», – деп бұрынғының қариялары бекер айтпаса керек-ті. Бір кездері дәулетті отбасы болған Тахауидың әулеті енді орнап, күшіне мініп келе жатқан большевиктердің қазаққа көп қысастық жасаған теріс саясатының кесірінен анда-мында көп қоныс аударып, байыз таппайды. Қызыл өкімет бар малын тартып алған 1929 жылғы кәмпескеден айдалып кетпей әупірімдеп аман қалған Тахауидың әкесі Ахтан жанына пана, болашағына сая іздеп, отбасын алып ағайындарымен бірге Қарақалпақ еліне – Бесқалаға көшіп кетеді. Сөйтіп, 1925–1932 жылдары Қарақалпақстанның астанасы болған Төрткүл қаласына ат басын тірейді. Тахауи алғаш білім ордасының есігін сол жерде ашады. Алайда ол жақты басып кеткен босқындарды еліне қайтару кезінде үй басына берілетін екі шелек қызылша

(азық-түлік көмегі) мен қайту қаржысын алған қазақтар қатарында Ахтанның отбасы да 1933 жылы атамекенге оралады, дәлірек айтқанда қайын жұрты Жылгелдінің қасына көшіп келеді. Сол жылғы күзден бастап бала Тахауи Жарөткелде интернатта жатып оқып, білімін жалғастырады. Әкесі Ахтан 1935 жылы қаңтарда Жарөткелде ауырып қайтыс болады. Дүниеден өтерде өзінің науқасы бойын дендеп, жанына бата бастағанын сезіп, қайынағасы Нәубетиярды шақырып алып: «Нәуке, өмір жасым аз болды, көп болды демеймін, ол не де болса тағдырдың жазмышы. Тек Тахауижанымның он бес жасқа келгенін көре алмай бара жатырмын. Ол туғанда азан шақырып, ат қойған молда: «Жас нәрестеге, шолпы болып жүрсін, аты Тахауи болсын»,– деп еді. Сол сөздің не екеніне түсіне алмай мен аңырып қалып едім. Молда көп оқитын кісі еді, кейін маған түсіндіріп айтқаны «Тахауи» деген сөз араб тілінде «тұқым, ұрпақ» деген мағына береді, сенің тұқым-ұрпағың болсын деген ниетпен қойып едім, – деген. О, жарық дүние, жарқыраған күн, ағарып атқан таң, ұрпағыма жар бола көр. Ұрпағымды, Нәуке, өзіңе тапсырамын», – деп көз жұмған екен. Ахтанның бейіті Қарабұтаққа таяу, Ырғыз өзенінің арғы бетіндегі Құлыбай қорымында жатыр.

Жергілікті журналист, ақын Қонысбай Шалғынбайұлы 1993 жылы «Жаңа өмір» газетінде жарияланған «Ұстаз Тахауи мен жазушы Тахауи» атты мақаласында Тахауи деген есімнің қойылуына қатысты мынадай бір әңгіме келтіреді: «Дайылхан Ақтанға ерге шыққаннан кейін екінші жылы босанып қыз бала дүниеге келеді. Оның есімін Зияда деп қояды. Сонан кейінгісі ұл. Есі шыға қуанған Ақтан үлкен той жасайды. Баланың атын қою кезегі келгенде Дайылхан қайынағасына сауын айтып, осы баланың атын өзі қойғысы келетінін, бір өтінішін жерге тастамауын сұрайды. Үлкендердің ризашылығын алғаннан кейін: «Ауылымда жұртына оқымыстылығымен, білімділігімен, білгірлігімен танылған мұғалім Боранқұлов «Тахауи деген ағайым бар еді, сол нағашысына тартар ма екен, атын – Тахауи қоялық», – дегенде бәрі де мақұлдасып, шарананың құлағына алты рет айқайлап, сәбиге осы есімді еншілетіпті. Бұл туралы Тахауи Ахтановтың өзі де жүрген жерінде баяндап жүргенге ұқсайды. Өзінің 60 жылдығына арналған бір отырыста жазушы: «Менің атымды Тахауи ұстазыма сый-құрмет есебінде қойған. Шүкір, Тәкеннің өзі салған адамгершілік жолдан таймай келемін», – деп ерекше тебіреніспен сөз сөйлеген екен. Ұстаз демекші, кейін Тахауи Ахтанов «Төртүйдің» мектебінде Тахауи Боранқұловтан дәріс алады. Сонда аға Тахауи бала Тахауидан сабақ сұрар сәтте не фамилиясын, не атын атамай: «Аттас, сабақ айт», – дейді екен. Тахауидың мектепте жүргенде табан астында шығарып айтатын қағытпалары көпке дейін елдің аузында жүрген. «Ахтанның Тахауи деген баласы былай деп өлең шығарыпты», – деп жатқа айтады ел. Соның бірі – бірде Тахауи Қарабұтақ мектеп-интернатының асханасындағы өзі тапшы ыдыс-аяқтың жуылмай жатқанын көріп, былай деп әжуа еткен көрінеді:

Интернатта тәртіп жоқ,

Мәдениетке баспады.

Барлық жерде айқай-шу,

Содан әсте аспады.

Бес тәрелке, бес қасық,

Асхананың аспабы.

Екі елі боп қатып тұр,

Қырылмаған қаспағы.

Бұл әңгімелер, әрине, бала Тахауи туралы естеліктердің бір парасы ғана. Есімін қойғандағы елдің тілегі қабыл боп, ананың үміті ақталып Тахауи әдебиетсүйер жұртшылықтың табынар «тауына» айналды.

Кез-келген елім деп еміреніп, жерім деп тебіреніп, халықтың қамытын сүйрейтін ердің не елдің жоғын жырлаған ақынның, қайда жүрсе де қара сөзді қару еткен жазушының қалыптасуы мына үш факторға байланысты: біріншісі – туған жері. Құнарсыз топырақтан мәуелі ағаштың тамыр тартпайтыны секілді, халықтың тағдыр талайына небір талантты тарту еткен туған жердің қасиеті мойындалады қазақта. Бұл орайда Қарабұтақ жерінің топырағының қасиеттілігіне дау жоқ. Ақыны жырына, сазгері әніне қосқан Қарабұтақтан Тахауидай тарланның топ жарып шығуы таңғаларлықтай жай болмаса керек. Ал екінші тірек – шыққан тегі. Тахауидың жеті атасы былай тұра тұрсын, «Үйдің жақсы болмағы ағашынан, жігіттің жақсы болмағы нағашыдан», – дегендей, осы өңірді жайлаған нағашылары тегін ел емес. Шешесі Дәйілханның анасы Жұпар – өз заманында «Бұлтты батыр» атанған әруақты батыр Қошабайдың қызы. Қошабай батыр жауға шаппас бұрын алдында тізіліп тұрған дұшпанның қарасын найзасымен өлшейді екен. Сондағысы – «Егер жау менің найзамның екі ұшынан аспаса өзім-ақ жайратамын», – дейтін көрінеді. Қошабайдың «Бұлтты батыр» атанған себебі – жауға «әруақтап» аттанғанда төбесінде үлкен қап-қара бұлт пайда болады екен де, батырдың төніп келе жатқаны жаудың көзіне қара бұлттың төніп келе жатқанындай әсер беретін болса керек.

Тахауидың нағашы атасы Жылгелді ата-анасынан ерте айырылып, жастайынан жетім қалса да жалғыздық пен кедейлік жасыта алмаған. Алғыр ойлы, тауып айтар шешен, ел дауына төрелік айтатын өресі биік жігіт болған. Жігерлі жігіт қатарға ет тірілігімен қатарға еніп, еліне, өз туыстарына басшы да, қорғаншы да болып қонысына ие болыпты. Жігіт ағасы болған шағында әйелі Ұлжан мен Үмбетияр деген баласы қайтыс болып, тағдырдың тауқыметі тағы да тап келіпті. Мұндай қасіретке шыдамаған Жылгелді атақонысын тастап, Қайрақты мен Талдық жеріндегі Жағалбайлы руынан Жәдігер аталығынан – Бұқарбай баласы Қошабай батырға қосшы болған. Батырдың төрт ұлының ортасында өскен жалғыз қызы Жұпар болашақ күйеуін менсінбей, жиырма үш жасына дейін ұзатылмай отырыпты. Сонда да әкесі бата бұзбаудың амалын жасап, қызын қысқа қарай ұзатып, оның шығарып шешесі Алуаны ертіп жіберсе керек. Келінді шымылдық ішіне кіргізген кезде байдың адуынды бәйбішесі: «Е, батырдың кәрі қызы, біздің баламызды менсінбесең де келдің бе ақыры?», - дегенше болмай Жұпар да шымылдықты түріп жіберіп: «Келгеніме қуанбасаң, кеткеніме ренжімессің», - деп орнына қайта отырыпты. Елге қайтарда қыз анасына: «Мен түбінде бұл үйге пенде бола алмаспын. Жылгелдіге айт, қырық күн бедерінде түнге қарай бір хабарын берсін. Екі жараулы ат ала келсін. Мені өзіне сіңірсе, сол жігіт сіңірер», – деп сәлем айтыпты. Айтқандай, сол қырық күннің ішінде Жылгелді де аман-есен жетіп, Жұпар екеуі қақаған қыстың аязды қаһарына қарамай, қара түнек боранды да елемей, жолда әр жер бір түнеп Шалқардағы досы – Үмбет биге келіп паналайды. Кейін Бұқараға кетіп сол жерде Дәулетияр деген ұлы, ал Үргеніште Нәубетияр, Сейілхан, Береке деген балалары мен Дәйілхан деген қыздары дүниеге келеді.

Тахауидың анасы Дәйілхан – төрт ұлдың ішіндегі жалғыз қыз, әкесі Жылкелді бетінен қақпаған, еркелеп еркін өскенмен, есті болған. Өз тұсындағы қазақ әйелдерінің бойындағы ұяндық, жасықтық сияқты қасиеттер Дәйілханға тән болмады. Болмысы «Әйел жолы – жіңішке» деген ұғымға сыя бермейтін, ұсақ-түйек әңгімемен ісі жоқ, қашанда кеудесін тік ұстап, ерлермен тең дәрежеде сөйлесіп, өз дегенін жасататын қайратты, қайсар ана болған.

Талантты адамның қалыптасуында маңызды рөл атқаратын тағы бір фактор – өскен ортасы. Әкесі дүниеден озғаннан кейін Тахауи Нәубетияр деген нағашысының қолында өсті. Нәубетияр сауат жағынан қара жаяу жан болмаса керек. Бұл жайында Нағима

Нәубетиярқызы «Шырағы сөнбеген» кітабында былай деп жазады: «Нәубетиярдың қайда жүрсе де, өзімен бірге жүретін шүберек дорбасына салынған, мұқият оралған кітаптары болатын. Олардың ішінде арабша Құраны, әркілы қиссалар – «Салсал», «Рүстем-Дастан», «Жүсіп-Зылиха», «Сегіз сері – Қыз Мақпал», «Қыз Жібек», «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр» сияқты кітаптары, қолжазбалары қалмайтын. Кеш болса болды, ол кезде қазіргідей электр жарығы жоқ, қолдан жасалған пілте шаммен отырып, Нәукең қисса оқитын, біздер көңіл қоя тыңдап, мәз болатынбыз. Жаңа бір әлемнің ішінде жүргендей сезінетінбіз. Тіпті, сол таңдағы жоқ-жұтанды бір сәт ұмытып, өзіміз патша, өзіміз батыр да болып, әлемде жоқ сұлу жар сүйіп, «қағанағымыз қарқ, сағанағымыз сарқ» боп, бар таршылықты көрмегендей, жүзіміз жарқырап шыға келетінбіз. Сөйтіп бала қиялдың балауса әлеміндегі жұмақтың қызығына әбден бататынбыз. Әсіресе, біздің Нәукең кей қиссалардағы батырлар шайқасында кездескен қиыншылықтарды оқығанда бірде шаттанып, енді бірде қамығып, көзілдірігін еріксіз алып, сүрткіштей беретін. Үлкендер жағы күліп: «Ау, Нәубетияр, саған не болған, мұныңыз не балаға ұқсап?» – деп жататын. Ол кісі негізінде көңілшек адам еді. Әлгі қиссадағы жағдайларды өз басынан өткергендей тебіренетін». Міне, әлгі Нағима айтқан бір топ баланың қатарында Тахауидың да нағашысы оқыған қиссалар құлақ құрышын қандырғаны анық. Одан әрі Нағима Нәубетиярқызы тағы мынадай естелікті алға тартады: «Нағашылары, оның ішінде әкеміз Нәубетияр мен анамыз Жібектің жиендері дегенде жаны қалмайтын. Өз балаларынан кем көрген жоқ. Әкеміз Нәубетияр өз шаруасына ұқыпты, мығым кісі еді. Отбасында өзінің бір қалыпты мінезімен үлгі болатын. Балалардың оқып, білім алу жағын қатты қадағалап, білмегенін үйретумен болатын. Өзі семинария бітірген, Пушкиннің, Лермонтовтың өлеңдерін жатқа айтатын. Нағашысының осы қасиеттері де Тахауиға игі әсер еткен болуы тиіс. Құймақұлақ Тахауи ауылдағы қадірменді ақсақалдардың ұлағатты әңгімелерін тыңдаудан жалықпайтын. Біздің үйіміз тоғыз жолдың торабы Новоресейде тұрғанда, Қарабұтақтан қысы-жазы ағылатын жолаушылардың әңгімелері мен аракідік жолай ат шалдыратын жыраулар мен жыршылар да Тахауидың «жыр бесігінде тербеліп» өсуіне әсер етті. Солардың бірі – Қарабұтақтың тумасы, Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген артисті Жүсіп Сейілов сынды жыршы-жырау келгенде бір жасап қалатын. Ол кісі драмтеатрда ойнайтын, бір өзі бір театр еді. Зақария деген жырау да болды. Әкеміз осындай қадірлі қонақтар келгенде көрші-көлемді шақырып, жырауларды бірнеше күн жырлататын». Осындай ойы озық орта Тахауидай талантты қазаққа танылуына ерекше мұрындық болды.

Тахауи Ахтановты Қарабұтақ жұрты өзінің төл перзенті ретінде Қуандық Шаңғытбаевпен егіз көреді. Атаса аттарын бірге атайды, мақтаса бірге мақтайды. Бүгінде халықтың көңілінде ойып тұрып орын алған жазушының екі жұртты тел емгендігі ақиқат.

Әліби Қойлыбаев «Бабамнан қалған байтағым» кітабында: «Тахауи Қарабұтақты өз туған жеріндей сүйді. Ақтөбеге келе қалса сапарын әуелі ұшырған ұясы – Қарабұтақтан бастайтын», – деп еске алады. Расында да, Тахауи Ахтанов өзі ұшқан ұяға үнемі үзбей ат басын бұрып тұрды. Соңғы сапары 1994 жылы 70 жасқа толуына байланысты келген мезеті болды. Дәл осы жылы дүниеден өтеді. Өле-өлгенше Қарабұтаққа мойын бұрып тұруының өзі жазушының өзін баптаған елге, өзін жетілдірген халыққа деген ыстық ықыласын білдірсе керек.

Тахауидай Алатаудай тұлғаны ауызға алғанда оның шығармашылық жолына шырақ болған алақандай ауылды аттап кету жөн саналмас. Жазушының ғұмырлық баянын тізбектегенде осы бір ақиқатты естен шығармаған ләзім.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Нәубетиярқызы Н.Шырағы сөнбеген. Алматы: «СаГа» баспасы, 2002.
2. Қойлыбаев Ә. Бабамнан қалған байтағым. Ақтөбе: ЖК Жанәділов, 2012. – 328 б.
3. Бұхарбаев Ә. «Бұлтты батыр мекені. Ақтөбе, 2016.
4. Амантай Ізғановтің «Ескірмейтін есім» мақаласы - «Жаңа өмір» газеті
5. Исабеков Д. Қара сөздің хас шебері. // Егемен Қазақстан. 1993, 28 қазан
6. Шалғынбайұлы Қ. Ұстаз Тахауи мен жазушы Тахауи. // «Жаңа өмір» газеті. 1993, 23 қазан
7. Өмірзақ А. Ахтанов жолы – ақиқат жолы. [Электронды ресурс] Turkistan.kz [Сайт] 2023, 17 қараша. URL: <https://turkistan.kz/article/236537-ahtanov-zholy-a-i-at-zholy?ysclid=mhocospxfk8371181865>

1-сурет. Тахауидың анасы Дәйілхан

2-сурет. Нағашысы Нәубетияр Жылгелдітегі

3-сурет. Ортада бір жағына қарай сүйеніп тұрған – Тахауи Ахтанов. Сол жақта тұрған қыз медицина саласының қарлығашы Айзада Нәубетиярова. Қуандық Шаңғытбаевтың жанында отырған Тахауидың нағашысы Нәубетиярдың құдай қосқан жары – Жібек

4-сурет. Қаз МУ-дің студенті Қуандық Шаңғытбаев пен Қаз ПИ-дің түлегі Тахауи Ахтанов (оң жақта). 1940 ж., қазан

5,6 суреттер. 70 жасқа толуына орай Тахауи Ахтановтың Қарабұтаққа келген сапары, 1994 ж.

КЕУДЕСІ ТОЛҒАН ОНЫҢ МЕДАЛЬ ЕДІ...

Г.С. Молдагулова

*Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану
музейінің кіші ғылыми қызметкері*

XX ғасыр адамзат тарихындағы ең ауыр кезеңдердің бірі болды. Оның ішінде 1941–1945 жылдар аралығында өткен Ұлы Отан соғысы Кеңес халқының, соның ішінде қазақ ұлтының да басына түскен үлкен сынақ, ауыртпалық пен ерлікке толы кезең болды. Бұл соғыс тек майдан шебінде ғана емес, тылда да жанқиярлықпен еңбек еткен адамдардың, миллиондаған бейбіт тұрғын мен сарбаздың тағдырымен байланысты болды. Осы соғыс жылдарында майдан даласында да, тыл жұмысында да елін, жерін қорғау жолында ерен ерлік пен жанқиярлық танытқан жандар аз болмады.

1941 жылдың 22 маусымында фашистік Германияның Кеңес Одағына тұтқиылдан шабуыл жасауы миллиондаған адамның тағдырын түбегейлі өзгертіп жіберді. Жауға қарсы тұру үшін ел болып жұмылып, барлық ұлт өкілдері Отанды қорғауға аттанды. Сол жылдары Қазақстаннан майданға 1,2 миллионнан астам адам аттанса, олардың жартысынан көбі майдан даласында қаза тапты немесе хабарсыз кетті. Бірақ бұл тек статистика ғана емес – әр адамның артында қалған өмір, отбасылық тарих, балалық арман, ерлік пен өшпес із.

Соғыстың алғашқы күндерінен бастап Кеңес сарбаздары өз елінің тәуелсіздігі мен халқының амандығы үшін өмірлерін қиып, ерлік көрсетті. Бұл ерліктің ауқымы әртүрлі: кейбірі ұрыс даласында жауды тойтарып, танкке қарсы шабуыл жасаса, енді бірі жарақат алып, қайтадан соғысқа сұранып, ерлікпен қаза тапты. Батырлық – тек көзге көрінетін жауынгерлік әрекет емес. Ол – өз өмірін елі үшін құрбан етуге дайын болу, антына адал болу, соңғы демі қалғанша күресу.

Майдандағы ерлік әртүрлі формада көрінді. Бір жауынгер пулемет нүктесін жойып, ротаны құтқарса, екіншісі от ішінде қалған жолдасын алып шықты. Біреу командирі жараланған соң, басқаруды өз қолына алып, бөлімшені шабуылға бастап шықты. Енді бірі граната тетігін басып, танктің астына атылды. Мұндай оқиғалар сан мыңдап тіркелді. Бірақ олардың барлығының түп негізінде – Отанға деген шексіз махаббат пен жауапкершілік сезімі жатты.

Ұлы Отан соғысы тек майдан шебінде емес, тылда да жүріп жатты. Ермаматтардың көбі майданға аттанған соң, елде қалған әйелдер, қарттар мен балалар өндіріс орындарында, ауыл шаруашылығында, темір жол бойында тынбай еңбек етті. Қазақстанда да әскери зауыттар, азық-түлік қоймалары, әскери оқ-дәрі өндірісі ашылып, күн-түн демей жұмыс істеді. Осы кезеңде қазақ даласы соғыс қажетіне жарап, бүкіл елді азық-түлікпен, киім-кешекпен қамтамасыз етті.

Тылдағы ерліктің де өз кейіпкерлері бар. Бұл – 14–15 жасынан еңбек майданына араласып, шөп шауып, астық орып, көмір қазған жасөспірімдер; күнделікті ауыр жұмысқа төтеп берген аналар мен әжелер; жаралы сарбаздарға көмек көрсеткен медбикелер мен дәрігерлер. Олардың қажырлы еңбегі болмаса, майдан даласына оқ-дәрі де, азық-түлік те жетпес еді. Сондықтан тылдағы әрбір еңбек адамының ерлігі де майдан шебіндегі жауынгермен тең.

Ұлы Отан соғысы Кеңес Одағы құрамындағы барлық халықтардың басын біріктірді. Соғыс жылдары түрлі ұлт өкілдері бір сапта жүріп, бір-бірінің өмірін сақтап қалды, қиын-қыстау сәтте қолдау көрсетті. Қазақтар орыс, украин, беларусь, өзбек, татар, грузин секілді көптеген ұлт өкілдерімен бір қатарда шайқасты. Бұл – ұлттар достығының, татулық пен өзара құрметтің нақты көрінісі болды.

Қазақстанда сол жылдары эвакуацияланған халық пен зауыттар орналастырылып, барлығы ортақ еңбекке жұмылды. Қазақ халқы өз шаңырағына бөтен демей, эвакуацияланған адамдарды қабылдап, соңғы нанын бөлісіп жеді. Ол тек қонақжайлылық емес, бұл – рухани биіктік, бауырмалдық пен адамгершілік.

Соғыс кезінде майданға аттанған ұлдарын, жарларын, бауырларын күткен аналар мен әйелдердің ерлігі де ұмытылмас. Олар үмітпен күн кешті, қара қағаз алған сәтте де қабырғасы қайысып, бірақ сынбай, тағдырға мойымай, еңбекке араласты. Ана жүрегі ұлының амандығы үшін әр күн сайын дұға етіп, көз жасымен танды атырып, ең соңғы үміті үзілгенше күте білді. Бұл – жүрекпен жасалған ерлік, үнсіз күрес.

Соғыс жетім мен жесірді көбейтті. Қаншама бала әкесіз өсті, қаншама ана жалғыз қалды. Бірақ олар жылап отырып, баласын тәрбиеледі, келешекке үмітпен қарады. Міне, бұл – рухтың мықтылығы, халықтың ерік-жігері.

Мысалы, соғыстың алғашқы жылдары Мәскеу түбіндегі шайқастарда кеңестік сарбаздар жаудың басым күшіне төтеп беріп, фашистік армияны тоқтатып, кейін кері шегінуге мәжбүр етті. Бұл тек тактикалық жеңіс қана емес, моральдық серпіліс болды. Осы шайқастарда да көптеген жауынгерлер соңғы демі қалғанша шайқасып, әскери бөлімдердің тірегі бола білді. Олардың батырлығы ұрпаққа үлгі болды.

Кұжаттар айғақтағандай, 101 дербес атқыштар бригадасы Ақтөбе қаласында 1941 жылдың 5 желтоқсанынан 1942 жылдың 1 мамырына дейін жасақталған. Ол кәдуілгі атқыштар бөлімі атауына қарамастан қазақтың ұлттық құрамасы ретінде жасақталды.

Бригаданың құрылуына КСРО Мемлекеттік Қорғаныс комитетінің 1941 жылғы 13 қаңтардағы және КСРО Қорғаныс Халық комиссарының 1941 жылғы 20 қарашадағы «Ұлттық атқыштар құрамаларын құру туралы» қаулысы ықпал етті. Міне осы қаулыға сәйкес Орта Азия әскери округінің командашысы 1941 жылғы 27 қарашада «100-ші және 101 атқыштар бригадасын құру туралы» бұйрық берді. Мұны бригаданың жартысынан астамын негізгі ұлт өкілдері құрағандығы да дәлелдейді. 101-ші бригаданың құрамында 3804 солдаттар мен офицерлер болды, олардың 705-і жұмысшылар, 1503-і колхозшылар, 1596-сы қызметшілер болды.

Бригада Ақтөбе, Гурьев, Батыс Қазақстан, Қызылорда облыстарының тұрғындарынан жасақталды. 101 атқыштар бригадасына ілкі әзірде подполковник Севостьян Яковлевич Яковленко басшылық етті. Бригада комиссары – аға политрук Нури Луфтрахманович Әлиев. Әскери уақыттың штаты бойынша жасақталғаннан кейін 1942 жылдың мамырында бригаданың құрамы 5007 адамға жетті.

Бригаданың материалдық-техникалық жабдықталуы туралы қызықты деректер бар. Оған 16 жүк және 6 жеңіл автомашина, 460 жылқы, 52 қосақтаулы және жекелеп жегілетін көлік, 89 ер, 1089 күртеше тон, 1428 құлақшын, басқа да көптеген мүліктер берілген.

101 атқыштар бригадасы 1942 жылдың 19–23 қазаны аралығында майданға тартып, Калинин майданының 39 армиясының құрамына енеді. Бригада алғашқы шайқасына 1942 жылдың қарашасында Калинин қазіргі Тверь облысы Оленико қаласы ауданында кірісіп, бірқатар елді мекендерді азат етуге қатысады (Шыңбаев А., 1995, 20–22 б).

1942 жылдың 11 тамызынан бастап 101 бригада Ақтөбе теміржол стансасынан эшелонмен біртіндеп майданға аттана бастады. Бірінші күні ескі әуежайда саптағы 5007 жауынгердің алдында облыстық атқару комитетінің төрағасы Нығмет Қамбаров митингіні ашты. Осыдан кейін облыстық атқару комитетінің хатшысы Қанапия Мұфтахин, бригада комиссары Нұри Әлиев, батальон комсоргы Қалыш Асқаров сөйледі. Маршал Ворошилов жалынды сөз сөйлеп, қазақтарды батыл, уәдесінен

айнымайтын, ержүрек халық деп мақтады. Содан кейін арнайы әкелінген ескі жүк көлігінің кузовына Нұрпейіс Байғанин жырау көтеріліп, батырлық эпостарды кезекпен жырлады. Сөз сөйлегендер неміс фашизмін жеңіп, Кеңес өкіметінің жерін, Батысты басқыншылардан азат етіп, жеңіс туын Берлинге тігіп қайтып оралуларына тілек білдірді. Жыр біткен соң майданның не екенін сезінбеген 17–18 жастағы жастар теміржол вокзалынан поезға мініп, Мәскеу бағытына қарай аттанды. Эшелондар бірінен соң бірі Батысқа аттана бастады. Мәскеу қаласы түбіндегі Нагинск қаласынан 12 шақырым Боровое лагеріне лек-лекпен жетті. Дивизия осы жерде 3 айдан астам уақыт аялдап, жоспарлы жаттығулардан өтеді. Құрамның бір бөлігі штатқа сәйкес қару-жарақпен жарақтандырылды. 1942 жылдың 3 қазанында генерал-майор Рябов КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумы атынан бригадаға жауынгерлік Қызыл Туды тапсырды.

101-ші атқыштар бригадасы 1942 жылдың 23–25 қазаны аралығында 39 армия құрамында эшелонмен Калинин майданына жеткізілді. 25 қарашадағы бригададағы жауынгерлер саны – 4918 адам. Шайқасқа 26 қарашада кірген. Бұл – «Марс» операциясының екінші күні. 26 қараша – 29 желтоқсан аралығында 101-ші бригаданың 744 жауынгері қаза тапқан, 313-і із-түзсіз кеткен, 2544-і жараланған. Құрама 4918 жауынгерінің 3601-ін жоғалтты.

Жалпы «Марс» операциясына Калинин және Батыс майданның 5,20,22, 29,31,33,39,41 армияларының 2 миллионнан астам солдатты, 24 мың зеңбірек пен миномет, 3300 танк, 1100 ұшақ қатысты. Қарулы Күштер әскерінің 73 пайызы опат болды. Кеңестік тарихта Ұлы Отан соғысындағы ең қантөгісті шайқас ретінде Сталинград шайқасы аталып келді. Егерде Сталинград шайқасында қарсылас екі тараптан 27 армия қатысса, ал Ржев плацдармындағы 4 шабуылдауға 42 армия қатысты. Сталинград шайқасында 1 600 мыңнан аса кеңес жауынгері оққа ұшса, Ржев қырғынында 2 600 мың қызыл жауынгер қаза тапты (Байдербес F.,2015. 12–13 б.).

1945 жылдың 9 мамырында Кеңес халқы Ұлы Жеңіске қол жеткізді. Бұл жеңіс миллиондаған адамның жанқиярлық еңбегі мен қанының, көз жасының өтеуі болды. Бұл күн – тек тарихтағы бір дата емес, ол ұлттың ұмытылмас ерлігі мен бірлігінің символы.

Соғыс жылдарында біздің жерлестеріміз де өшпес даңққа ие болды. Көптеген жауынгерлер Кеңес Одағының батыры атағын алып, ордендермен, медальдармен марапатталды. Сұм соғыста ерен ерлік көрсеткені үшін, сонымен қатар, тынбай атқарған еңбектері үшін менің атамның да алған орден, медальдары өте көп. Жыл сайын Жеңіс күнін асыға күткен ардагер аталарымыз омырауларына жарқыраған орден-медальдарын тағып мерекелік шараға қатысатын еді. Соғыстан оралмаған үзеңгілес жолдастарын еске алып, ескерткіш тақтасына гүл шоқтарын қойып, жауынгерлік сыр шертіп әңгімелеп беретін (1-сурет).

2025 жылдың қаңтар айында музей қорына экспонат қабылдау, сатып алу және сараптау комиссиясының кезекті отырысында Ұлы Отан соғысының ардагері, Ржев түбіндегі «Марс» операциясына қатысқан 101 ұлттық дербес атқыштар бригадасының жауынгері Ибраимов Рахметулланың (2-сурет) құжаттарын, суреттерін, ордендерін, медальдарын, киген костюмін комиссия мүшелері сараптаудан өткізіп, комиссия мүшелерінің шешімі бойынша негізгі қорға және қосымша қорға қабылданды. Қазіргі таңда атам Рахметулланың құжаттары, суреттері мен ерлігін сипаттайтын ордендері, медальдары, киген костюмі, яғни барлық қымбат естеліктер Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы. Төмендегі кестеде медаль, ордендер (3,4,5,6 суреттер) туралы нақты ақпараттармен бөлістік.

Жеңісті жақындатқан әр адамның, мейлі ол жауынгер, мейлі тыл еңбеккері болсын, үлесі бар. Жеңіс – солдаттың соңғы оғы, баланың жазда шөп жинаған еңбегі, ананың көз жасы, ұстаздың тәрбие берген сөзі, теміржолшының дер кезінде жеткізген жүгінде жатыр. Жеңіс – бүкіл халықтың ортақ мұрасы.

Бүгінде бейбіт аспан астында өмір сүріп жатқан ұрпақ үшін сол бір ауыр жылдарды, онда жасалған ерлікті естен шығармау – азаматтық борыш. Батыр ата-бабаларымыздың ерлігі мен күресін ұмытсақ, өз тарихымызға, өз болашағымызға бей-жай қарағанымыз. Сондықтан мектеп оқулығынан бастап, көркем әдебиетке дейін, кино өнерінен бастап, күнделікті тәрбиеге дейін ерлік тақырыбы көрініс табуы тиіс.

Мектептерде ерлік сабағын өткізу, мұражайларға экскурсия ұйымдастыру, ардагерлермен кездесулер өткізу – жас буынның елжандылық қасиетін оятуға ықпал етеді. Батырлық – генде емес, тәрбиеде. Ендеше, батыр бабалар рухына тағзым ете отырып, сол ерлікті жүрекпен сезініп, бейбіт өмірді қадірлей білейік!

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Байдербес Ғ. Ржев шайқасының қаһармандары Ақтөбе, 2015. – 260 б.
2. Шыңбаев А. Жеңіске 50 жыл. Ақтөбе облыстық «Полиграфия» өндірістік бірлестігі, 1995, – 115 б.
3. Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты: Оқу құралы. Алматы: -«Қазақ университеті», 1992. –272 б.

1-сурет. Ардагер аталар.

Ұлы Отан соғысының ардагері, 101 жеке ұлттық атқыштар бригадасының жауынгері, байланысшы (радист) Рахметулла Ибраимов (1-ші қатарда, оң жақтан 4-ші отыр). АОТӘМ қоры, ҚҚТ-10013/1-13

2-сурет. Соғыс ардагері, 101 жеке ұлттық атқистар бригадасының жауынгері
Рахметулла Ибраимов. АОТӨМ қоры, ҚҚТ-10013/1-13

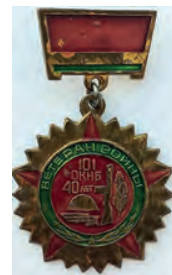
3-сурет. «Ерлігі үшін» медалі. Р.
Ибраимов марапатталған, 1946 ж.
АОТӨМ қоры, НҚТ-18044

4-сурет. «1941–1945 жж. Ұлы Отан
соғысында Германияны жеңгені үшін»
медалі. Р.Ибраимов марапатталған,
1946 ж. АОТӨМ қоры, ҚҚТ-9991

5-сурет. II дәрежелі Отан соғысы
ордені. Р.Ибраимов марапатталған.
АОТӨМ қоры, НҚТ-18049

6-сурет. «101 ЖҚҰБ 40 жыл» соғыс
ардагерінің төс белгісі. Р.Ибраимов
марапатталған, 1985 ж. АОТӨМ қоры,
ҚҚТ-10011

Өңір есіндегі – Нұрым молда

Ұ.Т. Осанова

*Мәртөк аудандық тарихи-өлкетану
музейінің директоры*

*Аянбай бүгін іс көрсет,
Таманың батыр Құрманы
Кеудедегі шыбын жан.
Ар-намыстың құрбаны!...*

деп толғаған екен «Кенесары-Наурызбай» тарихи жырында Нысанбай жырау.

Өткен ғасырдың басында халқымызды сарсаңға салып, қасірет шектірген саяси қуғын-сүргіннің зобалаңы тарихтың ақтаңдағы ретінде көңілден көшпей, жүректен өшпей келе жатқаны рас. Осыдан 5 жыл бұрын, Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2020 жылғы 24 қарашадағы №456 Жарлығымен «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» жарлыққа қол қойғаны тарихтан белгілі.

«Дін – апиын» деген қағиданы ұстанған коммунистік режим елге сыйлы, қадірлі тұлғалардың да соңына шам алып түсті. Төтеннен келіп қолына кісен салды, итжеккенге айдады, түрмеге қамады, атты. Басына қара бұлт үйірілгенін сезгендер жан сауғалап тым-тырақай көрші елдерге қашты. Қарақалпақ, Түрікмен, тіпті Иран, Ауған асып кеткендері де жетерлік.

Діни-ағартушылық тарихында өзіндік орны бар көрнекті дін қайраткері Нұрым Рахметұлы Ақтөбе облысы, Мәртөк ауданы, Құмсай елді-мекенінде 1880 жылы дүниеге келген. Аса көрнекті дін өкілі діни білімді Орта Азияның Самарқан, Бұқара, Тәшкент, Хиуа қалаларынан алып, елге оралып, Мәртөк жерінде мешітте имандылық жолында қызмет еткен. 1917 жылдары Қазан төңкерісінен кейін жаңа өкімет орнап, елге түрлі китұрқы саясат енген кезде Орынбор облысы, Беляев ауданы, Жаңаталап жеріне қоныс аударып, сол ауылда молда болған. Ұрпақтарының айтуынша 1925–1928 жылдары Кеңес өкіметінің сол кезгі басшысы В.И. Лениннен кейінгі басшы Л.Д. Троцкий жаңа құрылып жатырған өкіметке тарапынан халыққа тиімсіз жағын қарастырып, соның ішінде қазақ халқына асқан өшпенділікпен қарағандығы тарих беттерінен әйгілі. Осы кезеңде қуғынға түскен дін өкілі.

Мәртөк тарихи – анықтамалығы кітабындағы «Құмсай» ауылы аумағындағы атауларға тоқталсақ; «Даулетияр, Сусар, Жаманаз, Құрман, Токпамбет, Қарабас, Өтеғұл, Байет, Қараой, Үшқұдық, Бозой, Егінсай, Бажыр, Қашкынбұлақ, №35 разьезд, Сор, Көкүй елді-мекендері бір-біріне жақын орналасқан» – деген деректерді көреміз.

Қазірде аталған елді-мекендердің бірде-бірі жоқ. Өйткені, осы елді-мекендер сол жерде мекендеген ру бөлімдерінің қоныстары болса керек. Тама ру тармағын зерттеп жүрген шежіреші Нұрлан Рахымжанов зерттеу деректеріне сүйенсек: Құрман ауылы (атау румен байланысты болуы мүмкін) сол маңдағы Електің бойында болған. Құмсай колхозға біріккен кезде де шамалы бөлектеу отырған, әлі күнге зираттары да бөлек. Құмсайды аралап жүргенімде шеткі үйдің қожайыны: «мына жерде Електің бойында Құрмандардың құлшытастары бар екенін, әлі күнге дейін көктасқа «Тама Құрман» – деп жазылатынын жеткізді.

Халқымыздың жеті ата тәрбиесі – жеті атасының атын айтып берумен бірге өз жеті атасының ата-мекенін, өріс-қоныстарын, елге аты кең жайылған би-шешен,

шежірешілерін, батырларын, ақын-жырауларын, таңба-ұрандарын, салт-дәстүрлерін айтып беретін әліппелік сауаты болуды талап етеді.

Қазақ халқының әйгілі жазушысы Сәбит Мұқанов: «Қазақ тарихы туралы қай кезеңде кімдер жазса да, бір мәселеге талас жоқ сияқты. Ол - қазақ халқының көне замандардағы көшпелі рулардан құралуы» деген дана көзқарасын айтқан еді. Көрнекті ғалым Манаш Қозыбаев «Ру деген сөз – бау, сан, тайпа, тұқым, тек, арыс, жүз, жұрт, ел, отан сияқты халықтың барша тарихын көрсетер категорияларды білдіреді» – деп атап өткен.

Туған жер, ата-қоныс, ру-тармақты қозғау себебіміз Нұрым Рахметұлының Тама руының, Құрман бөлімінен тарауын тарқатып, нақтылау еді. Өйткені, Мәртөк өлкесінде қаншама қуғынға түскен діни өкілдерінің, тарихи тұлғалардың есімі ел жадынан өшіп, қаншама кезең өтіп ұмытылуға айналған.

Мәртөк ауданы, Құмсай ауылында болып діни тұлға туралы мәліметтер жинақтау жұмыстары жүргізілді. Мәртөк ауылынан 8 шақырым қашықтықта жатқан Құмсай ауылы Елек өзенінің оң жағалауында №35 разьезінің қасында. XIX ғасырдың ортасында №2 Қаратоғай болысының ауылы саналды. Құмсай ауылына жергілікті жердің тарихын білетін, 35 жыл ұстаз қызметін атқарған қазірде 91 жастағы Сахаева Дамеш Саржанқызымен сұхбаттасып, есімі аталмай келген дін өкілінің дерегі табылғандай болды.

Дамеш Сақайқызы есіне бала кезінде Құмсай ауылына жақын «Көк үй» деген ауылда Нұрым Рахметұлымен көрші тұрғаны түсіп, қызы Мәрзиямен бірге өткен балалық шағын еске алды. Жалпы осы Құмсай өңірінде қазірде «Көкүй» деген ауыл мүлде жоқ, орны қазірде зиратқа айналған.

Дамеш Сақайқызы естелігінде: «Нұрым атаны бала кезімде көрдім. Естуімше, бұрын біздің ауылда тұрған, басқа жақтан қоныс аударып қайтадан келген. Ауылда молда болды. Жұбайы Алтынсұлумен ауылға келгенде бір ғана қызы – Мәрзия болатын. Мәрзия менен екі жас кіші болатын. Сонда есептеуімше, 1936 жылғы.

Өз атама туралы атам өтсем: Саркұлұлы Саржан (XIX–XX ғғ. Ақтөбе обл. Мәртөк ауданы, Саржансай ауылы) – бай, саяси қуғын-сүргін құрбаны (1928). Жылқысының есебін өзі де толық білмейтін ірі байлардың бірі болған. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін жылқысын колхозға өткізеді, сандық толы алтынын Елек өзенінің бойына жасырады. Алтынын жасырғаны үшін кәмпескеге ұшырайды. Ал Сақай деген әкем де репрессия құрбаны болды» деп атап өтті. Сақай әкесі туралы дерек «Открытый список» сайтында келтірілген.

Саржанов Сақай, Сақып (1893, Ақтөбе обл. Мәртөк ауд. №10 ауылында д.к.) - саяси қуғын-сүргін құрбаны (1937). Ленин атындағы колхоздың малшысы болып жүргенде қазыққа құлап өлген түйені «байдың баласы болғандықтан, өкіметке қастандық жасады» деген жаламен Ақтөбе обл. НКВД басқармасы 15.12.1937 ж. тұтқындаған. РКФСР ҚК-нің 58-бабымен айыпталып, 10 жылға еңбекпен түзеу лагерінде жазасын өтеуге кесіледі. Одан әрі өмірі беймәлім. 24.07.1989 жылы Ақтөбе облысының прокуратурасы ақтаған.

Тағы да бір құнды дерек 2021 жылы 10 шілде Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің аға ғылыми қызметкері Қонысбай Рахбаевтың «Көне құлыптастар зерттеліп жатыр» деген мақаласы «Ақтөбе» газетінде жарыққа шықты.

Осы мақалада Қ.Рахбаев келтірген «Сығалай тайпасынан Хазірет Саркұл Бозанбайұлының» құлыптасы Дамеш Сақайқызы атасы Саржанның әкесі хазірет Саркұл болатын.

Бозанбайұлы Сарқұл (Ақтөбе обл. Мәртөк ауд. Елек өзенінің бойында ө.с.) – хазірет. Сарқұл аса дәулетті жан, әрі діндар кісі болған. Құлпытасын Ақтөбе облыстық музейінің ғылыми қызметкерлері ұйымдастырған экспедиция анықтап, оқыған.

«Тама руғы

Суалай тайфысы

3-ншы ауыл.

Хазірет Сарқұл(Сарқұл) Бозанбай ауглы

офат 1917 ншы илда 10 мартде 68 иашнда.»

Шығысындағы жазу:

«Рахметы аллах, рахметы аллах Мұхамед Бозанбайауглы офат 1914 илда 70 иашнда.»

Нұрлан Рахымжанов келтірген шежіре былайша өрбітіледі: «Тойғұлы – Бозанбай – Сарқұл – Саржан – Сақай – Дәмеш» – деп зерттеулеріне сүйене атап өтті.

Дәмеш Сақайқызы әкесі ұсталып кеткенде небәрі 3 жастағы бүлдіршін болса керек. Апасының тәрбиесінде болып, өмір бойы әкесін күтумен өтті. Сол кеткеннен хабар-ошарсыз. Апасы заманның ызғарынан қорықты ма?, белгісіз, Дәмештің тегі Сахаева, әкесі Саржан болып өзгертілген. Қазірде барлық құжаттарда Сахаева Дамеш Саржановна. Бұл жерде ата-тегі тегін емес, арғы атасы хазірет болғанын құлпытас айқындайды. Бұл да есімі ел жадынан өшкен дін өкілі. Хазірет Сарқұл 1917 жылы дүние салған. Ол кезеңде дін өкілдерін қуғындаудың кезеңі басталған уақыт.

КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы Дін істері жөніндегі Кеңес төрағасының міндетін атқарушы В.И. Гостев. Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Дін істері жөніндегі кеңестің уәкіліне Жұмашев жолдасқа. 1957 жылғы 29 қаңтардағы № 9-3 с.

Құпия ақпараттық хатында:

«Ақтөбеде тіркелген мұсылмандар қауымында мешіт имамы Бұхара медресесінде оқыған, бірақ курсты толық аяқтамаған Мурзағұл Елеуов. Мешіттің азаншысы – Бұхарадағы діни мектепті бітірген, мешіттің бұрынғы күзетшісі Рахметов Нұрым. Рахметов бұрын Чкалов ауданындағы Бөрте ауылында тұрып, Ақтөбеге 1952 жылы келген» – деп атап өткен.

Еңбекшілер депутаттары Ақтөбе облыстық Кеңесі атқару комитеті жанындағы Дін істері жөніндегі кеңестің уәкілетті өкілі Ә.Жәңгіреев.

Нұрым Рахметұлы 50-ші жылдан кейінгі тағдыры туралы Мәртөкте тұратын, құрметті зейнеткер ұстаз 86 жастағы Нуртинова Әсия Ғабделқызынан ақпарат алынды. Нұрым атаның күйеу баласы Баубеков Елтай Әсия апамыздың қайын ағасы болып келеді.

Әсия апамыз айтуынша: 1959 жылы Алматы қаласында Елтай атамыз бен Мәрзия апайдың үйіне келін болып түседі. Әсия Ғабделқызы айтуынша: «Нұрым ата, жұбайымен танысып дастарқандас болдым. Нұрым ата өте мәдениетті, сауатты, жан-жақты, аузынан Алланың сөзі түспейтін жан болатын. Мәртөкте тұрғанда да үйімізге келіп айлап жатып, Құмсайға баратын еді. Құмсайда Аймухамбетов Сәндібекке баратын. Сонда олар туыс шығар деп ойлаймын. Аймухамбетов Сәндібек, Асылбек те дүниеден озды. «1917 жылдары Қазан төңкерісінен кейін жаңа өкімет орнап, елге түрлі қитұрқы саясат енген кезде Орынбор облысы, Беляев ауданы, Жаңаталап жеріне қоныс аударып, сол ауылда молда болған» – деген дерекке айтайын. Сол Жаңаталап ауылында Ғазиз, Ғайни деген туыс інілері болды. Ең соңғы демі таусылғанда арулап көмген осы жақын туыстары. Нұрым атадан кейін көп ұзамай апамыз да дүние салды. Нұрым атаның үлкен қызы Шамшия туралы еститінмін, 7–8 баласы бар дейтін. Ол

бірінші жұбайынан болса керек, ал Мәрзия екінші жұбайынан дүниеге келген. Мәрзия өз тегін сақтап Рахметова болды» – деп еске алды.

Үлкен қызы Шамшия апамыздың қызы Ғалия (Шагинова) Қартжанова анасының 1919 жылғы болғанын айтады. Ал Мәрзия 1936 жылғы. Нұрым атаның 1880 жылғы Мәртөк ауданы, Құмсай ауылында дүниеге келгені туралы куәлікте 1951 жылы 20 желтоқсанда туу туралы куәлігі негізінде Илек селолық советінде берілген.

Ұрпақтарының айтуынша 1925–1928 жылдары тарих беттерінен әйгілі қуғындалған дін өкілі бірі – Нұрым Рахметұлы. 1930 жылдары Қиыр Шығыста айдауда болады. Сол қиын күндерде өзіне тапсырылған істерге асқан жауапкершілікпен қарап, бес мезгіл намазын қаза қылмай, Алла жолына тапсырылған жұмысты әділ атқарып, зор құрметке ие болған. Мерзімі бітіп, отбасына оралған кезде туған еліне оралуды мақсат етіп, Ақтөбе қаласына қоныстанып, мал бордақылау жұмысына орналасады. Уақыт өте келе көз көрген ескі таныстар аса білімді ишанның мал бағып жүргеніне көңіл бөліп, ойласа келе, Ақтөбеде 1951 жылы ашылған шағын мешітке азаншы етіп алады. Ол кезде саясаттың қатты, үкіметтің дінмен күреске қайта түскен уақыты. Қала тұрғындары мен ауылдарда тұратын имандылық жолындағы жамағаттар бес мезгіл намазды, ораза мен айт мерекелері шарттарын ашық жариялық түрде жүргізу мүмкіншілігі жоқ кезең. Шағын мешітке үкімет құрығынан қорыққан жамағат жұма, айт намазын оқуға жиналып, кейде тығылып келіп жүргендерін сол көше тұрғындары растайды. Азаншы діни қызметкер болып тағайындалған Нұрым Рахметұлы ұрпақтары өмірінің соңына дейін сол мешітте болғанын айғақтайды. Нұрым Рахметұлы 1967 жылы 87 жасында өмірден өткен. Ақтөбе қаласына жақын жердегі Бестамақ қорымына жерленген.

Мәртөк өңірінен шыққан қаншама тұлғалар елеусіз жатыр. Қанша жылдан бері есімі аталмай келген дін қайраткері – Нұрым Рахметұлы соның бірі. Мәртөк ауданы, Құмсай ауылындағы әр сай мен қыраты, қыстағы мен жаз жайлауы ата – баба қонысы болғанын жер – су атаулары дәлелдейді.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Кендірбекұлы А., Мұратұлы С. Армысың, ата тарих – Аңырақай. Алматы, 2011.
2. Рахбаев Қ. Көне құлыптастар зерттеліп жатыр. // «Ақтөбе» газеті, 2021., 10 шілде. [Электронды ресурс] URL: <https://aqtobegazeti.kz/?p=102805>
3. Озғанбаев Ө. Қолдан жасалған «істің» құрбандары. // «Егемен Қазақстан» газеті, 2021., 23 ақпан. [Электронды ресурс] URL: <https://egemen.kz/article/266415-qoldandgasalghan-istin-qurbandary>
4. Сәрсенбаев Н. Қазақтың жеті ата және жеті ұрпақ танымы. // Abai.kz ақпараттық порталы 2022., 17 қазан. [Сайт] URL: <https://abai.kz/post/158890>
5. Мәртөк: (ғылыми-тарихи анықтамалық). Жалпы ред. басқ. М.Қ. Тәжібаев ; бас ред.: Р.Ж. Ділмағамбетов, С.О. Қаракеев; Ақтөбе мем-к пед-к ин-ң тарих фак-ті ; Мәртөк ауд-қ әкімдігі... – Мәртөк: ПринтА, 2009. – 830 б.
6. Саржанов Сахип (1893) // «Открытый список». Информация репрессированных государством по политическим мотивам в период с октября 1917-го по 1991 гг. [Сайт] URL: <https://ru.openlist.wiki>
7. Абдуллина Ж. Діни қайраткер Нұрым Рахметұлы. «Сахара» республикалық қоғамдық-саяси газеті. 2025., 25 наурыз. №6 (1477)
8. «Russian Perspectives on Islam». [Сайт] URL: <https://islamperspectives.org/rpi/>

1-сурет. Нұрым Рахметұлы жұбайы Алтынсұлдумен

2-сурет. Дәмеш Саржанқызы Сахаева және Әсия Ғабделқызы Баубекова

3-сурет. Мәрзия Нұрымқызы

4-сурет. Күйеу баласы Елтай Баубекөв

5-сурет. Нұрым Рахметұлының куәлігі

6-сурет. Нұрым Рахметұлының құлпытасы. Алға ауданы, Бестамақ ауылы

В ПАМЯТИ ПОКОЛЕНИЙ НАВСЕГДА

Г.К. Сибгатова

*Экскурсовод Мартукского районного
историко-краеведческого музея
Актюбинская область, Мартукский район*

80 лет назад, 24 июня 1945 года на Красной площади в Москве состоялся исторический Парад Победы в ознаменование победы СССР над фашистской Германией в Великой Отечественной войне. Парад принимал заместитель Верховного главнокомандующего, маршал Советского Союза Георгий Жуков. Командовал парадом маршал Советского Союза Константин Рокоссовский. Решение о проведении парада победителей было принято Иосифом Сталиным вскоре после Дня Победы. После этого в Советском Союзе военные парады проводились только три раза – в 1965, 1985 и 1990 годах. В Параде Победы 1945 года участвовали и наши земляки-мартучане, участники Великой Отечественной войны – Закоморный Михаил Егорович и Козыревский Иван Денисович.

Закоморный Михаил Егорович – старший лейтенант, родился 3 февраля 1923 году в селе Мартук Актюбинской области. Был призван 15 августа 1941 года. Как писала районная газета «Ленинский путь» от 1975 года: «Вот Михаил Егорович Закоморный (рис.1.), участник самого страшного танкового сражения под Прохоровкой на Курской дуге, участник парада Победы 1945 года (рис.2.), когда к подножию горы Мавзолея были брошены поверженные знамена фашистской Германии».

Летом 1943 года Михаилу Закоморному довелось участвовать в битве на Курской дуге в самом страшном из танковых сражений, когда одновременно сошлись лоб в лоб 1100 танков. Вот как об этом сражении повествует история Великой Отечественной войны: «Ожесточенная схватка длилась до позднего вечера. Многотонные стальные машины превращались в груды металлического лома. С танков летели башни, стволы пушек, на куски рвались гусеницы. Тучи пыли и дыма заволокли все кругом. Обе стороны понесли большие потери».

Выстояли, победили в этом сражении наши солдаты. Враг был остановлен.

Михаил Егорович за ратные подвиги был награжден орденом Красной Звезды, медалями.

В июле 1943 года Михаил Егорович был наводчиком 45 мм. пушки 449 отдельного противотанкового батальона. Перед началом наступления с переднего края доносились слова немцев. «Сдавайтесь русские. «Наши тигры» неуязвимы, раздавим вас гусеницами».

В самом деле, эти танки имеют мощную броню и было время, когда снаряды раскалывались об нее как орехи.

– А вот мы сейчас узнаем какая у них броня, сказал наш командир дивизиона. – Пойдем.

Ушли недалеко в тыл. Смотри стоит наша 45 мм, а где-то в км от нас тянут на буксире «тигра». Трофейного. Поставили к нам передом.

– Заряжай, – командует командир дивизиона.

С первого выстрела угодили в лоб.

– Теперь пошли смотреть

Снаряд навывлет пронес броню.

– С такими гостинцами и встретим гитлеровцев, – говорили артиллеристы.

На мощную броню гусеничных фашистских чудовищ наша промышленность дала еще и мощные снаряды.

На рассвете 5 июля заговорили тысячу наших орудий, нечетное число самолетов обрушили бомбы на скопление противника.

И все-таки в 6 часов утра танковые лавины гитлеровцев двинулись в наступление.

Наступление шло на землю и в воздухе. Это было что-то уму не постижимое. Казалось, горела и плавилась земля, люди оглохли от взрывов, задыхались от смрада горящего металла.

За неделю гитлеровцы продвинулись на несколько км вперед и вот, наконец, ужасное сражение под Прохоровкой. Рассказать о нем трудно. С нашими танкистами встретилась здесь отборная гитлеровская танковая дивизия SS. Немцы беспрерывно атаковали. Танки сшибались танками, вспыхивали, словно спичечные коробки, наша артиллерия была прямой наводкой, на танковое побоище падали сбитые самолеты. Земля колыхалась и стонала, как живая. И к вечеру фашисты не выдержали, слабые у них оказались нервы. Тысячи тонн покоруженного металла остались на поле боя. Такое никогда не забудется. День Победы я встретил курсантом Московского Краснознаменного училища имени Верховного Совета РСФСР. С великим праздником поздравил нас начальник училища дважды Герой Советского Союза генерал-майор Фесин. Радость победы омрачилась лишь воспоминаниями о тех, кто не дожид до этого дня. 24 июня мне довелось участвовать на параде Победы. Торжественным маршем прошли мы по Красной площади. В этот же день были брошены к подножию Мавзолея знамена фашистской Германии – воспоминания Михаила Егоровича Закоморного с фонда музея.

Воинская часть – Казанский пересыльный пункт, Татарский областной военкомат; 6 учебная бригада; 248 гвардейский стрелковый полк 83 гвардейской стрелковой дивизии; Калининский фронт; Московский военный округ; 449 гаубичный артиллерийский полк 112 стрелковой дивизии.

«Участник Отечественной войны 1941–1945 года на Орловско-Курском направлении в составе отдельной противотанковой артиллерийской дивизии 449 арт. полка, в июле 1943 года в бою получил легкое ранение, при взятии населенного пункта Хмелевская Курской области получил ранение»

Награжден Орденом «Отечественной войны 1 степени», медаль «За Победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 г», орден Красной Звезды (2) – (из сайта «Подвиг народа»).

На всех фронтах: в Карелии и от Балтийского моря до Черного моря воевали мартучане. Пехотинцы, артиллеристы, летчики, моряки. Славную память о себе оставила 312-я стрелковая дивизия, сформированная в первые дни войны. В ней воевали мартучане. Среди них мартучане Демьян Однороманенко, Павел Бондаренко, Василий Лягуша, Хусаин Калимулин, Григорий Шейко, Дмитрий и Алексей Кравченко, Александр Сластенов, Иван Калининченко, Петр Логвиненко, Сагидулла Бекмагамбетов, Ергали Жумагалиев, Иван Майнстренко, Василий Перелыгин, Маговья Шондыбасов, Мадер Кузбаев, Федор Мукомолов, Федор Цехмистро, и еще сотни мартучан. После реорганизации дивизии боевой путь наших земляков пролегал через Харьков, Чугуев, Кривойгород, Румынию, Венгрию, освобождая Вену – столицу Австрию.

В Калуге 2010 году обнаружили останки бойца 312-й стрелковой дивизии. Больше 60 лет родственники Баки Жаулбаева ничего о нём не знали.

Имя Баки Жаулбаева упоминается в книге Памяти:

Имена из солдатских медальонов 4 том: «Баки Жаулбаев (медальон) родился 16 июня 1914 года в Актюбинской области Мартукского района, был призван Актюбинским ГВК. Семья: отец Жаулбаев Бухарбай уроженец Мартукского района, Новофедоровский сельский совет поселок Красное озеро. Архив: ЦАМО РФ: пропал без вести в январе 1942 года. Найден в 2008 году. Калужская область Малоярословецкий район Маклинский с\с, п. Детчино. Захоронен 18 сентября 2009 год. Калужская область Малоярословецкий район Маклинский с\с, «Поле Памяти». Отряд: п\о «Беспокойные сердца», с.Панское Малоярословецкого района Калужской области. Родственники найдены.

В Калужской области, на берегу реки Путынка, вблизи города Малоярославецк поисковый отряд «Беспокойные сердца» нашел останки нескольких солдат Красной Армии, которые защищали подступы к Москве в 40-е годы. Среди них оказался и наш земляк Баки Жаулбаев, который до войны жил в поселке Горноводск (Красное озеро) Мартукского района. В июле 1941 года в составе 312-й стрелковой дивизии он отправился на фронт. С тех пор родные ничего о нем не слышали.

– О том, что нашли останки моего дяди Баки Жаулбаева, мы прочитали в газете. Российские поисковики вышли на музей Алии Молдагуловой, – рассказывает племянница Баки Жумагуль Нуртазина, – а его работники уже дали объявление. Для нашей семьи это очень большое событие. Вместе с останками нашли солдатский медальон, в котором сохранилась бумажка с именем и адресом. Этот ветхий клочок пролежал под землей больше 60 лет. Из семьи Жаулбаевых на фронт ушли четыре брата. Хабдеш отправился на финскую еще в 1939, попал в концлагерь. В 1946 году он вернулся домой. Мой отец Саду ушел на войну в 1942 году, во время боев в Брянских лесах его ранило, и спустя год он приехал домой. Не вернулись с войны только два брата. Мой отец еще в советские времена писал во все инстанции, чтобы найти их. К сожалению, до этого дня он не дождался. Мы связались по Интернету с поисковиками, и они попросили, чтобы мы выслали им фотографию моего дяди и рассказали что-нибудь о его семье. Они так искренне были рады, что нашли нас.

Упомянут в книге Памяти Жаулбаев Баки Бухарбаевич. Имена из солдатских медальонов (рис.3).

Поисковикам удалось выяснить, что Баки Жаулбаев погиб в августе 1941 при освобождении Малоярославецкого района от фашистских захватчиков. Он даже не успел написать домой ни одного письма.

Поисковый отряд «Беспокойные сердца» занимается поиском погибших солдат во времена ВОВ уже больше 25 лет. Он работает на территории Калужской и Смоленской областей. Малоярославецкие поисковики – это группа учителей и школьников из школы-интерната деревни Панское Калужской области. Отряд нашел и перезахоронил останки более сотни бойцов, многие из которых из Казахстана. На школьном сайте поисковики регулярно выставляют новости о новых находках «Беспокойных сердец».

Список литературы и источников

1. Газета «Ленинский путь». 1975 г., 13 мая. 2 с.
2. Гейст Ю. Захоронили мартучанина, защищавшего Москву // Газета Диапазон. [Сайт] URL: <https://diapazon.kz/news/7197-zakhoronili-martuchanina-zashhishhavshego-moskvu>
3. Өркенді өмір. Благодатный край. Мәртөк ауданына 60 жыл. Ақтөбе., 1995. Стр. 59-60
4. Фонд Мартукского районного историко-краеведческого музея

Рис. 1. Фото ветерана войны Михаила Закоморного. Участник танкового сражения под Прохоровкой и Парада Победы 1945 года

Рис. 2. Фото участников Парада Победы 1945 года

Жаулбаев Факи Бухарбаевич

Упомянут в Книге Памяти

Имена из солдатских медальонов. 4 том

Призван Кудымкарским РВК Рязаной. Семья: Ксения Степановна — жена, Коми-Пермяцкий а.о, Молотовская обл., Кудымкарский р-н, г.Кудымкар, Ленинский с/с, д.Балково.

Найден: сентябрь 2008 г., Смоленский обл., Ельнинский р-н, Леонидовский с/с, д.Петрово. Захоронен: 22.9.2008 г., Смоленская обл., Ельнинский р-н, д.Ушково. Отряд: п/о «Мемориал», г.Сидорово Смоленской обл. Родинские наделы.

ЖАУЛБАЕВ Баки (Факи) Бухарбаевич (медальон). Родинка: 1914 г., Казахская ССР, Актюбинская обл., Маргуский р-н. Призван Актюбинским ГВК, 16.07.1941. Рязаной. Семья: Жаулбаев Бухарбай — отец, Казахская ССР, Актюбинская обл., Маргуский р-н, Новофёдоровский с/с, п.Красное озёро.

Архив: ЦАМО РФ, прощан без вести в январе 1942 г. Найден: 2008 г., Калужская обл., Малоярославский р-н, п.Детони. Захоронен: 18.9.2009 г., Калужская обл., Малоярославский р-н, Мяснинский с/с, «Поле Памяти». Отряд: п/о «Бессоновские сердца», с.Панское Малоярославского р-на Калужской обл. Родинские наделы.

ЖАУРОВ Николай Васильевич (медальон). Родинка: 1911 г., Курская обл., Щегровский р-н, Пригодненский с/с, д.Козловка. Призван Щегровским РВК, Рязаной. Семья: Жаурова Мария Васильевна, Курская обл., Щегровский р-н, Пригодненский с/с, д.Козловка. Найден: май 1984 г., Калужская обл., Хвостиничинский р-н, п.Курган. Захоронен: Калужская обл., Хвостиничинский р-н, п.Алдановский. Отряд: п/о «Общинский следопыт», с.Обининск Калужской обл.

ЖАШКЕВИЧ Кирилл Андреевич (медальон). Родинка: 1912 г., лейтенант. Семья: Жашкевич Сима, РСФСР, Челябинская обл., Троицкий р-н, Ново-Нивальский с/с, Ново-Васильево.

Архив: ЦАМО РФ, вх. док. 3683д-43; убит 17.6.1942. Найден: март 2010 г., Новгородская обл., Новгородский р-н, Теренин-Куряндский. Захоронен: август 2010 г., Новгородская обл., Новгородский р-н, д.Масной Бор. Отряд: п/о г.Бузурулан Оренбургской обл. Родинские наделы.

ЖДАН Григорий Васильевич (медальон). Родинка: 1910 г., Украинская ССР, Черновицкая обл., Бобриницкий р-н, д.Кобича. Призван Бобриницким РВК, 1943. Кавалерия, капт. Семья: Митра Прокимовна — жена, Черновицкая обл., Бобриницкий р-н, д.Кобича. Архив: ЦАМО РФ, вх. док. 51290с-47, фонд 58, опись 977520, лист 548, лист 90сб; прощан без вести в декабре 1942 г.

Найден: август 2003 г., Ростовская обл., Белокалитвин-

ский р-н, х.Защитной. Захоронен: 9.10.2003 г., Ростовская обл., Белокалитвинский р-н, х.Защитной. Отряд: п/о «Понско», Каменский р-н Ростовской обл. Родинские наделы.

ЖДАНОВ Иван Николаевич (медальон). Родинка: Вологодская обл., Тотемский р-н, Матковский р-д, д.Боровская. Призван г.Ленинград. Семья: Яковлева Алёширца — жена, Ярославская обл., Галичский р-н, Тушбинский с/с, д.Семеновское.

Найден: сентябрь 2009 г., Ленинградская обл., Кировский р-н, Невский петлячок. Захоронен: 18.9.2009 г., Ленинградская обл., Кировский р-н, мемориал «Невский петлячок». Отряд: КТ ОО ПО «Суворов», г.Коломна Московской обл., п/о «Суворов», г.Санкт-Петербург.

ЖДАНОВ Павел Азаныевич (медальон). Родинка: 1906 г., РСФСР, Иркутская обл., Качугский р-н, Тарайский с/с. Призван Осетровским РВК, Рязаной. Семья: Жданова Фидатия Фёдоровна — жена, РСФСР, Иркутская обл., Качугский р-н, Тарайский с/с.

Архив: ЦАМО РФ, вх. док. 76955с-47; прощан без вести в марте 1942 г.

Найден: апрель 2009 г., Новгородская обл., Валдайский р-н, Пешеница. Захоронен: 8.5.2009 г., Новгородская обл., Валдайский р-н, Кирилло-Поповна. Отряд: п/о «3-й взвод», г.Коломна Московской обл. Родинские наделы.

ЖЕЛТИКОВ Иван Григорьевич (медальон). Родинка: 1923 г., РСФСР, Тульская обл., Сталиногорский р-н, Васильево. Младший лейтенант, 228 ст 55 сд. Семья: Желтиков Григорий Васильевич — отец, РСФСР, Тульская обл., Сталиногорский р-н, Васильево.

Архив: ЦАМО РФ, вх. док. 23471-43г.; убит 8.3.1943. Найден: август 2008 г., Новгородская обл., Старорусский р-н, Пешня. Захоронен: 21.10.2008 г., Новгородская обл., Старорусский р-н, Давыдово. Отряд: п/о «Память», г.Старая Русса Новгородской обл.

ЖИГАРЕВ Сергей Иванович (медальон). Родинка: 1904 г., Московская обл., Ново-Петровский р-н, с.Иваилово. Призван Ново-Петровским РВК. Гардари лейтенант, зам. командира по п/части, 3 стр. роты 99 гв. ст 31 гв. сд. Семья: Жигарева Мария Ивановна — жена, Московская обл., Ново-Петровский р-н, с.Иваилово. Архив: ЦАМО РФ; убит 9.3.1943.

Найден: Калужская обл., Железнодорожный р-н, Крестьянская Гора. Захоронен: Калужская обл., Подольский р-н, д.Буково, мемориальный комплекс. Отряд: КОСО ПО «Память», г.Калуга.

ЖИЛИНСКИЙ Василий Пименович (установлен из архивных списков по справке В.С.Зверева и докум

Оригинал документа находится в Имена из солдатских медальонов. Том 4

Рис. 3. Страница книги «Имена из солдатских медальонов» (Казань, 2011), где упомянут Баки Бухарбаевич Жаулбаев

АҚТӨБЕ ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІ ҚОРЫНДАҒЫ ӘНШІ ӘЛИ ҚҰРМАНОВТЫҢ ҚҰЖАТТАР КОЛЛЕКЦИЯСЫ

М.Б. Сулейменова

*Ақтөбе облыстық тарихи- өлке тану музейі
Ғылыми әдістемелік қамтамасыз ету
бөлімінің әдіскері*

«Өнер әлемі – асыл қазына» демекші мәдениетіміздің өсіп, көркеюіне өз үлесін қосқан, еліміздің тарихына, тылсым құпия сырларына күш –жігерін, білім-тәлімін, өмірін, бойындағы бар өнерін арнаған биік тұлғалардың қатарынан елге жасаған еңбегімен, ізгілікті ісімен халық жадында мәңгілікке сақталған танымал, мәдениет, өнер қайраткерлерінің бірі- Әли Құрманов (1-сурет).

Әли Құрманов 1901 жылы Ақтөбе облысы, Шалқар ауданы, Жомарт колхозы шаруа отбасында дүниеге келген. Әнші(тенор), жыршы, термеші.

1915–1916 жылдары, Шалқар қаласындағы орыс-қырғыз мектебінде оқып, білім алған. Ата-анасыда домбыра шерту, ән салу өнерінен алыс болмаған деседі. Әлиде жастайынан домбыраға жақын өсіп, домбырада ойнауды, ән айтуды үйреніп, халықтың ескі әндерін айтқан.

Ә. Құрманов бозбала шағында той-думанда ән салып, жыр жырлап, он төрт-он бес жасында домбыра тартуды үйреніп, он алты жасында «Бала жырау» атанады. 1929 жылға дейін Шалқар өңірінде жыраулығымен аты шыққан. Әли Құрманов өз бойындағы талантты өзі аша білген тұлғалардың бірі. Әншінің үлкен еңбегінің бірі тарихта Сары Батақұлының да әндерінің ел арасында көп таралуына үлкен үлесін тигізген еді.

1919–1920 жылдары, милиция қызметінде еңбек еткен. 1921 жылы Орынбор қаласында үгіт жүргізушілердің курсына жіберіліп, кейіннен ауылда үгіт жұмысын жүргізуші болған.

1922–1930 жылдары драмалық үйірмеге қатысып, сахнада көптеген қойылымдар көрсетуге қатысты. «Қызыл сұңқарлар», «Бетім-ау, құдағи ғой», «Үш қонақ», «Салак қыз» пьесаларын қойып, өзі басты рөлдерде ойнаған.

«Ел іші өнер кеніші» демекші, А. Жұбановтың шақыртуымен оркестрге ел-елден, жер-жерден жиналған майталман музыканттардың ішінде Али Құрмановта бар еді. Өмір бойы ізденіс үстінде таланттарды табу және оларды кәсіби өнерге баулу жолында тер төккен. Іс-сапарда жүрсін, экспедицияда болсын немесе жай көше бойымен жүріп келе жатса да үнемі құлағы түрік жүретін. Жас дарындарды іздейтін, талай тарланның талантын ашып, өнер әлеміндегі үлкен өнерге жолдама беріп, тәрбиелеп шығарған, талай талантты тұлғаларды кәсіби өнерге баулыған да осы академик Ахмет Жұбанов болатын (Тілейқызы А., 2022).

Али Құрманов 1934 жылы Алматыға өнер қызметкерлерінің слетіне шақырылып, II категориялы сыйлыққа ие болады. Осы слеттен кейін, Алматыда Қазақтың Жамбыл атындағы мемлекеттік филармониясына артистік қызметке келеді. Филармонияның барлық концерттеріне белсене қатысып, гастрольдік сапарларға шығып, өз өнерімен халықтың ризашылығына бөленеді. Халық оны қашанда шын ниетпен, ыстық ықыласпен қарсы алды. Ресми түрде «филармонияның солист-әншісі» болып тағайындалады.

1936 жылы Москвадағы «онкүндікте» Әли Үлкен театрда болған қорытынды концертте ақын ролін сомдап шығады (концерттің екінші бөлімі театрланған болатын). Әлидің өткір термесі, әлді дауысы, қолдарын неше саққа жүгіртіп, ойнақшытып, домбыраны қағуы, ән орындағандағы шығармашылық еркіндігі, бай мимика Москва тыңдаушыларының айызын қандырды. Сол кез Ұлы Москва қаласының сахнасына шығып, көтеріліп, дамып келе жатқан қазақ музыкасының туын бір биіктетіп, өзінің де шын мәнінде шебер өнер иесі екендігін танытты. Басқа қазақ өнерпаздары сияқты Әли де бұл сапардан үлкен күш жігер, сенім алып қайтты. Қалған өмірін қазақ кеңес өнерінің өрбу жолына жұмсауға ол да серт берді.

Сол 1936 жылы күз мезгілінде Әли Құрмановтың өнер саласындағы еңбегі аса жоғары бағаланып, Әлиге «Қазақ КСР-інің Еңбек сіңірген артисі» деген құрметті атақ берілді. Ол Әли үшін үлкен дәреже, бағалау, әкелік қамқорлық болды (Жұбанов, 1975, 413 б), (тіркеу нөмері: ҚҚТ–5234/12), (2-сурет).

1939–1941 жылдары Алматы қалалық депутаттар кеңесінің депутаты қызметін атқарады (тіркеу нөмері: ҚҚТ-5234/14).

1938 және 1952 жылдары өнер қызметкерлері кәсіподақ комитетінің «Құрмет» Грамотасымен наградталады.

1942 жылы «Орта Азия әскери округінде атқарған мәдени қызметі үшін» грамотамен және ал 1952 жылы «Түркістан әскери округінде атқарған мәдени қызметі үшін» грамотамен марпатталған еді.

1945 жылы Қазақ КСР-нің құрылғанына 25 жыл толу мерекесіне байланысты, «Социалистік еңбегі үшін» грамотасы тапсырылды.

1945 жылы сонымен қатар, «Ұлы Отан соғысы жылдардағы мәдениет саласындағы еңбегі» үшін, КСРО Халық комиссарлар Кеңесінің «Құрмет» грамотасымен және 1946 жылы «Ұлы Отан соғысы кезіндегі ерен еңбегі» үшін КСРО Жоғарғы Кеңесі президиум қаулысымен медальмен наградталады (тіркеу нөмері: ҚҚТ–5234/10).

1956 жылы «Үздік еңбегі үшін» медаль тапсырылды.

Осы аталған барлық наградалар Әли Құрмановтың еңбегінің куәсі. Әли Құрманов зейнеткерлікке «Қазақконцерт» бірлестігінен шыққан. 1968 жылы өмірден озды.

Ұлы Отан соғысы жылдары кезінде басқа өнер қайраткерлері сияқты Әли де бұрынғыдан да шабыттанып, жауды жеңуге өзінің өнерімен қолынан келген үлесін қоса беруге бар күшін салды. Тылдағы ардақты еңбекке ие болып жатқан ерлердің арасында қыс демей, жаз демей, боран демей, ашық демей Әли үзбестен халық арасында концерт бригадасының белді адамы болып жүрді. Ол бұл кездерде өзі ән салып, жыр жырлап, өзі конференсье болып, өзі бригада бастығы болып, жан-жақты міндеттер атқарды. Қайда жүрсе де Әли бастаған концерт бригадасы шығармашылық үлкен табысқа ие болып, Отанның моральдық та, материалдық та қорын көбейте түсуде көрнекті роль атқарды (Жұбанов, 1975, 415 б), (тіркеу нөмері: ҚҚТ–5234/5).

Әли Отан соғысының қас жауымен қарсыласып жатқан жауынгерлердің арасына да барып қайтты. Ол 1943 жылы Солтүстік-батыс майданында ақын Ғали Орманов бастаған концерт бригадасымен барып, онда көптеген концерттер беріп қайтты. Біздің айбынды жауынгерлер, офицерлер Әлидің әндерін үлкен ынтамен тыңдап, оған өздерінің әскери рахметтерін айтып, қазақ музыкасының өркендеу бетінде жаңа табыстарға ие бола беруде тілектестіктерін білдірген. Өлеңімен неміс басқыншыларына қарсы күреске шыққан Жамбылдың сол кездегі үлкен патриоттық шығармаларын музыкаға салып, Әли майдандағы ерлерге таныстырып қайтты (Жұбанов, 1975, 415 б), (тіркеу нөмері: ҚҚТ-5234/6).

Отан соғысы аяқталып, жау жеңіліп, ақ түйенің қарны жарылған кезде Әли де ендігі кезекте өзінің сүйікті өнерін бейбіт еңбек жасап жатқандарға жеткізуді мақсат тұтты. Ол кеңес үкіметінің алғашқы күндерден бастап қатты ұстаған саясаты – бейбітшілік сақтау күресінде алдыңғы шептің бірінде, тағы да ел аралап, ауыл-село еңбеккерлерінің рухтарын көтеріп, эстетикалық тәрбие беруде өнерін жұмсады. Енді Әли концерт бригадасының ішіндегі көп мүшесінің бірі емес, «Әли Құрмановтың басшылығындағы ансамбль» деген топ құрып, сонымен алыс-алыс республика бұрыштарына барды. Қайда барсада бұл ансамбльдің шығармашылық табысы айта қалғандай болды. Әли соғыстан кейін бейбіт жылдарда Қырғызстан, Өзбекстан, Қарақалпақстанда болып, бауырлас кеңес еліне қазақ өнерінің жетістіктерін үгіттеді. Әсіресе ансамбль басшысы Әлидің орындаудағы «тіл» қайда болса да үнемі түсінікті болып отырды (Жұбанов, 1975, 416 б).

Әли Құрманов мінезі момын, биязы, мейірімді адам болған. Мейірбандығын төрт ағасының бірі Оспан ашаршылық кезінде қайтыс болып, одан қалған Лайық деген қызын Әли ағай балалар үйінен қолына алып, өсіріп тәрбиелеп, өз қолынан ұзатқан деседі.

Тағы бір дерек, 1946 жылы Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген артисі Ә.Құрманов бастаған концерттік бригада Ойыл ауданында 3–4 күндік концерт қояды. Сонда Әли ағамыз бала Айсаның (Айса Шәріпов) өнеріне тәнті болып, өзімен бірге Алматыға алып кетеді. Осы балаға да әкелік қамқор жасап, оқуына көмек беріп, оның кейін Қазақ мемлекеттік филормониясының Құрманғазы атындағы ұлт аспаптар оркестрінің атақты домбырашысы болуына үлкен көмегі тиеді (Құрманбеков Е., Иман Б., 2014, 76 б).

1935 жыл. Е.Г.Брусилковскийдің «Қыз Жібек» операсын жазып жүргендегі Жібектің негізгі ариясын іздеп табу, және «Молдабай» әнін нотаға түсіру мақсатында осы әнді орындайтын әншіні іздеп жүрген кезі болса керек, осы мақсатта Ахмет Жұбановпен кездесіп, ақылдасқанды жөн көреді. Мән-жайды айтқаны сол-ақ екен, А.Жұбанов: ««Молдабай» әнін бірден-бір шебер орындайтын әнші ол өзіміздің Әли Құрманов. Ол жастайынан Молдабай әншінің соңына еріп, оның ел арасына кең тараған, шырқалып жүрген әйгілі әндерін үйреніп, әндетіп жүрген әнші. Одан асқан әнші жоқ» – деп Әлиді көрсетеді.

Әнді нотаға түсіру кезіндегі жұмыс барысында Е.Г.Брусилковский Әлидің домбыра қағу сілтесінің өзінен бұрын-соңды көріп жүрген мықты деген домбырашылардан да әлдеқайда шебер орындаушылықты байқайды. Солардың ешқайсысына ұқсамайды. Виртуоз! Әлидің дауысының ырғағына, дауыс диапазонының мүмкіншілігіне таңғалып, Молдабай әншінің де үнінің, дауысының қайдай деңгейде екенін көз алдына елестеткендей болады. Өте биік, кең диапазон! ...Әңгімелесе отыра Әли дауысы алабұрта: «Молдабай әншінің ән салғанда дауысы жеті, сегіз шақырымнан естілетінін айтып: Молдабай біз үшін үніміз жетпейтін асқар шың болса, біз соның қоңырқай ғана етегіміз» деген екен, көзі жасаурай. Әли Молдабайға осылайша табынғанын көруге болады (Рақымжанов Н., 2020).

К.У.Уразов өз естелігінде Әли Құрманов туралы былай деп жазған: В моей памяти незабываемыми на всю жизнь остались шуточные песни заслуженного артиста Республики Алия Курманова «Молдабай», «Он алты қыз» и др. Песни А.Курманова мне очень понравились, некоторые из них я запомнил на долго, знал наизусть, часто повторял для себя. С тех пор прошло ровно 55 лет, некоторые строки песни «Молдабай» не забыл и сейчас:

Тәңірберген Молдабай,
Малға жарлы болсада,
Айтар сөзге тілге бай
Сөйлер созге келгенде
Орынбордың аузында
Тағалаған жорғадай
Сойле тілім жалықпа
Жарқыратып анықта...

Песню «Молдабай», «16 Қыз» лучше никто не может исполнять и сейчас. Алиага был непревзойденным мастером исполнения шуточных песен. К сожалению, песня «Молдабай» больше я не услышал, а хочется послушать. Для нашего старшего поколения песни Жамала, Жусипбека, Алиа несравними никакими другими, особенно современными шумными криками молодежи. Таланты рождаются, это природное богатство, мы обязаны их познать и ценить по достоинству. Неслучайно из глубин веков дошли до нас народная поговорка: «Хотя умирают акины, певцы, но их слова и песни неумирают никогда». Вот такими они были и остались в нашей памяти бессмертными (Уразов, 1996).

Әншінің зор еңбегі Қазақ Республикасының Энциклопедиясында, қазақ теледидары мен радиосының алтын қорында мәңгілікке сақталады. Бүгінгі таңда әнші есіміне берілген Шалқар ауданында көше атауы бар. Әншінің репертуарындағы әлі де қағаз бетіне түспеген көптеген әндері мен термелерінің жинақталуы уақыттың еншісінде. Қазақ музыкасына айта аларлықтай зор еңбек сіңірген, ол жөнінде айтып мақтануға тұратын белді қайраткерлердің бірі. Әннің өміршеңдігінің бір сипаты шебер орындаушылыққа да байланысты дейтін болсақ, демек әнші Әли орындаған әуенді әндер қай уақытта шырқалса да, өз тыңдармандары табылары анық.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. Алматы: Жазушы, 1975. – 446 б.
 2. Нұрбаева А. Домбыра дүлдүлі // «Ақтөбе» газеті. 2019, 28 қараша. [Сайт] URL: <https://aqtobegazeti.kz/?p=81267>
 3. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі. Түсімдер кітабы. 2004–2008. №06.
 4. Құрманбеков Е.Ж, Иман Б.Н. Туған жер – тұнған тарих. Ақтөбе: Ақжар-АБК, 2014.
 5. Рақымжанов Н. 2020. <https://shora-batyr.kz/238>. 8.12.2020.
 6. Ақтөбе энциклопедиясы: ғылыми-тарихи анықтама. / бас ред. М.Тәжібаев. Ақтөбе, 2001. – 748 б.
 7. «Шалқар» энциклопедиясы / бас ред. Т. Тілешов. – Шалқар: «Мұрагер» ЖШС, 2009. – 334 б.
 8. Тілейқызы А. Мәскеу жұртын таңғалдырған композитор – Ахмет Жұбанов. // E1.kz ақпараттық-танымдық порталы. 2022, 8 қараша. [Сайт] URL: https://e1.kz/maskeu-zhurtyntangaldyrgan-kompozitor-ahmet-zhubanov_55136/
- Уразов К.У. Мои воспоминания. 1996.

1-сурет. Әли Құрманов. АОТӨМ қоры, ҚҚТ-5282/1

2-сурет. Ә. Құрмановқа «Қазақ КСР-інің Еңбек сіңірген артисі» құрметті атағы берілген куәлігі. АОТӨМ қоры, ҚҚТ-5234/12

2026 ЖЫЛҒЫ АТАУЛЫ
КҮНДЕР МЕН
МЕРЕЙТОЙЛАР
ЗНАМЕНАТЕЛЬНЫЕ ДАТЫ
И ЮБИЛЕИ 2026 ГОДА

2026 ЖЫЛҒЫ АТАУЛЫ КҮНДЕР МЕН МЕРЕЙТОЙЛАР

ЗНАМЕНАТЕЛЬНЫЕ ДАТЫ И ЮБИЛЕИ 2026 ГОДА

Исатай Тайманұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісіне	190 жыл
Бөрте жеріндегі орыс-қырғыз мектебінің ашылғанына	145 жыл
Орынбор–Ташкент темір жолы құрлысының басталғанына (1901 ж.)	125 жыл
1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске	110 жыл
312 атқыштар дивизиясының жасақталғанына (1941 ж.)	85 жыл
«Актюбстрой» тресінің құрылғанына (1946 ж.)	80 жыл
Ақтөбе облыстық педагогика институтының қайта құрылғанына (1966 ж.)	60 жыл
Кеңес Одағының Батыры Виктор Пацаевтың ғарышқа ұшқанына (1971 ж.)	55 жыл
1986 жылғы желтоқсан оқиғасына	40 жыл
Семей жеріндегі ядролық полигонының жабылғанына (1991 ж.)	35 жыл
Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне (1991 ж.)	35 жыл

Көрнекті қоғам қайраткерлері, ғалымдар, ақын-жазушылар мен өнер адамдарының мерейтойлары

Батыр Жалаңтөс Сейітқұлұлының (1576–1656 жж.) туғанына	450 жыл
Кіші жүз батыры Қайдауыл Едігеұлының (1766–1839 жж.) туғанына	260 жыл
Арыстан батыр Тінәліұлының туғанына (1771–1845 жж.)	255 жыл
Ұлт-азаттық көтеріліс басшысы Исатай Тайманұлының (1791–1838 жж.) туғанына	235 жыл
Қарағұл батыр Қонақбайұлының туғанына (1806–1890 жж.)	220 жыл
Ағартушы, ғалым, этнограф Ыбырай Алтынсариннің (1841–1889 жж.) туғанына	185 жыл
Суырып салма ақын Кердері Әбубәкір Шоқанұлының (1861–1905 жж.) туғанына	165 жыл
Ақ тарының атасы Шығанақ Берсеевтің (1881–1944 жж.) туғанына	145 жыл
Халық шебері Айдос Мұратовтың (1881–1970 жж.) туғанына	145 жыл

Социалистік Еңбек Ері, шопан Есберген Жүндібаевтың туғанына (1886–1956 жж.)	140 жыл
Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Ұзақбай Құлымбетовтың (1891–1938 жж.) туғанына	135 жыл
Жалынды революционер Бәймен Алмановтың (1896–1943 жж.) туғанына	130 жыл
Социалистік Еңбек Ері Әмірхан Барысбаевтың туғанына (1896–1982 жж.)	130 жыл
Ағаш шебері, сүйек ұқсатушы Қарамұқан Басшиннің (1901–1982 жж.) туғанына	125 жыл
Әнші-тенор, Қазақ КСР-ның еңбек сіңірген әртісі Әли Құрмановтың (1901–1969 жж.) туғанына	125 жыл
Кеңес Одағының Батыры Григорий Мясоедовтың (1901–1943 жж.) туғанына	125 жыл
Белгілі домбырашы, күйші, ұлт аспаптар оркестрінің негізін қалаушылардың бірі Қамбар Медетовтың (1901–1938 жж.) туғанына	125 жыл
Қазақтың тұңғыш кәсіби композиторы, академик Ахмет Қуанұлы Жұбановтың (1906–1968 жж.) туғанына	120 жыл
Көрнекті ғалым, жазушы, аудармашы Ғалым Хакімұлы Ахмедовтың (1906–2002 жж.) туғанына	120 жыл
Суретші, график, КСРО Суретшілер одағының мүшесі Сергей Васильевич Кукурузаның (1906–1979 жж.) туғанына	120 жыл
Күйші Балтұрсын Сарыбаеваның (1906–1967 жж.) туғанына	120 жыл
Кеңес Одағының Батыры Николай Оноприенконың туғанына (1911–1943 жж.)	115 жыл
Геология және минерология ғылымдарының докторы Александр Леонидович Яншиннің (1911–1999 жж.) туғанына	115 жыл
Геолог Кутлу Хакімжанұлы Бакировтың (1916–2008 жж.) туғанына	110 жыл
Кеңес Одағының Батыры Николай Королевтың (1921–1943 жж.) туғанына	105 жыл
Кеңес Одағының Батыры Василий Синчуктың (1921–1944 жж.) туғанына	105 жыл
Үш дәрежелі «Даңқ» орденінің иегері Михаил Фурсовтың (1926–1973 жж.) туғанына	100 жыл
Геофизик, геология-минерология ғылымдарының кандидаты Тілеген Дүйсенғалиевтің туғанына (1926–1990 жж.)	100 жыл

Белгілі мүсінші Бек Ақатайұлы Төлековтың туғанына (1926–2013 жж.)	100 жыл
Ақын, драматург, сазгер Бәкір Тәжібаевтың туғанына (1926–1994 жж.)	100 жыл
Композитор Хабидолла Тастановтың туғанына (1926–1980 жж.)	100 жыл
Социалистік Еңбек Ері, шопан Нұрахмет Қаржаубаевтың туғанына (1931–2000 жж.)	95 жыл
Оңтүстік Кемпірсай хромит кен орнын алғаш ашушы, геофизик Валентин Сегаловичтің туғанына (1936–2019 жж.)	90 жыл
Көрнекті ғалым, биология ғылымдарының докторы, профессор Есенбай Ағелеуовтың туғанына (1936–1996 жж.)	90 жыл

Ғылыми басылым
«Музей жаршысы» журналы
№3

Теруге 17.02.2026 ж. жіберілді.

Басуға -02.2026 ж. қол қойылды.

Пішімі 70x108/16. Шартты баспа табақ 20,13

Тапсырыс № 402

Таралымы 200 дана.

«Экожан» ӨНК

Сдано в набор 17.02.2026 г.

Подписано в печать _02.2026 г.

Формат 70x108/16. Усл.печ.л. 20,13

Заказ № 402 Тираж 200 экз.

Отпечатано в ПК «Экожан»